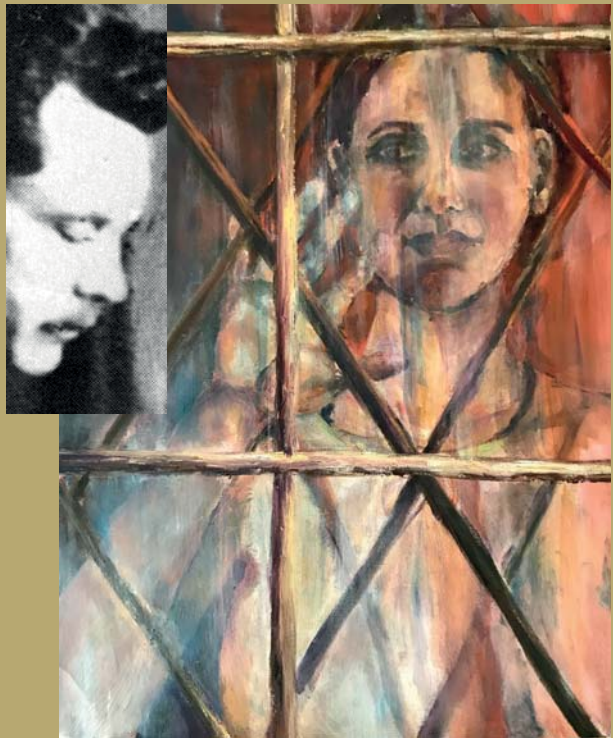

ZELENA ANDRÁS

**TRAUMATIZÁCIÓ, HIÁNY- ÉS
VESZTESÉGTAPASZTALAT
JÓZSEF ATTILA
KORAI KÖLTÉSZETÉBEN**

ZELENA ANDRÁS

Traumatizáció, hiány- és veszteségtapasztalat
József Attila korai költészetében

ZELENA ANDRÁS

Traumatizáció, hiány- és veszteségtapasztalat
József Attila korai költészetében

Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány
Szeged
2018

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

© Dr. Zelena András, 2018

A borító
Berta Gyöngyvér *Elvágódás*
című festményének felhasználásával készült

Tartalom

Bevezetés	7
Problématörténeti háttér.....	13
A trauma tudományos vonatkozásai	15
A traumatizáció kezdeti fázisai – A mama-trauma	29
A nőikkel való ambivalens viszony	33
Pszichés állandósulások: a közösségi véleményformálás stratégiái	39
Borderline personality disorder - BPD	41
Az örültek társadalmi helyzete.....	47
Elméleti alapok	53
A művészi kiteljesedés és az örültség ontológiai vonatkozásai	61
Én-konstrukciók.....	67
A névadás jelentősége	79
A közösségi én kezdeti megjelenései.....	87
Közösségi-kulturális kontextusok.....	93
Túl a freudi megközelítésen: trauma-elvek, csoportelméletek	99
Népiesség és népköltészet a korai költeményekben	109
A világnézet alakulása.....	113
Egyéni traumáktól a közösségi perspektívák felé.....	121
A hiány-én és a veszteség-én kollektivizáló potenciálja.....	125
Közösségi polarizálódás.....	127
Történelmi traumák.....	137
Kitekintések: a közösségi költészet lehetőségei	141
Az önidentitás szövegei	145
Összegzés.....	151
Felhasznált irodalom.....	155

Bevezetés

A traumatizációra, különös tekintettel a valódi vagy vélt tárgyvesztésre fókuszálva József Attila életpályáját és műveit elemző munkámban az interdiszciplináris tudományterületek megállapításának szintézisét kívánom elvégezni. A traumaelméletek, továbbá a vonatkozó pszichológiai, művészetbölcseleti szaktudományos megállapítások segítségével hívásával célom bemutatni a költő szubjektumpozícióinak és lírai énteremtésének összefüggéseit, valamint a kortárs befogadáslelektan aktuális kérdéseit mélyebb vizsgálat tárgyává tenni. Ezzel pedig a borderline személyiségzavar diagnózis felé billenteni a véleményem szerint hibás skizofrénia betegségstigmát.

Flóra!

én mélységesen hittem, és most nincs nálam boldogtalanabb ember. Minek ez a megpróbáltatás? Maga is kemény, nemcsak én. Mi ketten egyek vagyunk és mégis kettő. (Jöjjön) hozzám, ne kép(letesen), nagyon meg vagyok (zava)rodva és ráz a hideg. Nem (tudom) mi a képzelődésem, mi a valóságom. Minden el akarok mondani magának.

A.

A töltőtollamból kivette valaki a tintát, majd veszek, ha kiszabadulok.

Úgy érzem, már nem szeret.

A szubjektumpozíciók helyzetére koncentrálna a kezeléstörténet ideje alatt keletkezett szövegeket – a biográfiai kontextuális jellemzői nélkül – teszem elemzésem tárgyává, majd társadalmi kontextusba helyezve ki-szélesítem vizsgálatomat. Az intraszubjektum felől közelítő pszichoana-

litikus törekvéseket¹ továbbgondoló szakszövegek már tágabb értelemben, az örültség,² a „következmény-erőszak és az újra teremtődő én”,³ valamint az ismétlődő traumatapasztalat⁴ felől szemlélik a tárgykört. Kísérletet teszek e komplex problémakör elemzésére. Bár számos kutató vallja, hogy az interpretációnak mentesnek kell lenni az életrajztól, azonban fontos figyelembe kell venni, hogy a szövegben megformálódó szubjektum erősen társadalmi-közösségi lény, s a különböző pszichoterápiás és pszichiátriai kezelések nyomai ugyanúgy tetten érhetők, mint a társadalmi problémák leképeződése a lírai alany konstrukcióiban. Mindennek analógiájára a *Szabad-ötletek jegyzékében* fellelt gondolatból indulok ki: „*a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt írok*”.⁵ Ezt az idézetet a József Attila-szövegek értelmezési középpontjába állítva a lírai én és a költő, valamint a lírai alany és a közösség elválaszthatatlanságának problematikáját hangsúlyozom.⁶ Meggyőződésem, hogy ezen a téren friss szempontok vethetők föl, újabb kérdések fogalmazhatók meg ki a pszichoanalízis, a traumatizáció kutatásainak és József Attila szakirodalom elegyítésével. Az elmúlt évek kutatásai sok mindent feltártak a freudi pszichoanalízis tanainak befogadásáról, a tudomány határ- és társterületeinek bemutatásával, s emellett jeles kutatók tárgyalták a trauma kérdéskörét. Ezek a tudományelméleti megállapítások az új hazai és a nemzetközi kutatások eredményeinek fényében további összevetési lehetőségeket kínálnak. Fontos szerepet kap tehát az interdiszciplinaritás: az irodalomtörténeti megközelítésekhez szervesen kapcsolódik a pszichológiai kutatások azon része, mely a lelki sérülések, a traumák egyéni vonásait tárgyalja. Mindezzel párhuzamosan a vizsgálati eljárások sorába a szociológia és történettudomány azon ága lesz bevonható, amely a traumával, mint közösségteremtő- és elhatároló erővel foglalkozik. A trauma jelen esetben nem a költő életében bekövetkező

1 Vö. Freud, Sigmund: Bevezetés a pszichoanalízisbe. Gondolat Kiadó, Wien-Budapest, 1932, 1986

2 Vö. Foucault, Michel: *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason.* Tavistock Publications, 2000, 15-280.

3 Vö. Brison, Susan: *Aftermath: Violence and the Remaking of a Self.* Princeton University Press, Princeton, 2002, 41-49.

4 Caruth, Cathy: *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History.* The Johns Hopkins University Press, 1996, 10-25.

5 József Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke.* Közzéteszi, jegyz.: Stoll Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, 30.

6 Vö. Miklós Péter: „A szén, az az anyagi, égeti ajkát” Beavatási motívumok József Attila és Radnóti Miklós világában. Szeged, 2017. 12. sz. 3–5.

traumatikus élményeket jelenti, hanem a személyes traumáit figyelembe véve feltételezzük a versbeli szubjektum traumatizáltságából eredő szubjektumszétesést, majd az ennek újbóli felépítésére vonatkozó törekvéseket, kísérleteket. A trauma interszubsztivitása és a narratív pszichológia tudományterületének megállapításai a trauma személyességét, egyediségét, továbbá a historicitását figyelembe vevő szemlélet lehetőségét nyitják meg egy tágabb kontextusú, interdiszciplináris befogadás és értelmezés számára. Az én megkonstruálódásának módozatait és alapvonásait lehetőségünk van áttekinteni, a következő fejezetekben túl is lépek a tisztán freudi elemzésen. Előtérbe helyezem Dominick LaCapra nézeteit, aki nem pszichoanalitikai kiindulópontból viszonyul a trauma fogalmához, hanem történeti, szociokulturális és politikai összefüggésben ad róla leírást. A vizsgálati eljárás fókuszába emelt szövegek elemzésével azt bizonyítom, hogy kölcsönhatás zajlik a lírai én és a közösség között, amely során a versbeli alany egyéni traumái beépülnek a közösség életébe és fordítva is: a traumatizált közösség is hat az egyén fejlődésére. A történelem és a kultúra találkozása a traumával, s ezek fogalmi kategóriáinak felhasználása az egyéni trauma magyarázatában (például a veszteség és a hiány elhatárolása, majd ezek beépítésének módja a személyes létre vonatkozó felismerésekbe vagy a közösségi létbe) értékes adalékokkal szolgálhat a vizsgálat számára. József Attila traumáit számba véve elvégzem a Bókay-féle szelf-analízisnek⁷ és szelf-konstrukciónak⁸ nevezett folyamat tágabb kontextusba helyezését. Gyümölcsöző megfigyelési lehetőségnek kínálkozik, hogy milyen más lehetséges implikációkkal járhat az egyéni és a közösségi trauma szemléletének ötvözése, kiegészítve Cathy Caruth traumafelfogásával⁹ és a narratív pszichológia terminológiai hozadékával. Az én(ek) és a másik kölcsönös egymásba foglaltságát, kölcsönhatását hangsúlyozó vizsgálódás arra próbál rámutatni, hogy a traumatizáltság határfunkcióit felszabadítva a veszteség- és hiánytapasztalat révén miként jöhet létre olyan integrált én, amely a tudattalanban zajló folyamatok közvetítésével a közösségi megszólalás médiumává válik.

7 Vö. Bókay Antal: Szelf-analízis és versépités József Attila költészetében. *Thalassa*, 2005/2-3, 8-47.

8 Uo.8.

9 Vö. Caruth, Cathy: *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. The Johns Hopkins University Press, 1996, 91-112.

A kötet felépítése

A könyv első felében József Attila korai pályaszakaszára jellemző traumákra és ennek következtében szerveződő művészetfelfogásra koncentráltam, amely jó kiindulási alapot szolgáltat a corpus traumaközpontú- és pszichoanalitikus értelmezéséhez. Fehér M. István¹⁰ teoretikus megállapításai nyomán összevetem az alkotó saját személyiségéről és művészetéről vallott nézeteit a Hans-Georg Gadamer-i művészetdefinícióval, továbbá a lírai alany konstruálódásának, mechanizmusának kérdésének vizsgálatához elemeztem Arthur C. Danto művészetkritikáját is.¹¹ A kötet második részétől beemeltem a releváns pszichológiai és pszichiátriai szakirodalmat, amely az egyéni traumával és a történelmi-társadalmi traumával foglalkozik. Erre úgy tettem kísérletet, hogy a hagyományosnak mondható, az életkörülményeket, a biográfiai kontextust figyelembe vevő elemzési eljárásokon túlléptem, s más aspektusba helyeztem mind az egyéni, mind a kulturális-történelmi trauma meghatározását. Bevezettem a 'vesztesség-én' és a 'hiány-én' fogalmait. Kisebb részben a költői életrajz eseményeivel igazoltam helytálló voltukat, nagyobb részben a már említett József Attila művészetfelfogásából vezetem le megállapításaimat. Ennek relevánságát abban látom, hogy ha feltételezzük, hogy a versekben megjelenő 'én' nem esik egybe a biografikus alannyal, akkor a költő traumatizáltsága sem lehet azonos a versbeli megszólaló traumatizáltságával. Míg előbbi feltételek az egyéni, pszichés trauma kizárólagosságának adnak létjogosultságot, az utóbbiak kifejtése azt a következtetést szorgalmazza, hogy a lírai én a közösség egyfajta allegóriájaként jelenik meg. Mindezt a korai versek sorra vételével igazoltam, hiszen az önmonitorozó tevékenységen keresztül már ekkor megfigyelhető a költő személyiségétől teljesen elkülönülő versszubjektum(ok) konstruálásának lendülete, amely biztató lehet az életmű más aspektusból történő vizsgálatában. Ehhez a narratív pszichológiai kutatások szempontrendszere illeszkedik,¹² amely a versszubjektum meg-

10 Fehér M. István: József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003, 32.

11 Danto, Arthur C.: Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet? Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997

12 Vö. Ehmann Bea - Erős Ferenc - László János: A New Approach to Empirical Research on Narrative Organization of Social Representations of Democracy and European Citizenship. European Association of Experimental Social Psychology, XII. General Meeting, Oxford, 1999. July 7-10, UK.

jelenésmódjait arra figyelemmel részletezi, hogy miként lehet az 'egyéni veszteség- és hiány-én(ek)t' 'közösségi veszteség- és hiány-énné' tágítani. A kötet további részében megtartva az első rész tematikáját, azaz a szerzői szubjektum kérdését nem pusztán pszichológiai értelemben, hanem társadalomlélektani és ontológiai kontextusban vizsgáltam, s a versekben megnyilvánuló közösségi szubjektumot ruháztam fel a hiány és veszteség terminusaival. Vizsgálati fókuszomba helyezve azt, hogy a traumatizált versszubjektum tulajdonsága hogyan válik egyre inkább a közösség szószólójává és hogyan lett a lírai én minden egyes darabja a közösség szerves részévé. Ambivalensnek tűnik kijelenteni, hogy a híresen magányos költő – aki ráadásul pszichiátriai betegségben is szenvedett – közösségi költővé válik. E kérdés megválaszolására igyekeztem bizonyítékot szolgáltatni. A közösségi jelző azonban ebben az esetben nem mozgalmi, baloldali költőt jelent, hanem az egyén és közösség kölcsönhatásának személyiségtágulását.

A kutatás módszertana

A szakirodalom több helyen szól – freudi szemszögből – a költő traumatizáltságáról, azonban a publikált megállapítások közül csak azok kaphattak helyet e tanulmánykötetben, melyeket a traumatizációról nem csak freudi értelemben beszélnek, de azon túl is képes magyarázatot adni.

Problématörténeti háttér

Kiindulópontként elmondható, hogy a József Attila-i corpus igen sokszínű képet mutat, rengetegen vizsgálták, írtak tanulmányokat, értekezéseket, készült monográfia. E megközelítések legtöbbször gyakori jellemzője, hogy kevésbé tudtak elvonatkoztatni az individuumból (és annak problémáitól), az életrajzi esetlegességtől, a biográfia különféle adataitól, tényeitől, az egyéni politikai szerepvállalás kérdésétől, netalán vallási beállítódásától. Bár az életrajzi adatokat magam is felhasználom az elemzésben – hiszen a traumatizáltságról lehetetlen anélkül beszélni, hogy bizonyos életrajzi eseményeket ne hoznánk velük összefüggésbe –, de ez megmarad a személyes egyediség szintjén. A versszubjektum tekintetében azonban az életrajzi tényektől elvonatkoztatva a versbeli én széttöredezettsége után a trauma közösségi vonását figyelembe véve tehetünk megállapításokat a korszakra koncentrálnak. A személyiség eltűnése, felszámolódása gyakori, hangsúlyos téma a szakkutatásokban. Kulcsár Szabó Ernő fontos tanulmányában¹³ az 'én' lebontására hívta fel a figyelmet, s a tudatos személyiség(újra)építés gondolatát szintén megfogalmazta. Ő inkább szembeállítja a destabilizált személyiség gondolatával. Tanulmánykötetemben ezeket a kritikai olvasatokat, az ilyesfajta értelmezéseket sokaságát nagyrészt mellőztem, és a trauma-szakirodalom alapján bevezetve a hiány- és veszteségén terminusokat.

13 Kulcsár Szabó Ernő: A vers hangja és tekintete: A humán jelenlét felfüggesztése a kései József Attila költészetében. Szerk. Kabdebó L.-Kulcsár Szabó E.-Kulcsár Szabó Z. Tanulmányok József Attiláról, Budapest, Anonymus Kiadó, 2001, In: <http://www.vigilia.hu/2006/1/kulcsar.htm> (2011. március 24.)

A trauma tudományos vonatkozásai

A pszichoanalitikus Sigmund Freud tanulmányai¹⁴ a tárgyterület megkerülhetetlen irodalmának számítanak, kutatásainak virágzó az utóélete. Cathy Caruth,¹⁵ Susan Brison¹⁶ tevékenysége vagy Michel Foucault elmebetegségről írott munkája,¹⁷ Földényi F. László melankóliáról¹⁸ szóló gondolatmenetei az egyén szemszögéből elemzi a kérdést. A pszichés (egyéni) trauma fogalmát először a pszichiátria és pszichoanalízis dolgozta ki. Eredetileg orvosi értelemben használták, sebet jelentett, főként fizikai hatás révén keletkező szöveti szétválást. A seb után heg, tehát következmény marad. A 19. század második feléből származik az első írásos feljegyzés, amely a traumát nem valami fizikai sérülés utáni következményként, hanem idegrendszeri sokként írja le: olyan gondolatként, amely megbetegít. Az első nagy hatású tudós Sigmund Freud volt, akinél központi szerepet kap a trauma, különösen kialakulása és egyénre tett hatása. A *Tanulmányok a hisztériáról* című írásában azt állította, hogy a hisztériás személy elsősorban traumatikus emlékektől szenved, amelyek tudattalanul bukkannak a felszínre. Ezek után szexuális szemszögből magyarázta a traumatikus élmények előbukkanását, a *Gyász és melankóliában* pedig különbséget tesz a „tárgyhoz” kötődő viszonyokat illetően. „A

14 Freud, Sigmund: Gyász és melankólia. Ford. Berényi Gábor. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997

15 Caruth, Cathy (editor), Esch, Deborah (editor): Critical Encounters: Reference and Responsibility in Deconstructive Writing. Rutgers University Press, New Jersey, 1995

16 Brison, Susan: Aftermath: Violence and the Remaking of a Self. Princeton University Press, Princeton, 2002

17 Foucault, Michel: Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason. Tavistock Publications, 2000

18 Kulcsár Zsuzsanna: Társas tényezők szerepe a traumafeldolgozásban. In: Kulcsár Zsuzsanna (szerk.) Teher alatt... Pozitív traumafeldolgozás és poszttraumás személyiségfejlődés. Budapest, Trefort Kiadó, 2005, valamint Földényi F. László: Melankólia. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003

melankóliának azonban mint korábban már szó volt róla, némileg tágabb a tartalma, mint a szokványos gyásznak”.¹⁹ Az ún. csábítási elmélet szerint a lelki megbetegedés a gyermekkorban elszenvedett szexuális trauma miatt alakul ki. Tehát főleg a szexuális traumákat emelte ki, amelyek a szülő-gyerek kapcsolatának meghatározó pillérei. Munkásságában később is főként a korai szexuális traumákra fókuszált.²⁰ Ezen túl Freud a trauma fogalmát beemelte a pszichoanalízisbe és azt gondolta róla, hogy ha az embert traumatikus élmény éri, akkor a szervezetet olyan mennyiségű inger találja el, hogy a levezetés vagy a feldolgozás a szokásos módon nem sikerülhet, s zavar keletkezik. Az egyén nem tud megbirkózni a folyamatosan halmozódó behatásokkal. Később az is érdekelni kezdte, hogy az egyén miként tud megküzdeni a traumákkal, s milyen egyedi különbségek vannak azok elhatalmasodásában. Ha az egyén megreked érzelmi, indulati vagy személyiségfejlődési szakaszaiban, akkor bizonyos traumák fixálódhatnak, és minden újabb lelki megrázkódtatás ezen a ponton avatkozik be az egyén személyiség szerkezetébe. Ott keletkezik sérülés, ahol a korábbi fixációi rögzültek. A szakirodalom által kevésbé tárgyalt szövegek számbavételekor az ekképp felsejlő folyamatokat kísérem figyelemmel a ’hiány- és veszteség-én’ vizsgálatakor. Az egyéni trauma – nevéből is adódik – szubjektív fogalom és mindenki számára mást jelenthet; relatív, ki mit tekint traumának. Minden attól függ, hogy az egyén hogyan értékeli a vele zajló eseményeket, hogyan éli meg a vele történeteket. A trauma fogalma az utóbbi években egyrészt differenciálódott, másrészt használati köre a hétköznapi nyelvhasználatba való begyűrűzése folytán tágult is. Utóbbit mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a pszichológia és a pszichiátria a különféle veszteségekre is a trauma terminust használja. Egy csoportosítás szerint a trauma lehet valódi vagy vélt tárgyvesztés.²¹ Bizonyos szinten a veszteség kezelhető, traumáról akkor beszélhetünk, amikor ez a veszteség elhatalmasodik az egyénen és újra meg újra visszatér. A traumát elszenvedett ember állandóan kénytelen foglalkozni a vele történetekkel. A fájdalmas élmény gondolataiban,

19 Freud, Sigmund: Gyász és melankólia. Ford. Berényi Gábor. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 142.

20 Vö. Freud, Sigmund: Bevezetés a pszichoanalízisbe. Gondolat Kiadó, Wien-Budapest, 1932, 1986

21 Gyáni Gábor: Trauma, emlékezet, kultusz. Élet és Irodalom, 2006. 45. 6.

álmaiban, fantáziájában ismételten visszatér, és egy életre szóló lelki gyötrelmet okoz. A traumatogén események hatására megjelenő tünetek olykor visszahúzódnak, s csak évek, évtizedek után nyilvánulnak meg ismét olyan tünetek formájában, melyek háttérben csak ritkán ismerhető fel esetleges valódi bántalmazás, traumatizáltság. A gyermekkorban elszenvedett traumatikus tapasztalatok gyakran vezetnek sajátos viselkedési mintázatokhoz, és okoznak zavarokat nemcsak a viselkedésben, hanem a lelki-testi életben is. Tringer László orvosegyetemi tankönyvének egy fejezetében tárgyalja hosszabban a súlyos testi-lelki megrázkódtatás, fizikai vagy pszichés traumák következményeként kialakuló, elhúzódó állapotokat, melyeket *poszttraumás stressz-zavarnak* (PTSD)²² nevez. A trauma egyik nagyon fontos tulajdonsága, hogy ezek a negatív tapasztalatok gyakran szövődnek át a szégyen és a bűntudat érzésével. A trauma magától ritkán múlik el, a legtöbb esetben végigkíséri az egyén életét, sőt bizonyos elméletek szerint (transzgenerációs) átviteli mechanizmussal a következő nemzedékekre is áterjed.²³ Gyáni Gábor emelte ki tanulmányában,²⁴ hogy Freud szerint a traumatikus élményekre való emlékezés az elfojtás hatására ismétlési kényszerben nyilvánul meg. A beteg folyamatosan végigjátsza a kellemetlen élményeket, ezek az elfojtott tartalmak folyamatosan a felszínre törnek (acting out-ok). A veszteség nyomán érzett gyász mint aktivitás a veszteség lelki feldolgozásának jó és normális módszere. Ilyenkor az egyénben tudatosul, hogy elveszett a szeretett tárgy vagy személy. József Attila mentális sebesültségét a korábbi, stigmatizáló terminológiával patológiás vagy torzult gyásznak nevezte a szakirodalom, ma komplikált gyász a fogalom korrekt megnevezése. Következésképpen használom a komplikált gyász fogalmát én is, mely fogalmat Allen Wolfelt használt először 1991-ben, s számos hazai és nemzetközi kutató árnyalta, gazdagította a fogalomkör használatát. 2017-ben már rendkívül heterogén összetételű, igen eltérő veszteséggel és egyéni gyászhabituussal rendelkező egyének is alkothatnak ad hoc módon szerveződő közösségeket, ún. önszorgató gyászfeldolgozó csoportokat. Általában 10-12 alkalomra ad hoc módszerrel szerveződnek e közösségek, s legtöbbször igen sokszínű a veszteségélményt átélt résztvevők halmaza.

22 Tringer László: A pszichiátria tankönyve. Budapest: Semmelweis Kiadó; 2005. p. 221.

23 Vö. Erős Ferenc: Trauma és történelem. Józsefvég Műhely, Budapest, 2007

24 Gyáni Gábor: i. m. 6.

Heterogén összetételű csoportot (nemek szerint, átélt veszteségtípus szerint, stb.) szerveznek a legtöbben, de praec- és perinatális veszteség esetén gyakori a tematikus csoport is. A csoport első két alkalmával lehetőség van a csatlakozásra, az ezt követő 10 alkalommal zárttá válik a csoport, hogy a bizalom létrejötte is enyhíthessen a fájdalomon, amely a veszteséggel jár együtt. E feldolgozóteam-ek szervezői sok esetben laikus vagy sorstárs segítők, de megtalálunk a szervezők között mentálhigiénés szakembert, teológust, szociális munkást és pszichológusokat, egyetemi hallgatókat egyaránt. A szervezés szakaszában olyan személyeket várnak a feldolgozó csoportba, akik elveszítették szerettüket, s úgy érzik, gondot okoz az elengedés, a búcsú; vagy éppen fájdalommal nem szeretnének egyedül maradni. A téma honi és nemzetközi szakirodalma széleskörű, a teljesség igénye nélküli felsorolással: 2017-ben megjelent szakkönyvében Hegedűs Katalin hosszú évtizedek betegágy mellett töltött gyakorlati és elméleti tapasztalatait vegyíti az orvosképzésben töltött oktató-kutató tapasztalathalmazával, s kiegészíti ezt számos szakkutatás eredményének feldolgozásával és értékelésével. Egyszerű summázata lenne a *Létezik-e jó halál?*²⁵ című kötet tartalmi ismertetésének, hogy „a jó halál éppen olyan, mint amilyennek a haldokló szeretné”, de a jó halál keveseké Hegedűs szerint. Ennek pedig számos oka van: a haldokló és/vagy családjának hátrító magatartása, azon társadalmi tabuk és stigmák, melyek az elmúlással és haldoklóval, s mi több, a gyászolókkal is kapcsolatosak. Erre a hátrító mechanizmusra, családi és társadalmi tabura is fogok utalni az egyik alább bemutatott eset kapcsán. Pilling János 2008-ban közölt *Rossz hírek közlése*²⁶ című tanulmánya, s *A gyász*²⁷ címet viselő kötete a hazai szakirodalom legkurrensebbjei közé tartozik, de a hazai tanatológiai szakkutatások iskolateremtő tudósának, Polcz Alaine-nek az írásai sem maradhatnak ki e cikk bevezetőjéből.

Lindemann *Az akut gyász tünettana és kezelése*²⁸ (eredeti címén: *Symptomatology and management of acute grief*) című munkájában foglalta össze a gyász folyamatának állomásait, s használta a gyász munka meg-

25 Hegedűs Katalin: *Létezik-e jó halál?* Oriold és Társai Kft., Budapest, 2017, 7-15.

26 Pilling János: *Rossz hírek közlése*. In: Pilling János (szerk.): *Orvosi kommunikáció*. Medicina Könyvkiadó, Budapest. 306-334.

27 Pilling János: (szerk.): *A gyász*. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 2003.

28 Lindemann E.: *Symptomatology and management of acute grief*. *Am. J. Psychiatry*, 1944; 101: 141.

nevezést. A komplikált gyással küzdőket segítő feldolgozócsoporthoz a halottak napja és mindenszentek, valamint a karácsonyi ünnepkör közeledtével mindig emelkedik, ennek magyarázata nem csak és kizárólag az elhunytakra való emlékezéssel, a szeretet ünnepeinek eljövételével támasztható alá, hanem ott van a magyarázatok között a napsütéses órák számának radikális rövidülése, a téli idő beköszöntével felerősödő elmagányosodás érzésével megjelenő szezonális depresszió is. Tetten érhető ezen időszakban a gyászoló rendkívüli vulnerabilitása, depresszióra való hajlama; előre utalok e ponton a költő halálos balesetének dátumára is! Egyúttal viszont rögzítem azt is, hogy a depresszió stigmáját József Attilára helyezni hibás diagnózis! Kiss Kitty 2003-as Ph.D.-értekezésében *A depresszió és gyász-reakció tüneti kép összehasonlítása szuicid viselkedésre*²⁹ címmel készített disszertációjában ad értő és problémacentrikus leírást arra vonatkozóan, hogy a diagnosztikai kritériumok között hogyan lehet különbséget tenni, s könnyebb megkülönböztetni a szezonális depressziót és a komplikált gyász tüneteit. Kiss értekezésében a DSM-IV szerinti kritériumok szerint különbséget tesz a gyász időszakában jelentkező major depresszió és a normál gyász között. Doktori munkájában eként foglalja össze:

- arra vonatkozó büntudat, hogy a személy mit tehetett volna meg az elhunytért és mit nem tett meg,
- a halállal kapcsolatos gondolatok másként jelentkeznek, mint a túlélőknél általában, például neki, vagy neki is meg kellett volna halnia,
- értéktelenség-érzés,
- kifejezett pszichomotoros gátoltság,
- hosszas, jelentős funkciózavarok,
- inkább hallucinátoros élmények, szemben azzal a gondolattal, hogy hallja az elhunyt hangját, vagy futólag látni véli az elhunyt képmását.” [5]

Míg Kaplan és Viedermann az alábbiak szerint tesz különbségtételt a két kórkép között:

29 Kiss Kitty: *Depresszió és gyászreakció. A tüneti kép összehasonlítása, különös tekintettel a szuicid viselkedésre.* PhD-értekezés. Semmelweis University, Budapest, 2003.

Gyász	Depresszió
Normál mértékű identifikáció és enyhe fokú ambivalencia az elhunyttal kapcsolatban	Kóros túlazonosulás, fokozott ambivalencia és tudattalan düh az elhunyttal kapcsolatban
Sírás, testsúlyvesztés, csökkent libidó, szociális visszahúzódás, insomniá, a koncentrációképesség és a figyelem csökkenése	Hasonló tünetek
Az öngyilkossági gondolatok ritkák	Az öngyilkossági gondolatok gyakoriak
Az önvád az elhunyttal való bánásmódra irányul, nincs általános értéktelenség érzés	Az önvádlás széleskörű, az egyén azt gondolja, hogy ő egészében rossz vagy értéktelen
A környezet empátiát, szimpátiát tanúsít	Gyakran ingerültséget, bosszúságot kelt az interperszonális kapcsolatokban
Az idő előrehaladtával a tünetek csökkennek. A gyászoló érzi, hogy a tünetek idővel enyhülni fognak. A javulás általában hat hónapon belül beavatkozás nélkül is megtörténik.	A tünetek nem csökkennek, hanem egyre súlyosabbá válnak, s még évek múltán is jelen lehetnek. A depresszióban szenvedő ember úgy érzi, hogy tünetei sohasem fognak enyhülni.
Fokozott fogékonyság testi betegségekre	Fokozott fogékonyság testi betegségekre
Megnyugtatóra, biztatásra reagál, szociális kapcsolatokba bevonható	Megnyugtatóra, biztatásra nem reagál, a szociális kapcsolatoktól elzárkózik
Antidepresszáns gyógyszerek nem segítenek	Antidepresszáns gyógyszerek segítenek

A komplikált gyászfogalom tárgyalásakor Kiss elegyíti a hazai és nemzetközi szakirodalom pszichoszomatikus tüneteinek felsorolását, osztályozásában a komplikált gyásznál felbukkanhat a veszteség tagadása, az érzelmek tagadása vagy kifejezési képtelensége, megjelenhet alvászavarok, izoláció, valóságérzékelési zavarok, depresszió, öngyilkosság, egyéb pszichiátriai, pszichoszomatikus és testi betegségek képében. Pszichoszomatikus betegségek közül a daganatos megbetegedéseket, magas vérnyomást, szív- és érrendszeri betegségeket, szer-abúzust, ellenségességet, a reális

értékítélet elvesztését és túlzott aktivitást említi Kiss Kitty. Polcz Alaine a különböző korok gyászhoz és halálhoz való viszonyulásra világít rá: „A különböző történelmi koroknak és civilizációknak megvolt a halál- és gyászritusa, pszichológiai feldolgozásmódja. A mai modern természettudományosan gondolkodó ember keresi az utat, hogyan tudná elfogadni és feldolgozni a halál problémáját, megadni a méltóságát és emberségét a halálhoz vezető útnak, a halálélménynek”.³⁰ A 20. századot követő tabu és háritás után a 21. feldolgozási módszere és közzétételi formája a fájlmegosztó oldalakon közzétett emlékezővideók megalkotása merőben más irány, hiszen ezen oldalakon hozzáférhető emlékezővideók illeszkednek a gyászfázisokba, segíti-e a közösségi gyász az individuális veszteségtapasztalatot. Paul Ricoeur – Polcz Alaine-hez hasonlóan – kifejezőnek tartja az egyén és a közösség gyászfolyamatában a temetési szertartásokat, amelyek vélekedése szerint nemcsak az egyén fájdalomnak kifejezői, hanem a kollektív, veszteségben való osztozás reprezentálói is. Ricoeur gondolati sorába (a temetési szertartásokhoz) tökéletesen illeszthető az emlékezővideó, mint egyfajta speciális búcsú, elválás. Ricoeur-t idézi Gyáni Gábor tanulmányában is: „A gyász mint az emlékezet adekvát módja – elsősorban talán nem is az egyéni emlékezésben, hanem a kollektív emlékezetben nyeri el a maga teljes értelmét, hiszen ez utóbbiban több a lehetőség az elvesztett tárgyba fektetett libidó felszabadítására, és máshová történő telepítésére”.³¹ Tehát az internetes emlékező kisfilm segítségével az egyénnek könnyebben átlépnie a veszteséggel járó fájdalomra, s könnyebben el lehet jutnia a gyászmunka következő: Pilling János kategorizációs rendszerében „elfogadás” -Pilling János terminusa-, Polcz Alaine osztályozásában „számadás, számbavétel, a kapcsolat átdolgozása” állomásához. Egy emlékezővideóval tudatosulhat a gyászolóban, hogy a szeretett személy elveszett számára. Amennyiben viszont a normál feldolgozási szakaszok nem követik egymást, úgy a gyászélmény megreked, a veszteségszorongás tovább erősödik és traumaélménnyé, elviselhetetlen gyászteherré halmozódik. A közösségi emlékezés pozitív hatásáról és a Polcz Alaine-i halálritusokról Kárpát Ágnes a következőket írja: „Veszteségeink feldolgozásában a halál elfogadását segítő szocializáció mellett fontosak a veszteségszorongás megosztásának lehetőségei is a rítusok, hagyományok, a közös emlékezés által.

30 Polcz Alaine: *Ideje a meghalásnak*. Pont Kiadó, Budapest 1998, 6.

31 Gyáni Gábor: i.m. 6.

A gyász közösségi megélésének, az itt maradottak találkozásának igen fontos lelki integratív funkciói vannak, hiszen a halál nem „csak” az egyéni, hanem a társas lét „szövetében” is szakadást, sebet okoz. E „seb” pedig a feldolgozás egyéni folyamataiból mintegy társadalmi intézményt hoz létre azáltal, hogy előírja, milyen cselekvésformák, milyen alkalmakkor és meddig szükségesek ahhoz, hogy a sérülés begyógyuljon.³² E cselekvésformák halmazának egy lehetséges eleme az emlékezővideó készítése és megosztása az internetező nyilvánossággal, mellyel a készítő saját veszteségélményét a közösségi gyászélmények közé emeli. Wulf Kansteiner gondolja tovább Elaine Scarry elméleti megállapításait,³³ miszerint: „Az erőszak, a fájdalom és a trauma élménye mindig társadalmilag közvetített. Az a mód, ahogyan a szenvedésre reagálunk, ahogyan megpróbálunk neki értelmet adni, nem választható el a minket formáló különleges társadalmi kontextustól. A társadalom határozza meg és segít megtartani azt a különbséget, ami a normális vagy akár kívánatos, strukturálisan lényeges trauma és a kínzó traumatikus fájdalom között fennáll.”³⁴ Ha elfogadjuk, hogy a fájdalom és a trauma élménye mindig társadalmilag közvetített és társadalmilag is meghatározott, akkor a szenvedésre, gyászra és egyéb traumákra adott reakció nem választható el a minket formáló különleges társadalmi kontextustól. A közvetlen környezet és a tágabb értelemben vett társadalomnak tehát kulcsszerepe lehet abban, hogyan dolgozzuk fel a gyásztraumát. Egy, az internetes intimitás és nyilvánosság kérdéskörét vizsgáló és a gyással foglalkozó internetes blogokat elemző tanulmányban a szerzők megállapítása: „... a posztmodern (utáni) korunk egyik sajátossága az interneten keresztül megnyilvánuló intimitás. A személyes jellegű információkat, érzéseket, magánéleti problémákat kontrollálatlanul megosztja bárki akár az egész világgal.”³⁵ S e ponton kell a Gyáni-féle idézetet, valamint a Ferdinandy-Szépe szerzőpáros gondolatfüzérért további elemzés tárgyává tennünk. Az emlékezővideók szövegvilágát elemezve megállapít-

32 Kárpáty Ágnes: A gyász szociológiája. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont. 2002. Munkafüzetek 91.

33 Elaine Scarry: The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World. Oxford University Press. 1985.

34 Kansteiner, W.: Egy fogalmi tévedés származástörténete. A kulturális trauma metaforájának kritikai eszmetörténete. http://www.ketezer.hu/menu4/2005_01/kansteiner.html. Elérés: 2012. 10. 24.)

35 Szépe Orsolya, Ferdinandy Nóra: Intimitás és nyilvánosság. A gyász- és halál-témájú blogok néhány sajátosságáról. Kharon 2010. 14 (1): 47-58.

ható, hogy a készítő – a Polcz Alaine-féle kategorizáció szerint – a 'sóvárgás, keresés', illetve a 'talajvesztettség, szétesés, regresszió, káosz' gyászfázisban lehetnek, ugyanis a „*Miért pont Te?*”, „*Hiszen annyi ter-
vünk volt.*”, *Hogyan történhetett?*”, „*Nem tudom hogy lesz ezután!*” mondatok jelentős túlsúlyban vannak a többi gyászfázisra utalókhöz képest („*Nem értem! halványabban, de azóta is kisütött a Nap...*”, „*Tudom, hogy legalább már nem fáj és könnyebb Neked*”, stb.).³⁶ Fentiek szerint a trauma emlékének fölhasználásával és emlékezővideó készítésével az egyéni gyász jut kifejezésére, az internetes nyilvánossággal való megosztás pedig a közösségi feldolgozást is segítheti az egyénin túl. A melankólia ezzel szemben a tudattalan tárgyvesztés sajátos esete, amikor a tárgyvesztés érvesztést is jelent. Eszerint a felszabadult energiák nem másik tárgyra helyeződnek át, hanem az egyénre omlanak, és az én azonosul a tárggyal. Ebből a folyamatból fakad a büntudat és a szégyenérzet. Freud így vélekedik erről: „A melankóliában még valami megmutatkozik, ami a gyászban nem: az érzés rendkívüli csökkenése, az én nagyfokú elszegényedése. A gyászban a világ vált szegénnyé és üressé, a melankóliában maga az én”.³⁷ Trauma hatására megváltozhat a személyiség, a személynek a világhoz való viszonya is. Hangsúlyozom tehát, hogy a költői énteremtésre szintén hatással van a trauma, s a lírai alany problémájává lesz a perszonális trauma. A traumatizált egyének sajátos dolgokról álmodnak, folyamatosan ingerlékenyek, könnyen megijednek, és gyakori agresszív kitöréseik, az acting out-jai vannak. A kezeléstörténetet és József Attila betegségét tárgyaló szakirodalom igen jelentős, az e témáról megjelent tanulmányok száma magas. Akár önálló kötetek sorát lehetne készíteni a kór- és kezeléstörténetről, ezért e helyütt igyekszem olyan tényezőkre koncentrálni és olyan adatokat fókuszba emelni, melyek jelen tanulmánykötet számára relevánsak. Az ezredfordulót követően a pszichológusokon és a pszichiátereken kívül az irodalomtudósok, szociológusok és történészek is rendszeresen használják a „kényszeres ismétlődés” fogalmát. Cathy Caruth munkájá-

36 A youtube.com oldalon 'nyugodj békében' keresőszavakra indított keresés videótalálatainak véletlenszerűen kiválasztott és elemzett videóiban található szövegtartalmak. Konkrét forrásmegjelölést az elhunytak és emlékezővideók azonosíthatósága miatt nem jelölök meg.

37 Freud, Sigmund: Gyász és melankólia. Ford. Berényi Gábor. Magyarul. In: Erős Ferenc (szerk.): Ősztönök és ősztönsorsok. Metapszichológiai írások. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 133.

ban³⁸ bemutatja ennek alapjait, s mivel e fogalomnak éppen a sokszínűsége adja a határtalanságát, ezért művének szemléleti íve egyaránt figyelmet szentel a pszichológiai és a filozófiai hagyomány definíciós kísérleteinek. Sigmund Freudot követve és pontosítva ad újabb szóhasználati és interpretációs lehetőséget a traumának. Arra világít rá, hogy a trauma nem a test, hanem az elme sebesülését jelenti oly módon, hogy az elme tapasztalata az időről, önmagáról és a világról megbomlik.³⁹ Nem csak az egyéni múltban történő esemény lehet trauma, ennél összetettebb a kép: az emberi tudat képtelen befogadni a megrázkódtatást, így megindul egy nem tudatos folyamat, amely beágyazódik a jelenbe anélkül, hogy észrevennénk. Ez a nem tudatos tapasztalat a trauma, melynek második fázisa a történetek felszínre szabadulása. Ez a felbukkanás megeshet egyszeri alkalommal (ez ritkább) és lehet többszöri, öntudatlanul az elméből felbukkanó, ismétlődő esemény. Ilyennek tekinthető a titok, mint olyasféle „trauma, melynek valódi megjelenését, pusztító érzelmi hatását a lélek mintegy eltussolta, belső csendbe burkolta, és erről a szenvedő mit sem sejt. [...] A titok szégyennel van átitatva, amellyel a következő nemzedék sokszor a gyermeki időszakban találkozik”. Cathy Caruth nem csak szakszerűen körüljárja és alkalmazza, hanem kiegészíti, módosítja Sigmund Freud traumafogalmát. Ekképpen pontosít: „kontrollálatlanul (és öntudatlanul) ismétlődő hallucinációk felbukkanása vagy egyéb betolakodó fenomén a feldolgozás folyamán”.⁴⁰ Nem szükséges hozzá megelőző fizikai tapasztalat (bár József Attila esetében tudomásunk van lelki és testi befolyásokról), hanem egy kiváltó ok szükséges (személy, helyzet stb.), és a további mentális tapasztalat a traumatikus élmény, valamint ennek öntudatlan ismétlődése. Létezik egy inkubációs szakasz, amely szerint a traumatikus esemény bekövetkezte után egy ideig meg nem értés tapasztalható, s csak bizonyos lappangó idő után kezdődik a feldolgozása: a tapasztalat hatása egy ideig nem érződik. Caruth az 'awakening' terminust használja annak modellezésére, hogyan támad fel a traumatapasztalat újra és újra az elmében. Mindössze a rémálmok szintjén veszi fontolóra egy fejezetben az 'awakening' hatását, de ez az analízise kissé direktnek látszik. Ha csak ilyen szín-

38 Vö. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History. The Johns Hopkins University Press, 1996, 91-113.

39 Vö. Caruth, Cathy: i.m. 91-94.

40 Caruth, Cathy: i. m. 11.

ten van is megértés, 're-prezentáció' és 're-thinking' más formában még létezhet, jelen esetben a versírás ismétlődő aktusában. Cathy Caruth a tüneteket, a flashbackeket, rémálmokat stb. az eredeti pusztító esemény szó szerinti reprezentációjának tekinti. Észrevehetjük, hogy a freudi elmélet nem beszél szó szerinti, átdolgozatlan élményekről. Erre az ellentmondásra Ruth Leys is felfigyelt,⁴¹ de valójában nem zavaró az események szószerintisége és szimbolikus szinten való kezelése. József Attila verseiben is megfigyelhető, hogy traumatikus élményét néhol szó szerinti átadással, néhol jelképszerűen, allegorikus utalásokkal, metaforikus képkombinációkkal igyekszik feldolgozni. Mit tekinthetünk tragikumtapasztalatnak? S mi a kitüntetett tragikumtapasztalat?

Ismerhetünk olyan életrajzi tényeket, amelyek traumatizálttá tehetik a biografikus személyt, ezáltal nem számít óriási meglepetésnek, ha a grammatikai beszédalany ezeknek alapján képes meghatározni magát. Érdekes idekapcsolni a Gyáni Gábor említette tudattalan tárgyvesztés⁴² esetét, amikor a tárgyvesztés évnesztést is jelent. Az történik ekkor, hogy az egyén azonosul a tárggyal és ez a folyamat lesz a legfontosabb élmény az életében. Az én így próbálja mindig „rendszerezni”, megalkotni önmagát. Virágh Szabolcs a traumához pszichoanalitikus szempontból közelít, és úgy határozza meg, mint „a szubjektum életében olyan esemény, amelyre jellemző, hogy a személyiséget ért fizikai, illetve pszichés ingerek együttese az egyén adott fejlettségi szintjén/állapotában meghaladja tűrőképességét, és a megszokott vagy rendelkezésre álló eszközökkel az egyén nem képes a pszichés sérülést okozó ingeregyüttes elhárítására, megszüntetésére, hatékony feldolgozására, illetve a korábbi egyensúlyi állapot visszaállítására”.⁴³ Békés Vera korábban idézett felsorolásához hasonlóan Virágh Szabolcs tartja magát Bakó Tihamér elemzéséhez, aki a traumadefiníció még teljesebb jellemzésével szolgál: „az én a megsemmisülés veszélye miatt szétesik, így nem képes a kialakult helyzetben koordinálni a védekezést; [...] az elviselhetetlen lelki fájdalom miatt a dezintegráció állandóvá válik; az emlékek darabokra esnek szét. Az emlékezet így tartja távol az

41 Vö. Leys, Ruth: Trauma: A Genealogy. The University of Chicago Press, Chicago and London, 2000, 249-250.

42 Gyáni Gábor: i. m. 6.

43 Virágh Szabolcs: Trauma és történelem találkozása Emlékezet, reprezentáció, rítus. Buksz, 2011/2, 161.

ént a sokkoló élményektől”.⁴⁴ Mészáros Judit⁴⁵ és Bakó Tihamér felfogása közös nevezőre kerül abban az értelemben, hogy a trauma bekövetkezése előtt valami rendet feltételeznek az egyén elméjében. Trauma hatására azonban az egésznek és teljesnek látszó én szétesik valamilyen külső erő nyomása következtében. Ez az elképzelés József Attila ’veszteség-énjéhez’ jól köthető, hiszen bőven számot tudunk adni olyan kívülről érkező, negatív behatásról, amely a veszteségverseket eredményezte. Bakó Tihamér azonban éppen fordítva közelíti meg a kérdést, és azt állítja, nem az ’integrált ént’ éri a traumatikus esemény, hanem egy váratlan és fenyegető traumatikus esemény hatására képtelen egységesülni az én. Az elméletek összevetése szövegekkel, és a versértelmezések azt támasztják alá, hogy az integrált személyiség kialakulásához nem volt kedvező József Attila gyermekkorának környezete, ugyanis sem egységes személyiség nem tudott kialakulni a családot ért traumatikus élmények miatt, de egy ép, egységessé szerveződött én is széthullhatott volna attól a traumahalomtól, amely a gyermekre, rokonaira szakadt. A Virágh Szabolcs által megfogalmazottak értelmében a „traumatikus élmény hatására tehát a személyiség egységéért felelős pszichés folyamatok (emlékezet, idő- és térbeli tájékozódás, énvédő mechanizmusok) nem funkcionálnak. A szétforgácsolódottság, a dezintegráltság, a valóság és a reprezentációi közti különbség nem csak a kései verseiben figyelhető meg, hanem ez a jelentésképzés uralkodó módja a legkorábbi, a szegedi és a városba érkezése előtt írott verseinek is. A valóság és a reprezentáció közti különbséget jól jelképezi az a mód, ahogy korai verseiben felépíti a versekben megjelenő ént. Első pályaszakaszának költeményei azért figyelemreméltók, mert előrevetítik a centrális személyiség-eszmény lebomlásának fázisait, a statikus egységű én-szerkezet hatályon kívül helyezését kései verseiből (ilyen például a *Magány*⁴⁶ utolsó sorainak egyike: „látom a szemem: rám nézel vele.”),⁴⁷ hanem azért is, mert az én széttagolódottságát a test szétesettségének leírásával érzékelteti. (Lásd a később e szempontrendszer szerint elemzett verseinek inter-

44 Bakó Tihamér: Sorstörés. A trauma lélektana egy pszichoterapeuta szemszögéből. Psycho Art Kiadó, Budapest, 2009, 21.

45 Vö. Mészáros Judit: A modern traumaelmélet építőkövei. Ferenczi paradigmaváltása a traumaelméletben. In: Juhász Angéla (szerk.): A gyöngéd analitikus és a kemény tudományok. Animula Kiadó, Budapest, 2003, 67.

46 JAÖV II. 380.

47 JAÖV II. 380.

pretációi). Az egyéni trauma definícióit azért is érdemes a József Attiláról szóló diskurzusba belehelyezni, mert látható, hogy az ilyesféle terminológia segíthet abban a feldolgozásban, amely a lírai alany konstruálásának módjaira vonatkozik. Az egyéni traumát a veszteség- és hiánytapasztalat szervezőjének tekintem. A 'veszteség-én', 'hiány-én', 'egyéni összesség' terminusok a versben megnyilatkozó beszédsemély tulajdonságait példázhatják. Az 'individuális kollektívum' kifejezést olyan fogalmi összekapcsolásnak tekintem, amely látszólag a személyes orientáltságra utal, egyediséget sugall, ugyanakkor egyszerre több 'énforma' együttes közreműködését szintén feltételezheti. Úgy vélem, a 'biografikus alany', a 'lírai én', a 'hiány- és veszteség én' konstrukciós mintáit, textuális reprezentációit e terminusok bevezetésével könnyebb tárgyalnom. Erős Ferenc bizonyos műveket esettanulmányoknak nevezett⁴⁸ és érzékeny megfigyelése, hogy a műalkotások vizsgálatokor a művész élettörténete fontosabb mozzanatainak kivételése érhető tetten, ezért igyekszem elválasztani a költőt a versbeli költői énektől. Erős leszögezi, hogy léteznek olyan alkotások és életművek, amelyeknél a pszichológiai kontextusok figyelembe vétele elhanyagolhatatlan, s ez a vizsgálat számára aligha megkerülhetetlen. Úgy vélem, a pszichés traumatizáltságból származó 'egyéni hiány- és veszteség-én' nem azonosítható a versekben megjelenő szubjektum 'hiány- és veszteség-énjével'. A kötet ezen részén még csak egy példát említve: a lírai alany helyzete és az énonomosság kérdése szövegszerűen is megjelenik a *József Attila*⁴⁹ című, 1924-es versben, amely az önmagunk mélyére vezető utazást nem pszichológiai vizsgálati eljárás-ként, hanem elérendő követelményként fogalmazza meg, a magunkra találás minimális igényét jelentve be ezzel. A lírai alany egyfelől a nélkülözésből, a negatívumokból épül meg, a tárgyvesztés vagy a szeretett személy-nélküliségből, mindazonáltal megszünteti a lírai én önazonosságát. „Jó volna jegyet szerezni és elutazni Önmagunkhoz, hogy bennetek lakik,/ az bizonyos”.⁵⁰ A bebocsáttatás vágya jelenik meg, ahol a cél a szubjektumképződés gócabá elérés, a saját személyiségünkhöz való, újbóli ismétlődést kívánó megérkezés. A Bókay Antal által elnevezett szelf-analízis és szelf-konst-

48 Erős Ferenc: Két új könyv - az irodalomról és a pszichoanalízisről. *Élet és Irodalom*, 2005/49. 36.

49 JAÖV I. 375.

50 JAÖV I. 375.

rukció⁵¹ folyamatából kiindulva József Attila korai szakaszában egyes számban festi le a test szétaprózódottságának képeit, 1928-ra eljut az önmagán kívül állás megjelenítésének következő lépcsőfokáig: önmagáról egyes szám második személyben, elidegenítve beszél, majd élete vége felé a szétesett én a szétesett közösség szimbóluma lesz.

51 Vö. Bókay Antal: Szelf-analízis és versépítés József Attila költészetében. *Thalassa*, 2005/2-3, 5-47.

A traumatizáció kezdeti fázisai – A mama-trauma

A szakkutatás számára a csapások legerősebbike a 'Mama' elvesztésében öltött alakot. Jolánnak emlékezéséből tudjuk, hogy egy vitát követően nővérevel a következő párbeszéd zajlott le: „- *Te buta, buta kis fiú! Látnod, a mama beteg. Rákja van és meg fog halni. A professzornál olvastam egy könyvben, hogy ezt nem lehet gyógyítani. Légy okos és légy jó. Na gyere, egyél.*”

Attila sírt tovább, úgy kérdezte:

– *Mi az, hogy rákja van? Hiszen az egy állat! Még te is be akarsz csapni, hogy kiröhögness!*”⁵²

Fontos rögzíteni, hogy a Pócze Borbála betegségével kapcsolatos közlés számos szakmai és etikai kérdést is felvet. Pilling János a Rossz hírek közlése c. tanulmányán⁵³ kívül rendkívül szűk a honi szakirodalma annak, hogy a halálhírt hogyan, milyen protokoll szerint kell közölni a hozzátartozóval. Ehelyett kórházigazgatói körlevelek, Szervezeti és Működési Szabályzatok, s szerencsére egyre több orvosegyetemi kurzus tárgyalja e kérdéskört. Szilárd meggyőződésem azonban, hogy fontos a hatékony kommunikáció a hozzátartozók és az egészségügyi szakszemélyzet között, hiszen József Attila idézett példájából is látszik, hogy az ellátás kapcsán felmerülő pszichoszociális kérdéseket és kommunikációs deffektusok mennyire traumatogének lehetnek, s e sebesültségek hogyan is fixálódhatnak.

E orvosi közlés napján anyjuk sodrófával addig csépelte Attilát, míg ájultan össze nem esett. A verés és eszméletvesztés után kiérkező orvostól megerősítőleg, ismét (retraumatizálva) megtudta Attila, hogy hamarosan

52 József Jolán: József Attila élete. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1940, 93.

53 Pilling János: Rossz hírek közlése. In: Pilling János (szerk.). Orvosi kommunikáció. Budapest: Medicina Könyvkiadó; 2008. p. 306-334.

édesanyját valóban elveszítheti, hiszen halálos beteg, rákos, ahogy nővére mondta.

„- *Az asszonyágot kímélni kell minden izgalomtól. Már csak ezt lehet tenni érte...*”⁵⁴

Az édesanyja betegségével kapcsolatos trauma kapcsán érdemes számításba venni ama megállapításokat, amelyek a társadalmi közvélekedésben élő kozmikus betegségattitűdöt kapcsolják a halálos kórhoz: „a rák társadalmi képzetéhez sokkal inkább a kozmikus betegség (Wilhelm Reich) jelentése kötődik, amely a katonai metaforák seregét indítja be, mint harc az ellenséggel, invázió, tehát a kívülre helyezett szelf vagy non-szelf, vagyis a Másik erőszakos destruktív jelenlétét feltételezi. Így válik a rák szociokulturális értelemben egy olyan modern interperszonális betegséggé, amely a tömeg és a viszonyrendszerek bejósolhatatlan, radikális mozgását szimbolizálja”.⁵⁵ József Attila eleinte állatként értelmezi a betegséget, tehát külső, a megszokottól eltérő erőszakos lénynek gondolja, amellyel édesanyja nem tud megküzdeni. Az én és a mások elválasztása, a külső ellenség képe és ezzel párhuzamosa az én elidegenedése jelenik meg majd később verseiben. József Attila ekkoriban még apja elvesztését sem volt képes feldogozni, a gyászfolyamat el sem indulhatott, hanem megrekedt a traumatikus szinten. Valószínűsíthető, hogy a testi bántalmazás, a csíny miatti bűntudat, továbbá az eljövendő halál híre olyan erősen fonódik össze életének ebben a pillanatában, hogy az elegendő lett volna a teljes zavarodottság okozásához. Magához képest mégis szokatlanul erős maradt. *A Szabad ötletek jegyzékében ez áll az ütlegetésről és édesanyjáról: „a verésig minden rendben volt/ aztán lett beteg az anyám”.*⁵⁶ Nehéz azt a pontot megtalálni, ahonnan a kapcsolatok zavara eredhet. Miként annak a nagy bűntudatnak a gyökérszárait sem könnyű meglelni, amelyek behálózták életének szinte mind a harminckét évét. Gyermeki ésszel magát tarthatta a halálos betegség okozójának, felelősnek minden rosszért, ami vele, velük történt a családban. A gyermeklélektannal foglalkozó szakemberek számos alkalommal

54 József Jolán: József Attila élete. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1940, 94.

55 Zsedely-Szabó Tímea: Az örület múzeuma – az identitás színeváltozása. Egy New York-i menedékhely (The Living Museum) kontextusában. PhD-disszertáció. Kézirat. 2010. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/D-2010-Zsedely-Szabo%20Timea.pdf 63. (2012. október 24.).

56 József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke. Közzéteszi, jegyzi.: Stoll Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, 37.

írnak arról, hogy a gyermekkori vétkek súlyát olyan sokáig cipeli magában a gyermek, hogy sokszor eljut az öngyilkosság gondolatáig, mivel magát tekinti vétkesnek minden rosszért, tettének súlyát fölülértékelve. Amint az orvos kimondja a Mama elvesztésének lehetőségét, – ahogy Gyáni Gábor érzékelteti⁵⁷ – József Attila elméjében megjelennek a büntudat csírái, majd a gyász és az ezzel járó melankólia mindinkább felülkerekedik az egyénen, mindennapjainak részévé lesz. A veszteség lehetőségének tudatosodásával patológikus tünetek állandósulhatnak, s a veszteségnek még be sem kell következnie, az eshetőségének fönnállása bőven elegendő ehhez. Erős Ferenc koncepciója szerint a privát trauma egyediségét és megismételhetetlenségét az adja, hogy az előidéző traumatikus esemény „kívül esik a mindennapi tapasztalatok körén”.⁵⁸ A rendkívülivé váló trauma beleépül a személyiségbe, és nem tud megnyugtatóan lezáródni, földolgozatlaná válik. Az anya jelenlétének hiánya, a halála miatti nélkülözési kényszer ennek megvalósulása. Ugyanitt szögezi le, hogy mind az egyénre, mind a közösségre vonatkoztatva elmondható, csak rendkívüli, különleges, nem mindennapi esemény lehet traumatizáló hatású.

57 Vö. Gyáni Gábor: i. m. 6

58 Erős Ferenc: Trauma és történelem. Jászöveg Műhely, Budapest, 2007, 20.

A nőkkel való ambivalens viszony

Valachi Anna a nőkkel való kapcsolatában látja a költő magányosságának és traumatizáltságának fő okait. Jelesül abban, hogy nem volt képes valódi párkapcsolatot kialakítani. Ennek maga József Attila is folyton a magyarázatát kereste: kapcsolatai ellehetetlenülésének, társtalanságának, magányosságának okszerűségét és indokoltságát az anyavesztés feldolgozhatatlanságából és az ezzel járó büntudatból eredő fel-feltörő halálvágyának tulajdonította. Jóllehet Bókay Antal egyetért Valachi Annával abban, hogy ez lehetett a költő első és legfőbb traumatikus élménye, ám egyúttal pozitívumot, kibontakozási módot is lát benne: a traumatizált szelf felépítésének lehetőségét fedezi fel a költő verseiben.⁵⁹ Azt lehet valószínűsíteni, hogy a Mama halálakor érzett gyász állandósult, és rögzült a melankólia, patológikus kapcsolat szövődött a költő és az elvesztett személy között. Ahelyett, hogy enyhülne a traumatizáltság foka, édesanyja elvesztésének szomorúságát vitte át minden kapcsolatára, felerősítvén azon képzetek pszichés töltetét, amelyek már az elárvulás lehetőségének felmerülésekor eluralkodtak rajta. Képtelen volt először apjának, majd anyjának elvesztését egyedül meggyászolni (hiszen nénye már ekkor a család fennmaradásáról gondoskodott), és kialakult az ún. túlélői büntudat.⁶⁰ A magára maradottság – amelyet először apja elvesztésekor tapasztalt meg –, egyéni szinten maradt, nem tudott átmenni közösségi gyászba, hiszen a családon belül mindig is fennmaradt a megszépítő legenda, melylyel az apát Amerikába „távolították”. A tágabb közösségben sem volt lehetőség őt meggyászolni, bizonytalan érzéseket táplálhattak iránta. Polcz Elaine a halál- és gyászciklusokat korszak szerint tárgyalja, s a különbségekre is rávilágít a feldolgozással, halálélménnyel kapcsolatban: „A kü-

59 Vö. Bókay Antal i. m. 5–47.

60 LaCapra, Dominick: *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001

lönböző történelmi koroknak és civilizációknak megvolt a halál- és gyászritusa, pszichológiai feldolgozásmódja. A mai modern természettudományosan gondolkodó ember keresi az utat, hogyan tudná elfogadni és feldolgozni a halál problémáját, megadni a méltóságát és emberségét a halálhoz vezető útnak, a halálélménynek”.⁶¹ LaCapra a történelmi traumák⁶² vonatkozásában mondja – de terminusai megállják helyüket az egyéni trauma elemzésében is –, hogy a veszteséget mindig azonosítani kell és megnevezni ahhoz, hogy a gyász társadalmi folyamattá válhasson. LaCapra szerint ha a gyász hiánnyá válik, s a hiány összeolvad a veszteséggel, akkor a gyász lehetetlenné, végtelenné válik, amely nehezen különíthető el a melankóliától. József Attila esetében, bár a veszteség megneveződött – mindkét szülő elvesztése – a gyász tudatos folyamata, amely megkönnyíti a feldolgozást, nem ment végbe (végbe ment, erről bizonyos versei, például a *Kései sirató*,⁶³ a *Mama*⁶⁴ tanúskodnak). S bár azzal is egyetérthetünk, hogy nem választható el élesen egymástól az ismétlési kényszer és az átdolgozás – vagyis nem két külön kategóriaként, hanem egymásra hatással levő folyamatok differenciálódásaként kell rájuk tekintenünk –, a költőben inkább ismétlési kényszer formájában jelent meg mindez, semmint tudatos feldolgozásként. A Cathy Caruth-féle traumaelméletből merítve azt mondhatjuk, hogy a traumatikus élmények felidéződése az egyén akaratán kívül, tudattalanul tér vissza újra és újra, így lehetetlenné válik a feldolgozásuk, ráadásul ezek az események nemcsak pusztán felelevenednek, hanem a traumák megismétlődéseivé sokasodnak. A szexuális traumák édesanyja elvesztésével szoros összefüggésben állhatnak. Már Pöcze Borbála halálával elkezdődtek, majd Jolán férjhezmenetelével folytatódtak. Makai Ödön belépésével a család régi élete odaveszett. Megkezdődött az identitásuk átalakítása, s ennek jegyében Jolán származásának elkendőzése, nevének megváltoztatása. Az új rokonok előtt Jolán ’Lucie asszony’ lett, akinek Etus és Attila csak távoli rokona. József Attila költői eszközkészletének eleme a „név általi büntetés” lehetőségű és módosítottai, melyeket Tverdota György kitüntetett helyen tár-

61 Polcz Alaine: *Ideje a meghalásnak*. Pont Kiadó, Budapest, 1998. 6.

62 Vö. LaCapra, Dominick: *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001. 147-154.

63 JAÖV II. 391

64 JAÖV II. 270.

gyal,⁶⁵ Vágó Márta írásainak nyomán téve értékes megállapításokat. A nővérrel kapcsolatos József Attila-i állásfoglalás nyelvi vetületéről kimutatta, hogy a Jolán-Lucie-Lidi-Lala névvariánsokat a társadalmi és a családban betöltött szerepei szerint aggatta rá testvére a fiatal költő. József Jolán maga így írt erről az időszakról: „... Attól tartok, hogy Etus, meg Attila magaviselete elárulja, hogy nem volt gyerekszobátok. Én már nem veszthetek többet miattatok. Tudtam mire céloz. A családjára. Ezt még megértettem. De azt már nem, hogy különbséget tesz hármunk között. Nem fért a fejembe, hogy az egyén felemelkedhet, kiválhat osztályából, de azok akik hozzátartoznak, akik ugyanolyanok, mint ő, már nem viheti magával. Napokon keresztül tépelődtem, emésztettem magamat.”⁶⁶ Valachi Anna szögezi le, hogy a kamaszodó József Attila számára az anyahelyettesítő idősebb nővér testesítette meg a szexuális vágyat keltő, de örökre elérhetetlen nő típusát.⁶⁷ Ez véleményem szerint nehezen bizonyítható, alig dokumentálható feltevés, mivel egyedül a pszichoanalitikus iratokban történik erről említés, s éppen ezért ezek fenntartások nélküli kinyilatkoztatása nem teljesen bizonyítható. A költő előtt nem volt hagyományos szülői minta, amikor apja eltűnt, megszűnt az a lehetőség, hogy a férfi mintát közvetlen közletről szemlélje, nem tudott vele sem azonosulni, sem tagadólag viszonyulni hozzá. Már fiatal korában igyekezett korigálni a nem hagyományos családi mintát. Legkorábbi szerelmeiről közismert, hogy csupán plátói lángolások voltak. Első szerelme Fuchs Renée, akivel soha nem beszélt, csak az utcán látta. A makói gimnáziumban pedig először Gebe Mártát választotta ki, de ez inkább versengés volt a társakkal Márta szívéért, és csak azért lett szerelmes, mert a társai is azok voltak. A Mártához írt hódoló, epekedő versek azonban nem hatották meg a lányt. A Márta-szerelem kudarcán anyyira elkeseredett, hogy bevett hatvan darab aszpirint. A halál és szerelem tehát egy időben, egymással összefüggésben foglalkoztatta őt. A Márta-szerelem fontos mozzanata, hogy egy kirándulás alkalmával, meglátva Mártát a másik parton, át akart úszni hozzá, de majdnem megfulladt, társai

65 Vö. Tverdota György: A névvarázs poétikája. In: Helikon, XXXVIII. évfolyam 1992/3-4, 414-415.

66 József Jolán: József Attila élete. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1940. 134-135.

67 Vö. Valachi Anna: Három testvér – háromféle kísérlet az elvesztett gyermekkor visszahódítására. József Attila, Etelka és Jolán árvaságkompenzáló életstratégiái. Thalassa, 2001/2-3, 145-154.

mentették ki. *A szemed*⁶⁸ című alkotásában pedig egy pesti karácsonyról Makóra visszatérve beszélt arról a művészlányról, akivel családi esten ismerkedett meg, és műveivel mintegy meghódított. Mindeközben az öngyilkosság régóta foglalkoztatta; a makói gimnáziumban egy diáktársa mellkason lőtte magát, nem halt ugyan bele, de ez a lépése nagyon fölkellette József Attila figyelmét. Azt vallotta: akkor szabad az embernek meghalni, ha már lett Valaki, vagy ha azt látja, hogy nem lehet Valaki. A szerelem viszonzását úgy ítélte meg, hogy olyan adomány, amellyel a férfiből lesz valaki. Amikor ezt nem kapta meg, inkább a halált választotta. A halál és a szerelem relációjának ez az általa fölállított szabálya összecseng a freudi nézettel: „A szélsőséges szerelem és az öngyilkosság két ellentétes helyzetében az ént, bár két teljesen eltérő módon, de – legyűri a tárgyat”.⁶⁹ Végül a makói Márta-idill minden nehézség nélkül lezárult benne, amikor elszakadt a szerelmet ihlető közösségtől, a lány iránti érzelmei is elhalványodtak. Az Espersit Máriához fűződő kapcsolatból születtek korai szövegek, s általában a szerelem (vagy ennek hiánya) csak alkalom volt a lírai beszédsemély megkonstruálására. Valachi Anna szerint „alig járta ki a gimnáziumot, már nősülési, családalapítási szándékkal környékezte meg a neki tetsző lányokat, annak ellenére, hogy önálló vagyon és foglalkozás híján képtelen lett volna eltartani reménybeli családját. S mivel mindig „fölfelé” udvarolt – azaz társadalmi pozícióban magasan felette álló családok értelmes-érzékeny leányait választotta múzsául –, a szerelmi vágy már megszületése pillanatában a beteljesülhetetlenség ballasztjával volt terhese”.⁷⁰ Jolán és férje rendszeresen küldött neki pénzt, de ez hamar elfogyott és makói mecénásai egészítették ki. Tulajdonképpen eltartották őt, ekkor írott leveleiben mindig pénzért könyörög. Bár neki magának sem volt mit ennie, minden szerelmét feleségül akarja venni, családot akar magának. Ahogy Saitos Gyula írja: „A tanulni akarás erős vágya, de magányosságának, árvaságának keserű érzete tölthette el József Attilát, amikor megérkezett Makóra. Egyedül baktatott újonnan talpalt, ormótlan félcipőbe, veszőből font utazókosárral kezében, viseltes és bő, szürke esőköpenyében,

68 JAÖV I. 119.

69 Freud, Sigmund: Gyász és melankólia. Ford. Berényi Gábor. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 138-139.

70 Valachi Anna: „Költő szerelme szalmaláng”. József Attila és a nők. Eső, 2003/4, 116-122.

testén gyámjának régi ruhájából szabott régi öltönyében újotthona, a diákinternátus felé.⁷¹ A gyermekkor állandó testi éhezései mellett éhezett mindenre: a szeretetre, megértésre, kiegyensúlyozott életre, elismerésre, tudásra. Kiharcolt iskolai pozícióját féltve óvta. „A tornából felmentése volt”,⁷² osztálybeli pozíciójának megerősítése miatt gyakran keveredett verkedésbe. Kamaszkori vonzalmaiban lelki alkatának kettőssége megmutatkozott: egyszerre vonzották a fiatal lányok és az idősebb nők, mert a korán elvesztett Mamát pótoló, önzetlen-gondoskodó anyára éppúgy szüksége lett volna, mint a vele mindenben azonos szerelmes társra. A Mama-trauma megismétlődését és a Jolánhoz kötődő ambivalens viszonyát mi sem mutatja jobban annál, mint az, hogy egyszerre volt szerelmes anyába és leányába. Ez azért is problematikus, mert a trauma így az egyéni belüli mentális mozzanattá, de nem feldolgozott reprezentációvá válik: az egyén belső ’veszteség-énjévé’. Szeged az egyik ilyen beteljesületlen szexuális vonzalom és trauma helyszínévé került fel a költői térképre. Itteni éveiben, majd Balogh Vilma pesti irodalmi szalonjában a fiatal lányok iránt olyan heves érdeklődést tanúsított, mint a háziasszony iránt, utána Bécsben is akadtak hasonló „párhuzamos szerelmei”. Anya és lánya kettősének kisgyermekkorban rögzült modellje a Mama és helyettese: Jolán ikeralakja lehetett.⁷³ Szeged a szexuális trauma fontos állomása volt életében. Később, hódmezővásárhelyi tartózkodása alatt pszichoanalitikusával, Rapaport Samuval levelezve vallotta be, hogy képtelen leválasztani a szerelmét néneitől. Költőutódjának, Petri Györgynek ellenszenves volt „József Attila személyiségének infantilizmusa és rejtett femininsége.”⁷⁴ De talán éppen ez az oka, hogy a versek alanya a férfi, a gyerek, a nő szempontjából egyaránt meg tudta élni, próbálta befogadni a világot. Az anyaminta és a szexuális traumái végeredményben amennyi kárt okoztak, éppen annyi hasznot is hoztak, szövegeinek olvasati többszintűségében a rétegek nemcsak kiegészítik egymást, hanem egymásra épülnek, egymásból következnek. Mivel nem volt mellette nő, akinek támogatásával le tudta volna győzni általános melankóliáját, kénytelen volt megőrizni magában egy szeletet gyermeki

71 Saitos Gyula: József Attila Makón. Magvető Kiadó, Budapest, 1964, 16.

72 Saitos Gyula: i.m. 22.

73 Vö. Valachi Anna: „Költő szerelme szalmaláng”. József Attila és a nők. Eső, 2003/4, 116-122.

74 Uo.

énjéből, ezzel tágítva költészetének határait, a versszubjektum mozgástereit. Ez persze oda vezetett, hogy a társadalmi elvárásoknak nem tudott megfelelően eleget tenni. Bántotta és önostorozásra készítette ez, viszont a szerepét és tudását nyíltan vállaló művész magabiztosságával lépett a közönség elé. Az elvesztett szerettei miatti fájdalmat és a károkat képtelen volt kiheverni. A szexuális csőd elhatalmasodását jelzik a viszonzatlan szerelmek. Nem ismerünk olyan életrajzi adatot, mely szorosán kötné akár egyetlen nőhöz fiatal költőként, így személyiségprofilját leginkább a hiányviszonylatok határozzák meg. Ebben nincs konkrét tárgyvesztés, hanem egy tudattalan tárgyvesztésre épül rá, ezt tetézi az állandó hiányérzet, amelyet költészetében ugyan hasznosítani tudott, életében azonban nem szabadulhatott terheinek csapdahelyzetéből.

Pszichés állandósulások: a közösségi véleményformálás stratégiái

Ha elfogadjuk, hogy a fájdalom és a trauma élménye mindig társadalmilag közvetített és társadalmilag meghatározott, akkor a szenvedésre és a traumákra adott reakció nem választható el a minket formáló különleges társadalmi kontextustól. Kansteiner szerint „a társadalom határozza meg és segít megtartani azt a különbséget, ami a normális, vagy akár kívánatos, strukturálisan lényeges trauma és a kízó traumatikus fájdalom között fennáll.”⁷⁵ A környezetnek tehát kulcsszerepe lehet abban, hogyan dolgozzuk fel a traumát. A közvetlen környezet és a tágabb értelemben vett társadalom éppúgy lehet segítség egy traumatizált személy számára, mint az értetlenség zavaró vagy hátráltató. Ezt figyelembe véve érdemes ide emelni József Attila traumatizáltságával összefüggésben az örültség kérdését és a betegségnek a művészetére tett hatását.

75 Kansteiner, Wulf: Egy fogalmi tévedés származástörténete. A kulturális trauma metaforájának kritikai eszmetörténete. In: http://www.ketezer.hu/menu4/2005_01/kansteiner.html (2012. 10. 24.)

Borderline personality disorder - BPD

Sokszor és több helyütt utaltak rá, hogy József Attilát neuraszténiásnak, vagy szkizofrénnak tartották, ezzel kezelték. Bak Róbert patográfiájában e hipotézis olvasható, majd pedig Benedek László elmegyógyász professzor „ön- és közveszélyes örültnek”⁷⁶ nyilvánította; ez pedig a költő halála után gyorsan elterjed. Évtizedekkel a költő halála után – úgynevezett határterületi elmebajban szenvedő embernek minősítette Benedek professzor, s a mai szakirodalom tudományelméleti és diagnosztikai eszköztárát ismerve is a **'borderline personality disorder' (BPD)** utaló jelek a leginkább helytállóak a költő sebesültségére vonatkozóan véleményem szerint.

A tünetegyüttes komplex, József Attilára illő: a hangulat szélsőséges ingadozása ugyanúgy jellemezte, mint az önkárosító tünetekkel és kínzó érzelmi állapotokkal járó tünetegyüttes, interperszonális kapcsolatai s az énkép/én-identitás instabilitása is sajátja volt. A szakma legszélesebb körben használt mentális megbetegedésekre vonatkozó kritériumrendszer, a DSM IV, az alábbiakban foglalja össze a BPD esetében a következőket:

Borderline személyiségzavarban szenved valaki, ha kapcsolatai instabilak, állandóan változik az énképe, ingadozik a hangulata, és nem tudja impulzusait ellenőrzése alatt tartani. Ezt a mintázatot az alábbiak közül legalább öt maladaptív vonás megléte fejezi ki:

o Identitászavarok

- 1. A valós vagy elképzelt elhagyatás elkerülése érdekében tett kétségbeesett erőfeszítések.*
- 2. Állandó ürességérzés.*
- 3. Identitásproblémák: állandóan változó érzések azzal kapcsolatban, hogy kicsoda és miben hisz.*

o Hangulati zavarok

4. *Érzelmi labilitás, hangulati ingadozás - intenzív szomorúság, ingerlékenység és szorongás váltakozásával.*
 5. *Intenzív és erősen hullámzó kapcsolatok másokkal, melyeket az idealizálás és a leértékelés szélsőségei közti váltakozás jellemez.*
 6. *A Harag mértéke gyakran nincs arányban a kiváltó körülményekkel, a düh kontrollálása nehézségekbe ütközik.*
- o Észlelelési zavarok*
7. *Stressz hatására, paranoid gondolatok (úgy érzi, üldözik), vagy súlyos disszociatív tünetek (úgy érzi, „elkülönül” önmagától, mintha álomban lenne) megjelenése.*
- o Viselkedési zavarok*
8. *Az esetlegesen önromboló impulzusok (túlköltekezés, óvatlan autózetés, falásrohamok, szex, alkohol, drog) ellenőrzés alatt tartásának nehézségei.*
 9. *Visszatérő öngyilkossági kísérletek, vagy önmegsebzés, öncsonkítás.*

A trauma és a BPD kapcsolatáról Perry és Herman szerzőpáros 1993-as munkájában⁷⁷ azt a megállapítást tette, hogy a BPD-betegek 70%-a gyermekkorban fizikai/és vagy szexuális traumát szenvedett el. József Attila gyermekkori traumáinak sora egy későbbi fejezetben kerül tárgyalásra, de előljáróban annyit mindenképpen fontos rögzíteni: családjukat ért tragédiák, azok traumatikus következményei és pszichés állandósulásaik mind súlyos sebet ejthettek a gyermek személyiségében, mentális állapotának stabilitásában.

Az 1920-as években a közvélemény általános ítélete József Attiláról ez volt: *„Ugyan ki képes életteljes, eleven hitellel földézni évtizedekkel később József Attila valahai életének a hétköznapi valóságát? Szobra talapzatánál állva tapintatosan hallgatunk arról, amit a kortárs visszaemlékezők egybehangzóan vallanak, hogy civil életében József Attila mindenkivel vitatkozó, mindenkinél mindent jobban tudó, a kötözködésig tüskés személy volt (gondoljunk csak Nagy Lajossal való emlékezetes vitájára a tenger színéről); amellet a napi élet kötelezettségei tekintetében „megbízhatatlan”, mindenholnan elkéső valaki és a játékszenvedély rabja (ahogyan*

⁷⁷ Perry, J. C., Herman, J.L. Trauma and defense in the etiology of borderline personality disorder. In Paris, J. (ed.): Borderline personality disorder Etiology and treatment, 123-140. Washington DC, American Psychiatric Press, Inc.

ezt Kosztolányi Dezső meg is örökítette egyik Esti Kornél-remeklésében, a Barkochba című novellájában) – s még lehetne tovább is sorolni a fokozódó személyiségzavarnak a tüneteit. ... - foglalja össze Domokos Mátyás.⁷⁸

Más visszaemlékezésekből tudható, hogy a költő makacs könyvügynökként csak saját ízlésének megfelelő könyvet volt hajlandó eladni, ellentmondást nem tűrően ki akarta erőszakolni a szerelmet és agresszíven zaklatta imádjottjait egyoldalú vonzódás esetén is. S az is ismert tény, hogy szünet nélkül mormolta saját költeményeit. Kosztolányi papírra vetette, Vámos Miklós ÉS-beli cikkében⁷⁹ idézi: „*József Attila a kortársai szerint talán csak egyvalamiben volt végletebb, mint a költészetében. A vitatkozásban. ... Egyszer például véget nem érőn akasztotta össze a bajszát egy társasággal abban a kérdésben, hogy a tenger színe pontosan milyen. Költőnek ezt tudnia kell. Ő maga azt állította, zöld. A többiek érvek sokaságával igyekeztek bebizonyítani, hogy kék. A vita hevességben és hosszban is sokszorosan fölülmúlta a probléma jelentőségét. Végül József Attila - mindenki meglepetésére - visszavonulót fűjt, elismerte, hogy a tenger inkább kék, ám leszögezte: „De nem úgy kék, ahogy te gondold!”* Persze a természettudomány művelőinek evidens a rövid válasz: vizeink színét a benne élő planktonok és a különböző anyagokról visszatükröződő fény játéka befolyásolja. Mert túlvilágról, evolúcióról versus mitológiai teremtéstörténetről értelmiségi vitába lehet bocsátkozni azzal, akit csak a vita heve hajt, de akinek lételeme az ellentmondás és a meggyőzéstudomány minduntalan gyakorlása, azzal parttalan a vita – tipikus diagnosztikus kritériuma ez a BPD-nek, a diagnosztikai kritériumrendszer egy alappillére. Rögzíthetjük tehát, hogy a tenger színe kérdésében majdhogy mindegy is József Attilának, hogy vitapartnerre milyen álláspontra helyezkedik. Ha azt hallja, hogy valaki szerint kék a tenger, ő a zöld mellett fog érvelni. És fordítva. A vitapozíció mindegy, a hangsúly a vitán és azon van, hogy diskurzus létrejőjön, sokáig tartson, és neki legyen igazsága. Visszaemlékezéseket olvasva több utalást találunk arról, hogy a költő folyamatosan szavalta, mondta és mondta, mormolta a verseit. Michel Foucault az elmebetegség pszichológiai dimenzióiról azt tartja *Az örültség és civilizáció*⁸⁰ című

78 Domokos Mátyás: Illyés Gyula: József Attiláról. Egy készülő gyűjtemény utószava. Tiszatáj, 2006. jan. 52-55.

79 Vámos Miklós: A tenger színe. Élet és Irodalom, 2006. 50. évf. 30. szám

80 Vö. Foucault, Michel: Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason. Tavistock Publications 2000, 150.

könyvében, hogy egy örültnek lehetetlen kilépnie saját befalazottságából, hogy elérkezzen a másik ember univerzumába, így a beteg tudata zavart, elborult és beszűkült lesz. Amikor a tudat beszűkül, egy belső nyelv el-árasztja a szubjektum egész kifejezőképességét, ezért az félhangon, összefüggéstelen monológot darál anélkül, hogy bárkihez is fordulna. A kiváló teoretikus az elmebetegség és örültség történelmi megközelítését szintén felhasználja a betegség pontos körleírásában.

Borderline betegek körében előforduló gyermekkori traumatikus események

Egy 2005-ben publikált szak kutatás⁸¹ a gyermekkorban elszenvedett hosszantartó és súlyos traumatizáció szerepét vizsgálta a BPD kialakulásának fókuszba emelésével. Kuritárné Szabó Ildikó SCID-I-II strukturált klinikai interjúkkal végzett vizsgálata a BPD és a depressziós betegek élettörténetében előforduló traumatikus életesemények retrospektív feltárását végezte el. Traumatikus Előzmények Kérdőív⁸² felvételével végezte vizsgálatát, melyet kiegészített a Korai Traumatikus Élmények Kérdőívvel,⁸³ hogy a szexuális abúzusról árnyaltabb képet kaphasson vizsgálat során. Arra az összegző megállapításra jutott, hogy a borderline betegek jelentős része élettörténetében azonosítható gyermekkori szexuális abúzus és rendszeres fizikai abúzus is. A szakmai fórumokon élénk visszajelzéseket generált az eredmények közzlése, ugyanis a hipotézis igazolást nyert: a BPD-s betegek több gyermekkori traumatikus életeseményről számolnak be a depressziós kontrollcsoporthoz képest. Ez a megállapítás kiválóan elegyíthető a költő élettörténetek traumatikus elemeivel, hiszen az apa eltávozásával, majd az anya, Pöcze Borbála betegségével és halálával kapcsolatos traumák mind gyermekkorban érték Attilát. A szerző arra az eredményre jutott, hogy az „összes traumatikus eseményt együtt vizsgálva a borderline páciensek az általunk vizsgált életszakaszokban (gyermek-, serdülő- és felnőttkorban) szignifikánsan ($p=0,001$) több traumatikus életeseményt éltek át, mint a depressziós betegek. A borderline betegek 87%-a, a depressziós betegek 34%-a élt át, vagy volt szemtanúja fizikai abúzusnak gyermekkorában. A

81 Kuritárné Szabó Ildikó: Gyermekkori traumatizáció a borderline személyiségzavar kórelőfordulásában. *Psychiatria Hungarica*, 2005. 20 (4), 256-270.

82 Traumatic Antecedents Questionnaire (TAQ). van der Kolk, Hopper, & Spinazolla, 2000.

83 The Early Trauma Inventor. Bremner et al., 2007

szexuális abúzus előfordulása gyermek- és serdülőkorban is szignifikánsan gyakoribb a borderline betegek körében ($p=0,001$) (medián=6), mint a depressziós mintában (medián=4). A borderline betegek 33%-át, a depressziós betegek 3%-át kényszerítették szexuális együttlétre.”⁸⁴

84 In: <http://tdk.med.unideb.hu/20152016-tan%C3%A9v/4656/gyermekkor-i-traumatikus-%C3%A9lm%C3%A9nyek-%C3%A9s-feln%C5%91ttkori-eg%C3%A9szs%C3%A9gi-%C3%A9llapot-%C3%B6sszef%C3%BCgg%C3%A9s%C3%A9ne> (elérés: 2017. augusztus 7.)

Az őrültek társadalmi helyzete

A pozitív orvostudomány létrejöttéig a bolondot megszállottnak, szentnek tekintették, s a 15. század végén még a kifejezés emelkedettebb értelmében közelítettek hozzá. Ekkoriban az elmebetegség problémakörét más beszédmódban és szókinccsel tárgyalták. Filozófiai munkák, erkölcskritikai művek születtek, mint például Rotterdami Erasmustól *A balgaság dicsérete*, vagy Sebastian Brant-tól *A bolondok hajója*, de a képzőművészeti alkotások sem ritkák ebben az időben (Hieronymus Bosch). Végül aztán pedig megszületik az elmebetegség irodalmi kategóriája, az őrület jelenetei megszorodnak az Erzsébet-kori színházban, a háborodottság a barokk színház lényeges mozgatórugójává lett. A korabeli regényben a lovagias attitűd kalandszerű elbeszélései szellemi extravaganciákká lépnek elő, a rémképek fölötti uralmat sikerül elveszíteni. William Shakespeare és Miguel de Cervantes az elmebetegség nagy népszerűségéből, tekintélyéből merít. Lényegileg szabad állapotban kezeli mindenki, érintettjei nyíltan jelen vannak a társadalomban. A köznyelv részét alkotja beszédmódjuk, mely hétköznapi jelenséggé válik, és inkább magasztalni igyekeznek, mintsem uralni. A 17. század végéig Franciaországban nyilvánosan jártak-keltek a híres bolondok. Némelyikük könyveket írt, s ezeket egy kitüntetett állapot apoteózisának műveiként lapozgatták. Az őrültség és az őrültek szó szerint főszerephez jutottak. Amit alkottak: „the dizzying unreason of the world”.⁸⁵ Az őrült, a bolond, az együgyű és az ostoba egyre fontosabbá lett, és nemcsak gúny vagy elítélés tárgyai volt, hanem az igazság öréneke is kikiáltották: „he stands a center stage as a guardian of truth”.⁸⁶ Egy vígjátékban az együgyűnek az jutott, hogy a maga konfúzus nyelvével, amelyben nem pezsgett az értelem, kimondja az igazságot. A képzőművészet és

85 Foucault, Michel: *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason.* Tavistock Publications 2000, 46.

86 Uo. 53.

az irodalmi alkotások (általában a „speech”) meglehetősen következetesen ábrázolták az őrülteket: titkokat sejtettek bennük, ugyanakkor tehetséget is. Az őrültség egészen igéző volt a benne rejlő tudás miatt. Bölcsesség, láthatatlan tudás sugárzik az eszementek szeméből. Paradox módon elbűvölő emberek, hiszen ami a legerőteljesebb delíriumból bukkant fel, az rejtély, titok maradt, elérhetetlen igazság volt. A középkorban négyféle változatban jelentek meg:

1. A romantikus identifikáció alakjai (pl. Cervantes: Don Quijote)
2. Az őrültség mint büntetési forma, de az őrültek az igazság kimondói.
3. Az őrültek hiúsága, ugyanakkor olyasvalakik, akiknek a csúnyság a sorsuk.
4. Az elszánt düh, szenvedély, a szerelmi őrültség figurái.

A 17. század végétől az őrültség a csend és a szeparáció világa lett. Zárt házakat, zárt osztályokat létesítettek egész Európában, ahová a legkülönbözőbb különcöket fogadták be: nyomorékokat, szegényeket, munkanélkülieket, elmebetegeket. A párizsi közkórházakban 600 000 embert, a népesség egy százalékát tartották fogva. Ezeknek a házaknak nem az volt a céljuk, hogy meggyógyítsák a betegeket, hanem hogy távol tartsák, kizárják őket a társadalomból. Itt többek közt kényszermunka uralkodott, termékeket gyártottak, amelyeket olcsón dobtak a piacra, és a haszon tette lehetővé a kórházak működését. Mint afféle korabeli gyűjtőtelepek, amelyek tulajdonképpen az „Arbeit macht frei” elvét követő munkatáborok előképei. Michel Foucault szerint az őrültség jelmondata ebben az időben a következőképpen hangzott: „The hope of the unique fruit of all our labors may escape us”.⁸⁷ Az akkori társadalomban a fő bünt ugyanis a henyélés szabadulásformái jelentették. Az előzőleg oly sokáig nyílt és közvetlen közeli, a láthatáron olyan sokáig jelen lévő elmebetegség eltűnik a színről. Belép a csend idejébe, ahonnan aztán sokáig nem szabadul ki, megfosztják a nyelvezetétől. Mivel az eszementeket összezárták épelméjű emberekkel is, furcsa asszimiláció alakult ki, az abnormalitás rokoni kapcsolatra lépett az erkölcsi és társadalmi büntudattal. Erving Goffman és Michel Foucault is egyetért abban, hogy az „elmebeteg” jelző stigmatizáló funkcióval bír. Megbélyegzett lett a kor embere. Zsédely-Szabó Tímea e kijelentésnél is erősebb megállapítást tesz az elmebetegnek csúfolt, annak bélyegzett

87 Uo.56.

egyénre vonatkozóan. Érvelése szerint már maga a jelző „asszimilálódás elleni eszközként funkcionálhat – gyakran éppen politikai, társadalmi, orvosi érdekből,” így a stigmatizálódás terhe alatt a beteg még beteggebbé lesz. Úgy véli, hogy a nonkonformista, szokatlan vagy éppen „deviánsnak bélyegzett emberi magatartások, megnyilvánulások is megérthetők, racionálisak lehetnek a megfelelő, az emberi egzisztencia speciális kontextusában.”⁸⁸ A 18. század közepétől újra megjelennek a hétköznapokban, amikor elkezdődött az internálás eltörlése. Pontosabban fogalmazva inkább más gyakorlat szerint zajlott. Az örültek köre kvázi-családot építettek fel, amelyben otthon érezhették magukat, valójában azonban erős erkölcsi és társadalmi ellenőrzésnek vetették alá őket. A gyógyítás pedig ilyenkor nem jelentett mást, mint beléjük oltani a függőség, a hála és a büntudat érzését. Ennek elérésére a lehető legkülönbözőbb eszközöket alkalmazták: büntetés, élelmiszer megvonás, megalázás; tehát minden olyan módszert, amely ismét gyermekivé tehetné őket és felébreszthette büntudatukat. Később az elmebetegség olyan tény lett, amely a belsőre vonatkozott, és először kap tisztán lélektani vonatkozású jelentést. Az értelmi fogyatékos különböző intézmények falai közé kényszerítették, amely kiskorúsította a beteget, infantilizálva, lefokozva őt. Az elmebetegség a 20. században fedezte föl tulajdon középpontjában az egyéni trauma két fő jellemzőjét: a büntudatot és az agressziót. József Attila kiskorú énjének nem volt markáns jellemzője az agresszió, kivéve akkor, amikor gyermekkorában brutális módszerrel „szabadította meg” a családot egy olyan macskától, amelyik megölte a tyúkokat. Zsédely-Szabó Tímea idézett doktori értekezésében vázolja, hogy „bizonyos értelemben pl. Shakespeare *Hamletjében* az irónia örületébe rejtették az örültség morálját. Ezzel az örület mint beszédalakzat az emberi egzisztencia tragédiájának evokációs formájába íródott bele”.⁸⁹ Érvelése szerint számos, különböző korokban alkotó szerző is leginkább morális és politikai problémának vélte az elmebaj, semmint orvosinak. József Attila esetében a fokozott érzékenysége, a formabontó és rendhagyó versnyelvete és formakészlete miatt nehezen fogadták be maguk közé a kor művé-

88 Zsédely-Szabó Tímea: Az örület múzeuma – az identitás színváltozása. Egy New York-i menedékhely (The Living Museum) kontextusában. PhD-disszertáció. Kézirat. 2010. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/D-2010-Zsedely-Szabo%20Timea.pdf (2012, október 24.)

89 Uo.

szei. Fokozott szenzibilitását, kirobbanó tehetségét csak néhányan ismerték el. Később gyógyítani kezdték, ezzel büntudatot ébresztettek benne, gyermekivé morzsolták egész személyiségét. Valójában a betegség ambivalenciája benne nyilvánult meg mindenben: eltörölt bizonyos elemeket, egyúttal hangsúlyozott másokat. Pusztított, de nyomatékosított is. Morbid abszurdításában található valamilyen logika. A tudata egyszerre intencionálisan nyitottá és érzékennyé vált, ami által spontán módon, tudatalattiját használva verselt, de viselkedését a mindennapokban azonban rendezetlenség és öntörvényűség jellemezte. Az „én” és a „mások” szándékai nagyrészt nem találkoztak; minden önmagában létező jelenséggé idomult. Ez – sajátos módon – költészetére termékenyen hatott, emberi kapcsolatait azonban tönkretette. A nemzedéktársi, szakmabeli elismerést nem kapta meg, hiszen költő- és íróbarátai is általában azokat az embereket ismerték el, akiknek természetes reflexei közelebb álltak ahhoz a magatartásmódozhoz, amely a társadalmi szokásformákat jellemezte. Mesterségbeli tudása ugyanúgy háttérbe szorult, mert nem sokra tartották, akinek kommunikatív cselekvései, gesztusai az e civilizációban devianciaként értékelhető viselkedésmódokra jellemzők, az átlagostól, a szalonképestől teljesen elütve. Az örülteket nem kezelik se betegként, se bűnözőként, sem varázslóként. Hétköznapi emberként sem. Van bennük valami, ami az eltávolodottságról szól, és megkülönböztetés után kiált. Azt sokszor felismerik, hogy a tébolyodottságnak van bizonyos nyelvi értéke és tartalma, mi több, ezek alapján tesz szert azokra a kvalitásokra, amelyek alapján leleplezhető és karanténra ítéltető. Nagyjából a felvilágosodás óta az a pedagógia célja, hogy a gyermeket megvédje a felnőttek világától és konfliktusaitól azt a távolságot hangsúlyozva, mely a felnőttkor és gyermekkor között húzódik. Azzal, hogy meg akarják kímélni az összeütközésektől, élete legnagyobb konfliktusának teszik ki: gyermekkor és felnőttkor közti ellentmondásnak. Ráadásul az oktatási intézményekben nem a kultúra jelenik meg közvetlenül a maga összecsapásaival, hanem a valóságot közvetett módon reflektálja mítoszain keresztül, így a kontradikció még nagyobb lesz. A társadalmi formák esetenként megnehezíthetik a múlt felgöngyölítését és beleszövését a tapasztalás aktuális tartalmaiba. A nagy oktatási intézmények olyan archaizáló mechanizmussal, bírálati arzenállal és értéktermelő potenciállal rendelkezhetnek, amelyek révén jelentős neurozist tudnak

előidézni, kiváltani. A Horger-ügy ezen a ponton kap különös hangsúlyt: a nyelvészprofesszor hirtelen felindulásból közölte József Attilával, hogy a bölcsészkar oktatóinak közös álláspontja szerint ezen az egyetemen soha nem fog tanári diplomát kapni. Az elhangzott mondat pedagógiai célzatosága, személyes adresszáltága ellenére nem emberi méltóságában sértette meg leginkább József Attilát, hanem alkotói mivoltában bántották meg, s igazságérzete szenvedett csorbát. A magát kiválasztottnak tartó és traumatikus élményei miatt elbizonytalanodó költő úgy érezhette: alig akad egyetlen ember az általa nagyra tartott oktatók között, aki megértené őt és írásművészetét. Nem állítható az, hogy József Attila örült lett volna, hanem csak az, hogy egyéni vonásaiban fellelhetők bizonyos pszichotikus jegyek, melyek részben támpontul szolgálhatnak a szövegeiben színre vitt személyiségképletek szétesettségbe torkolló mintázódásaihoz. Az alkotó zseni saját életében nehezen volt képes megbirkózni élményeivel, de soha nem veszítette el uralmát a szimbolikus elemek fölött: a szavak, jelentések összessége – amely orientálni tud a versvilágban – a versszubjektumra vonatkozó határozott és tájékoztató jellegű. Másfelől, az örültség történelmi és társadalmi háttérét felvázolva magyarázatot kaphatunk a közösség és a költő ambivalens viszonyára is, amely leginkább abban mutatkozik meg, hogy miközben mélységesen vágyott a közösség elismerésére, egyúttal makacsul elzárkózott előle.

Elméleti alapok

Filozófiai zsengek, művészetbölcséleti tájékozódások

Az 1920-as évek második felétől József Attila egy határozott művészetbölcséleti alapra helyezett kritikai szempontrendszerrel dolgozott ki, s ennek fogalmi apparátusát olyasfajta elméleti diskurzusba helyezte, melynek pontosabb és részletesebb megértése, utólagos kommentárjai még ma sem teljesen egyértelmű. Annak érdekében, hogy tisztább képet kapjunk az alkotó művészetfelfogásáról, tüzetesebben kell áttekintenünk és feltérképeznünk elképzeléseit. A versszubjektum egyéni traumatizáltsága, majd annak a közösségi traumatizáltsága szempontjából érdemes bemutatni és elemezni fiatalkori filozófiai zsengeit is. József Attila korai művészetbölcséleti és művészetfilozófiai munkái közül az *Esztétikai töredékek* tekinthető olyan – ha nem is teljesen kidolgozott – filozófiai munkának, amely jó kiindulási alapot szolgáltat a költő költészetről vallott személyes meggyőződésének vázolásához. Az *Esztétikai Töredékek*ben így fogalmaz: „Minden esztétika, amely a művészethez nyúlt, azért tette, hogy a művészet lényegétől, specifikumától megfossza, hiszen ahelyett, hogy a művészet lényegét a művészetben belül kereste volna, másutt is feltalálható lényegét erőszakolt beléje (szépség stb.) nyilvánvalóan azért, hogy a művészettel, mint számára merőben idegen ténnyel való tehetetlenségét leleplezze”. Kulcsár Szabó Ernő hangsúlyozza a *Szétterült ütem hálója* című tanulmányában, hogy a kutatások sokszor a világnézet- és mozgalomtörténeti, család- és körtörténeti elemzések szerint értelmezték az életművet, holott József Attila elutasította a nem műközpontú elemzést.⁹⁰ Jól látható, miképpen fogalmazza meg hitvallását: el kell választani a szorosán vett esztétikát (a szépség művészetét) a művészettől, és a művészet lényegét saját magában kell keresni.

90 Vö. Kulcsár Szabó Ernő: „Szétterült ütem hálója”. In: Szerk. Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna: *Tanulmányok József Attiláról*. Újraolvasó. Anonymus Kiadó, Budapest, 2001, 16.

Ez a felfogás nyilvánvalóan nem a l'art pour l'art felfogása, amely minden társadalmiságot és közösségi szemléletet elutasított, hanem arról a hozzáállásról szól, hogy a műközpontú elemzést a maga társadalmiságában kell végrehajtani: el kell vonatkoztatni a költői életrajz esetlegességeitől, de nem szabad elvonatkoztatni a lírai én és a közösség kölcsönhatásáról. József Attila esztétikája és művészetszemlélete nemcsak költészete értelmezéséhez nyújthat segítséget, hanem irányt mutathat abból a szempontból, hogy megfejthessük a traumatizált 'én'-ek, például hiány- és veszteség-ének konstruálódási mintáit is. Mint József Attila töredékes tanulmányaiban kifejti, a szépirodalom egyben filozófia, ám a művészet nem tiszta esztétika, mert ez voltaképpen elhomályosítaná lényegét. Az értelmezési távlatok felvázolása eszerint nem pusztán ízléstani, hanem interpretációs, azaz esztétikai-filozófiai folyamat. Márpedig, ha maga József Attila mutat rá a tényre, hogy nem elegendő a közvetlenül személyes adatok bevonásával közelíteni egy költeményhez, sőt egész életműhöz, akkor érdemes ezt az elképzelést követnünk, amikor a traumatizáltságot vesszük figyelembe, noha ehhez néhol elengedhetlenné válik bizonyos biografikus tények felvázolása. Miközben a költő művészetfelfogására támaszkodunk, műveit önmagukban, az életrajzi esetlegességektől mentesítve szemléljük. József Attila az említett filozófiai ihletésű munkáiban részletezi, miért tagadja, hogy a művészet célja a gyönyörködtetés lenne: „Már-már erkölcstelenül káros és ostoba az a tanítás, amely úgy véli, hogy a gondolkodást azurfényű magaslatokba emeli azzal az általa és számára mindent megoldó meghatározással, hogy a művészet célja a gyönyörködtetés. Nem csupán azért káros ez a tanítás, mert tanulóinak figyelmét természetsszerűen a gyönyörökre irányítja, hanem mindenekelőtt azért, mert, amint látni fogjuk, teszi ezt az igazság leghalványabb árnyalata nélkül. Ostobának pedig ostoba ez a tanítás, mert nem a művészetéről, hanem a művészet céljáról beszél, tehát egy olyan tevékenységnek a célját szögezi le, amely tevékenységgel nemcsak hogy tisztában nincsen, hanem azt tisztázni meg sem kísérelí”.⁹¹ Az idézett részletből kiderül, nemcsak az tekinthető károsnak, ha a művészetet összekeverik az esztétikával, hanem az is, amikor a művészetet a művészet céljával keverik össze. József Attila már korai filozófiai munkáiban elveti a csupán gyönyörködtetésre szolgáló művészet (és költészet)

91 József Attila: Töredékek. [22] [Itt elsősorban és csupán...] In: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm> (2012. 10.24.)

felfogást és tagadja, hogy önmagában a költészet mint formai és esztétikai konstrukció elegendő lenne a mondanivaló megfogalmazásához, tehát a célról való beszéd kikerüli a tárggyal való szembenézést. Az *Irodalom és szocializmus*ban megjelent Kassák-kritikában a művészetnek a munkásosztály nevelésében betöltött szerepét hangsúlyozza, s ezt pedig élete vége felé írott jegyzeteiben is megerősíti. Nem szabad konkrét társadalmi vagy politikai csoportosulások szószólójaként tekinteni a költőre (valójában hibásnak tartok minden olyan elképzelést, amely a költőt kizárólag mozgalmi költőként látja), hanem univerzális emberi érzések és közösségi értékek megfogalmazójaként. „*A kompozícióról*” (sic!) kifejtett gondolatmenetében a műalkotást akcióként jellemzi, amely nem alkotja, hanem alkotja önmagát. A mű „feladata” pedig nem az esztétikum, hanem a műalkotás valóság tartalmának visszanyerése: „Amikor a valóságról szólok, épenyug része vagyok a valóságnak, mint amikor nem szólok a valóságról. De amikor a valóságról szólok, ugyanakkor kívül vagyok a valóságon, mert fogalmam és a megértés én magam vagyok mindaddig, amíg ki nem mondtam, holott ugyanakkor ez a fogalom nem lehet a valóságban, mert akkor maga is valóság volna, nem pedig a valóságra állított jelentés és annak megértése. A valóság megértésekor kívül vagyok a valóságon mindaddig, amíg ez a megértés alakot nem vesz föl, ami által megértésem maga is olyan valóságelemmé válik, amely már nem megértés, hanem maga is megértést szomszédhozó. Ezt mutatja az is, hogy megértünk anélkül, hogy elménkben a megértés a kimondott szavak adott formájában vonulna föl”.⁹² A költő a megértést előbbre helyezi a költészetnél, ezáltal az esztétikánál. A megértés és az ezt kifejező nyelvi és művészi eszközök közti kapcsolat alárendelt viszony: a költői megszólalás voltaképpen kelléke, tartozéka a megértés és a valóság teljessé válásának. Sőt látni fogjuk, hogy a legfontosabb velejárója a trauma „kibeszélhetőségére vagy kibeszélhetetlenségére” vonatkoztatva. A trauma tapasztalata ezért úgy teljesedik ki a művészi folyamatban, hogy ennek egyúttal nem pusztán a személyes egyediségét dolgozza fel, hanem léttörténeti érvényességét korszak-meghatározóvá tágítja, aktualizálja. Ennek nyelvi kifejezése soha nem lehet tökéletes, mindig forrásban van, mindig változik, így törhet elő – Cathy Caruth fordulatával élve – az állandó ismétléskényszer és acting out formájában. A trau-

92 József Attila: Töredékek. [22] [Itt első sorban és csupán...] In: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm> (2012. 10.24.)

ma-anyag önmagából való kiírására, egyúttal a közösségi megértésre való szüntelen törekvés. Fehér M. István összehasonlítja a német filozófus gondolatait József Attiláéival. Mind Gadamer, mind József Attila arra jut, hogy „a műalkotás lét- és igazságtapasztalatban részesíti olvasóját, nem csak a szépséget és az esztétikumot adja”.⁹³ Miként képes egy költemény lét- és igazságtapasztalatot közvetíteni? József Attila szerint úgy, hogy a befogadást és megértést a nyelv fölé kell helyezni, tehát először részesülünk megértésben, utána történik a nyelvi formába öntés. A megértés és a művészet relációja köznyelvi példával: „megértünk anélkül, hogy elménkben a megértés a kimondott szavak adott formájában vonulna föl”.⁹⁴ Első lépés eszerint a megértés, azután próbáljuk közölni mondanivalónkat nyelvi megnyilatkozással. Ha a példa szerint közbevágunk, akkor a megértés (vagy mint itt, az egyet nem értés) már megtörtént, és a nyelvi megfogalmazás most próbál alakot öltetni: „Az emberek, ha formát alkotni nem is bírnak, megértének”.⁹⁵ A Heidegger-i művészetfelfogás ugyancsak azt állítja, hogy a kijelentésen keresztül a gondolat tartalmazza az igazságot: „Az a tény, hogy a kijelentésnek is van igazsága, hogy a kijelentés igaz, korántsem jelenti azt, hogy az igazság a kijelentésben, a mondatban születik, s ekképp a kijelentés volna az igazság helye”.⁹⁶ Fehér M. a Heideggertől származó és a József Attila által megfogalmazott művészetszemléletet hasonlítja össze, közös nevezőre hozván őket, akként érvelve, hogy „a kijelentés az értelmezésnek ugyanis származékos formája, az értelmezés viszont a megértéssel együtt az az alapvető mód, ahogy környezete, világa tárgyaihoz, valamint embertársaihoz az ember eleve viszonyul”.⁹⁷ Míg József Attila saját művészetértelmezésében elválasztotta az esztétikától a művészetet, s azt az igazság hordozójának tartotta, Gadamer ennél is továbbment és a művészetet nem csak az esztétikától, hanem az igazságtól is elkülönítette. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy „a művészet elveszítette a helyét és absztrakttá válik, a művész pedig ilyesformán kitaszított”.⁹⁸ Az így leírt állapotot a

93 Fehér M. István: József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003. 32.

94 Uo.

95 Uo.

96 Heidegger, Martin: Fenomenológiai Arisztotelész interpretációk. Ford. Endreffy Zoltán, Fehér M. István. Existentia, 1996-97.

97 Fehér M. István: i. m. 52-53.

98 Fehér M. István: i. m. 132.

figyelemmel kísért korszakban a legtöbb alkotó megélte. A mondottakkal párhuzamba állíthatjuk Arthur C. Danto művészet-meghatározását, amelyben a hagyomány és az egyéni tehetség, a saját stílus problémaköre jelenik meg. Az imitációelvű művészetről vallott Danto-i nézeteket (amelyekkel a klasszikus értelemben vett művészethez közelít) definiálja. Juhász Gyulának a költőre gyakorolt hatásáról írott későbbi fejezetben térek ki. Érdemes fontolóra venni az amerikai teoretikus műalkotás-definícióját, aki abból a kérdésből indult ki, milyenek kell lenni egy műalkotásnak, hogy valóban műalkotás lehessen? A következő kritériumokat állította fel: legyen ábrázoló funkciója, fejezzen ki valamit, azzal az intencióval jöjjön létre, hogy műalkotásnak szánják. Danto George Dickie alapján azt hangsúlyozza,⁹⁹ hogy valójában nincs olyan közös jegy, amelynek megléte esetén minden nem műalkotásnak szánt tárgy artefaktummá válhatna, sokkal inkább az ún. intézményiség dönti el, mi lehet ilyen értékű és besorolású. Mindezzel párhuzamosan, ha valamit esztétikai megfontolásból művészi munka eredményének érzünk, még korántsem biztos, hogy valójában az is, s ha az, akkor az esztétikai reakció feltételezi az imént említett intézményiséget. A legjobb, ha az imitációt vesszük kritériumul, nevezetesen a reprezentáló művészetnek azt az alapelvét, hogy az ábrázolás ugyanazt a hatást hozza létre a befogadóban, ami az ábrázolt valóságos tárgy jelenlétében jönne létre benne. Danto érvelésében a műalkotások nem abban térnek el a szimplán valóságos dolgoktól, hogy imitációk, hanem abban, hogy reprezentációk. A reprezentáció terminus nem szükségképpen foglal magába hasonlóságot, vagyis nem kötelező hasonlítani semmire. Annyit implicál, hogy a műalkotás szóljon valamiről (aboutness). A reprezentáló jelleg ugyanakkor még nem elegendő a műalkotás definiálásához, hiszen nyilvánvaló, olyan reprezentációk is léteznek, amelyek nem műalkotások. Szükségeltetik még valami, hiszen a műalkotások olyan reprezentációk, melyek egyúttal kifejezések is. Nem pusztán megmutatják saját tartalmukat, hanem ezen túl felfoghatóvá tesznek ezt-azt arról a módról, ahogyan megmutatják. „Bárminek, ami reprezentáció, lehet egy párja, ami ráadásul még műalkotás is. A különbség: azt a módot, ahogyan a nem-műalkotás egy tartalmat prezentál, a műalkotás úgy prezentálja, hogy közben ezzel

99 Vö. Danto, Arthur C.: A közhely színeváltozása. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1996, 12-25.

mond valamit”.¹⁰⁰ De mi pontosan a művészet és meddig művészet a művészet? E ponton utaljunk vissza ama vélekedésre, amelynek értelmében a művészet végét a filozófiai kisémmizés jelentené. A művészet önmagára reflektál, és egyre inkább ez a reflexió mozgatja. Egyenlő saját maga filozófiájával. Arthur C. Danto szerint magáról a művészetről, a tárgyról való beszéd ellehetetleníti a művészetet, de nem abban az értelemben, hogy megszűnnek a műalkotások, hanem egy metanyelv jelenik meg, s ezzel párhuzamosan többféle művészetfelfogás tör felszínre. Nincs közös mérce az alkotók számára, sem kötelező elvi megfelelés az általuk létrehozott értékek fogadtatásakor. Az elidegenedés és elmagányosodás, valamint az ezzel járó következmények jól megfigyelhetők a művészek körében, saját közegében. A három művészetfilozófiában természetesen több eltérés is fölfedezhető. A művészetet nem magától érthető és egyértelmű adottságnak, hanem valami többnek a közvetítésére (József Attila: valóság, Hans-Georg Gadamer: igazság, Danto: imitáció) alkalmazott felfogásformának tekintik, erről beszélnek. A művészet művelőjét „csodabogárnak”, a társadalom által kivetettnek tartják mindhárman. Tulajdonképpen mindannyian a költői szubjektum szerepét érzik a legfontosabbnak, ám Danto az intézményszerű körülményeivel és tartalmaival együtt szemléli a művészetet, József Attila pedig olyan jelentőséggel ruhazza fel, amelyben igen sokat számít a maga történelmi ideje, amelyikben született. *Amikor a művészet-ről* című töredékében ezt írja: „a művészet valósági tény.” A művészetet a maga valóságindexeivel így nem lehet kizárólag önmagában vizsgálni, hanem figyelembe kell venni azt a közeget, amelyből kinőtt, s amelyre létével maga is visszahat. József Attila hamar felismerte és megfogalmazta a költészet közösségi kapcsolódásait: „Mint hogy pedig minden ember külön-külön létező, éppen szemlélő szenvedőlegessége alapján emeli ki önmagát a többi létezők közül azáltal, hogy szemlélete számára önmaga belső, alapadó valóság. Tehát minden egyes szemlélő szemléletének tárgyi tartalma szükségképpien más belső és – mivel szemlélete számára önmaga nem része annak, – más külső valóság... Az embert, mint egyént, amely a többi egyének között sajátos tartalma különösség, ezzel szemlélő szenvedőlegessége le is zárja. De az ember szenvedőlegesen létező, nemcsak szemlél, hanem ki is eszel és alkot is, megért és művészkedik. A tiszta megértés

100 Fehér M. István: i.m. 146.

legvégső fokon minden emberben közös, minthogy a fogalom, mint potentialis itélet sor, a tárgyat tárgyi mozzanataiban elrendezett összefüggéseként állítja tehát a gondolkodó személye változván is, tiszta fogalma ugyanaz marad. Ehhez hozzávéve még azt, hogy az ösztönellenes ész képességei nem az egyes emberben, hanem magában az emberi fajban tökéletesednek, és társadalmiságában már a gyermek olyan megértésekhez és fogalmakhoz jut el, amelyeket megszerezni egyedül talán sohasem tudna, ugy ezzel fölismertük, hogy a társadalom nem is az emberek közös gondolkodása, hanem az embernek egyszerű észtevékenysége...¹⁰¹ [Kiemelés tőlem.] A hosszabban idézett elméleti szemelvényből („a társadalom nem is az emberek közös gondolkodása, hanem az embernek egyszerű észtevékenysége”) kiviláglik, hogy amikor József Attila művészetértelmezéséről beszélünk, két szintet külön kell kezelnünk. Egyrészt az egyén viszonyát a művészethez (és ezzel párhuzamosan a versbeli szubjektum szerepét a költeményekben), másrészt azt, hogy az egyén és a közösség viszonyának alakulása elengedhetetlenül bele kell tartozzon az értelmezési keret felvázolásába. Az egyén szerepe vitathatatlan a művészetben, de az a közösség által lesz teljes. Nem csak az egyén képes kiteljesedni a közösség által, hanem a művészet is; a közösségi kapcsolatot így multifunkcionális oldalról vizsgálhatjuk. A versekben konstruált ’én’-t jellemezhetjük az egyéni trauma és a közösségi trauma összefonódásából kisarjadó tulajdonságokkal, részben a hagyományos fogalmi apparátusból dolgozva, részben új pszichológia, szociológiai és lételméleti terminusokat kialakítva.

101 József Attila. Töredékek [21] [Az ember...] Első tétel. In: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm> (2012. 10. 24.)

A művészi kiteljesedés és az örültség ontológiai vonatkozásai

A költői lét traumája még a makói gimnáziumban kezdődhetett. Különc, rendhagyó viselkedése és verselő tehetsége kiemelték a többi diák közül. Saitos Gyulától tudjuk, hogy diáktársai a költőt a „Mister” gúnynévvel illeték.¹⁰² Attila gyakran füllentett Jolán (akit akkor már Lucie-nek kellett szólítani) külföldi szerepléseiről és arról, hogy ő is elutazhat Angliába,¹⁰³ ezért szólították Mister néven. Mikor pedig jó étvággal evett, a Pucor gúnynevet kapta, utána a Néger nevet, mert néhány társa összekente őt éjszaka. (A névadást egy későbbi fejezetben részletesen kifejtem.) Egyre gyakoribbak lettek a Mister-bosszantások, a Pucor-gyomrozások, a Négerüldözések, de a testnevelésből felmentett Attila vállalta a verekedést is.¹⁰⁴ Egyébként az új fiút az osztály előtt sokszor dicsérték, szorgalmát kiemelték, így a többiek hamar ráaggatták a stréber jelzőt. Az érettségi vizsgán Pintér Jenő tankerületi főigazgató faggatta magyar irodalomból. Igen megalázó volt számára a szituáció, mivel nem felelt szépen, mindennek ellenére szerencsére nem buktatták meg. N. Horváth Béla írja, hogy „József Attila nem felejtett, a „nagy Pintérnek” az irodalomtörténetéről írott pamfletszerű kritikával törlesztett”.¹⁰⁵ Első, nyomtatásban megjelent verse a *Dongó* című makói élclapban látott napvilágot, s általánosságban elmondható, hogy bár Szeged nagyvárosi légköre megtermékenyítően hatott rá, élete mégiscsak egy kis alföldi városkában folyt, elég távol a főváros irodalmi nyüzsgésétől.¹⁰⁶ Szabolcsi Miklós konstataulta, hogy a költő meglehetősen elszigetelt

102 Lásd Saitos Gyula: József Attila Makón. Magvető Kiadó, Budapest, 1964, 18.

103 Saitos Gyula: i.m. 17.

104 Saitos Gyula: i.m. 24.

105 N. Horváth Béla: A líra logikája: József Attila. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008, 23.

106 Szeged éppen József Attila egyetemista éveiben vált tudományos és felsőoktatási központtá. Lásd bővebben: Miklós Péter: Klebelsberg Kuno jelentősége a magyar és a szegedi kultúrtörténetben In: Kertész Péter, Lendvai Beatrix (szerk.): Mozaikok.

volt a *Nyugattól*, nem csak fiatalkorában, hanem érett költőként is. Versei ugyan megjelentek a szegedi lapokban, de ezek a vidéki orgánumok az irodalmi közélet figyelmi centrumán kívül estek. A már akkortájt is a fővárosban koncentrálódó művészeti energiapszűkülések miatt Szegeden csak kevesen lehettek szellemi társai. Ahogy Szabolcsi fogalmazta meg: „talán egész életére jellemző ez, gyermekké tett költő, akit nehezen engednek a „nagyok” udvarába. Nyilván már ekkor is munkált József Attilában valami különös, és személyes sorsa szempontjából feltétlenül szerencsétlen keveréke a naivitásnak és nonkonformitásnak. Mintha már kialakult volna valami kettős társadalmi reakció irányában, ami aztán a késői versekben jelenik meg, mint léttragédia: környezete hol nem veszi elég komolyan, gyermekként intézi el, máskor meg túl komolyan veszi és kizárja világából (pl. Horger-ügy). Mindez persze 1925-ben még feloldódik a várakozásban, a jövő perspektívájában, a fiatalságban”.¹⁰⁷ Szabolcsi szavaival egyet kell értenünk. A fővárosi munkás (proli) családból származó gyermek, ahol már a mama életében is mindennapos volt az éhezés, egyszeriben bekerült egy vidéki értelmiségi közegbe, ahol jó iskolában, színvonalas tanárok és párfogók közt lehetett. Míg a nőkkel nehezen tudott feloldódni, a városi kortársakkal és a nála idősebbekkel való beszélgetései, a közös együttlétek nagy nevelő és lendítő erőt jelentettek. Már hatodikos gimnazista korában baráti környezet alakult ki körülötte: segíteni szándékozók érdeklődtek iránta, de a lányok sajnos nem. Gazdag, sokirányú életszemlélet távlatai nyíltak meg előtte, félig-meddig otthonosan mozgott barátai körében. Kellemesen érezhette magát a makói szerkesztőségben vagy Espersitnél és Kesztnernél.¹⁰⁸ Ilyen alkalommal hívták fel rá Juhász Gyula figyelmét. A makói és a szegedi barátok, pártfogók elismerték a verseit, szívesen irányították a pályán, bár a merészebbeket és az avantgárdhoz közeliakat nem szívesen fogadták ők sem. Több írása jelent meg a *Makói Friss Újságban*, *A sarkon* című rovatban, elsősorban folyóirat- és könyvismertetések, recenziók. De a fővárosban nem ismerték el, a pesti lapokban csak néha jelent meg verse (*Hét nap-*

Európai kultúra és kisebbségi identitás a DKMT Eurórégióban. Szeged, 2007. 17–27.; Miklós Péter: Az emlékezés világa. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, Szeged, 2015.

107 Szabolcsi Miklós: Érik a fény József Attila élete és pályája 1923-1927. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 59.

108 Vö. Saitos Gyula: József Attila Makón. Magvető Kiadó, Budapest, 1964, 71.

ja,¹⁰⁹ *Igaz ember*,¹¹⁰ *Koldusok*¹¹¹), vidéki költőnek számított. Egyik első verséért, melyet nem csak a szegedi társasága ismert meg, perbe fogták és istenkáromlással vádolták.

A Mama-vesztés és szexuális frusztrációk mellett tehát megjelent életében a kortársak elismerésének hiánya. Ezt képtelen volt feldolgozni, sőt folyamatosan fel-felbukkanó, újra-és újra írásra késztető traumasorozatként élte meg (lásd később *Születésnapomra*,¹¹² *Curriculum Vitae*). Ebben az időszakban szembesült azzal, hogy a pesti irodalmi élet alig ismeri költészetét. Egyedül Makón és Szegeden talált értő befogadókra és őt tisztelő irodalomszeretőkre, később azonban ettől is távolodni kezdett. Makó kezdetben az olvasás hazája volt: főleg Espersit Jánosnál, Keszner Zoltánnál, Fried Árminnál és osztálytársáéknál, Balogéknál látogatásban vehette kézbe a világirodalmi és a bölcséleti alapműveket; Keszner Zoltánnál többek között Sigmund Freud műveit tanulmányozhatta. 1922 végén, 1923 elején Makón fedezte fel Henri Bergson *Bevezetés a metafizikába* című művét. Később, gyakori Szegedre utazásai hatására bővült baráti köre, egyre jobban érezte magát a városban. Nem csak fiatal írókkal, költőkkel, hanem újságírókkal, és közvetítéseik révén a politizáló értelmiségekkel is kapcsolatba került. Móra Ferenc, Réti Ödön, Szigethy Vilmos: Szegeden ők lettek Juhász Gyula mellett József Attila költői beérkezésének egyengetői. A szegedi lapokban megjelent verseiért már honoráriumot is kapott. De a Szegeden élő fiatal tollforgatók körében átélte friss, szabados élményei megingatták az egyensúlyát s felkeltették érdeklődését másfajta impulzusok iránt is. A makói támogatók viszont nem nézték jó szemmel a szegedi fiatal irodalmárok kacérkodását a szélsőséges művészeti irányzatokkal, forradalmi eszmékkal. A makói mecénatúra így addig tartott, amíg a pártfogók ízlésének megfelelően viselkedett, írt. Csakhogy erősen hatott rá a gazdag, zsidó családból származó Erg Ágoston; ő a bécsi egyetemen tanult. Közvetítésével jutott Kassák Lajos Bécsben szerkesztett irodalmi lapjához (*MA*) és Barta Sándor folyóiratának (*ÉK*) néhány példányához. Megismerkedhetett az emigráns magyar költők expresszionista, aktivista, avantgárd verseivel és a modern német

109 JAÖV I. 314.

110 JAÖV I. 315.

111 JAÖV I. 316.

112 JAÖV II. 446.

költők fordításaival. A formabontó verselési minták is innentől kezdve érdekelhették. Ugyanakkor a szabad versek irányába fordulása miatt ekortól datálható költészeti eltávolodása Juhász Gyulától. A Juhász-hatás és/vagy imitáció viszonyára utalván azt lehet megállapítani, hogy az új hangú, formabontó versekben a modern költészethez vezető utat látta, amit Juhász Gyula nem feltétlenül. Juhász Gyula szerepe akkor változott meg a költő számára, amikor nem mentorként kezdett rá tekinteni, hanem költőtársra. Második kötetébe – a makói szimpatizánsai intése és tanácsai ellenére –, már belekerültek avantgárd típusú költemények is. Makón addig támogatták, amíg rendesen tanult és Nyugatos, modern verseket írt, de amikor új utakra tért, csak a szegedi literátusok egy része állt mellette. Ignotus Pál, aki Illyés szerint József Attila egyik legközelebbi barátja és támogatója volt, egyik emlékezésében becsületére való őszinteséggel megírta, hogy egy alkalommal, már a *Szép Szó* idején a Japán kávézóban a következő párbeszédnek volt részese:

„– Mondd, Pali! Te milyen költőnek tartasz engem?

– Jó költőnek.

– Tévedsz, én nagy költő vagyok!

– Ugyan, Attila! Kitűnő költő vagy, ez tagadhatatlan, de nagy költő?!”¹¹³

József Attila tehát komoly lelki terhekkal indult: a proletár fővárosi gyermek a vidéki értelmiség közé kerülve, de onnan is kiszakadva sajátos stílusa és formabontó nyelvezete miatt, sehol nem érezhette magát otthon. A költő nem felelt meg a korszak közkeletű esztétikai várakozásainak abban a tekintetben sem, hogy az újdonságkeresése nem arra irányult, mint a húszas-harmincas évek lírájának képviselői. Babits Mihály és Németh László inkább Szabó Lőrincben, Erdélyi Józsefben és Illyés Gyulában látta a modernséget. Németh László a *Nyugatban* megjelent kritikájában egyenesen elítélte József Attilának a „szegény parasztfiú modelljét” megkonstruálni szándékozó próbálkozását. Azonban azt már az ifjú alkotó is tudta, hogy a trauma legcélravezetőbb nyelvi kifejezése nem a valószerű reprezentációban vagy az imitációban van. Az irodalmi modernség azon technikája a meggyőzőbb, amely a versbeli önmaga révén közelíti és jeleníti meg az aktuális társadalmi tapasztalatokat. Jó-

113 Domokos Mátyás: Illyés Gyula: József Attiláról. Egy készülő gyűjtemény utószava. Tiszatáj, 2006/január, 54.

zsef Attila a szegedi évei alatt már nem volt sem szegény proletárgyerek, sem szegény parasztfiú, de értelmiségi önmeghatározásához is kevés volt mindaz, amit Szegeden gyűjtött, kevés volt mindaz az az értelmiségi tapasztalat, amelyet Szegeden gyűjtött. Ugyanakkor szociális érzékenysége révén minden szegényebb réteghez kapcsolta rokonszenv, így személyisége sok empátiával vegyes szánalomból konstruálódott. A csillapíthatatlan szeretetétől szenvedő József Attila igazi, őszinte, méltó elismerést életében először és utoljára Juhász Gyulától kapott, debütáló versesgyűjteményének, a *Szépség koldusának* előszavában. A sorozatos bajokért és kudarcokért, az élet minden területén elszenvedett vereségek sorozatáért a költő a művei révén a kárpótlást szomjazta ugyan, de ezt sem kapta meg.

Én-konstrukciók

A Nem én kiáltok kötet lírai alanyának megerősítései

József Attila második kötete, a *Nem én kiáltok* című kötet Szegeden, egyetemista korában jelent meg 1925-ben a fiatal nyomdász, Koroknay József segítségével. A költő a kötet verseit Makón, Galamb Ödönnel válogatta össze a halottak napja körüli tanítási szünetben. A fiatal költő folyamatosan előfizetőket gyűjtött hozzá, s ennek eredményeként 30 darab bőrkötéses és 70 darab vászonkötéses példányt nyomtattak ki. 1924. november 23-án a *Szeged* napilap beharangozta a verseskötetét, a fiatal írógárda legtehetségesebb tagjának minősítette, magával ragadó fiatalos tüzét emelvén ki. Karácsony előtt, 24-én már dedikált néhány példányt. *Utószavában* megfogalmazta hitvallását: „Én nem azért jöttem, hogy bőgjek, hogy buzdítsak, hanem hogy tegyek...”.¹¹⁴ A *Nem én kiáltok* kötet nagy visszhangot kapott. Először a *Színház és Társaság* január 12-i száma közölte róla ismertetést Kormányos István tollából. Ő nyomatékosította, hogy „bár a költő világnézete meglehetősen tétova e költeményekben... elvitathatatlan érdeme e verseknek az a virtuóz formabátorság, mellyel már a múltban is jeleskedett”, s ugyanő emelte ki azt is, hogy „a komoly kritika a legőszintébb figyelemmel várhatja a költő teljes kibontakozását, harmonikus letisztulását, s mindezekelőtt bensőségesebb, kategorikusabb imperatívuszait. A *Nem én kiáltok* kötet a *Szépség koldusa* kötet verseinek hagyományát vitte tovább, megbővítve azzal a légkörrel és szellemiséggel, amelyet az egyetemi, rövidke év adott neki, és amely tagadhatatlanul nagy hatással volt rá. Szinte közhely azt mondani, hogy a felsőoktatásban eltöltött éveit alatt a legfogékonyabb különböző hatásokra egy fiatalember, legyen szó a megismert oktatókról vagy éppen bármilyen eszméről, tudományágakról, amelyekbe belekóstolhat. József Attila számára a legtöbbet a mestereinek tekintett költőkön kívül

114 In: http://bfl.archivportal.hu/virtualis_kiallitasok/jozsefattila/masodikper/2_2.html (elérés dátuma: 2012. 10. 24.)

talán nem is az egyetem kortársi atmoszférája adta, valójában nem itt talált életre szóló barátokat (ezek már a makói időkben is megvoltak neki).¹¹⁵ Az intézményt sokkal inkább a tudás felszentelt építményének tekintette. Olyan helynek, ahonnan be lehet gyűjteni a költészetéhez szükséges mesterségbeli ismereteket, a kifinomultság, a verszene, a versdinamika tudását.

Megmaradtak a régi példaadók (Ady Endre, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály), de megismerkedett Kassákkal, Walt Whitmannel, sőt nagy hatást gyakoroltak rá Erdélyi József népdaljellegű munkái is. N. Horváth Béla ezt a korszakot József Attila „kísérletes időszakának” nevezi és részletesen tárgyalja a maga szintetizáló kötetében.¹¹⁶ Részben találó a kísérletes elnevezés, hiszen folyamatosan kereste saját hangját, azt a hangot és stílust, amely segítségével leginkább ki tudja fejezni, azt a kettősséget, amely a költő életkörülményeiből fakadt. József Attila a budapesti környezetből kiszakított munkáscsalád gyermeke, akinek most a kisváros értelmiségi közegében kellett megtalálni a saját helyét és saját hangját, nehezen boldogult ezzel az ambivalenciával. Az értelmiségi közegből annyiban különbözött, hogy nagyobb fokú érzékenységgel fordult a szegényebb rétegek felé, valamint műveltsége rétegzettsége más volt, mint pártfogóinak lehetett, a szegényektől pedig öntudata és kiugró verselési tehetsége különböztette meg.

Verseinek „kísérletes jellege” azonban későbbi verseinek fényében kérdéses marad, hiszen korai verseiben megalapozta azt a tartalmi mondanivalót a szubjektumépítésre vonatkozóan, valamint azt a formai technikát, amely a későbbi verseiben kiteljesedhetett. Nem értünk egyet Pór Tibor (Sarló Sándor) szavaival, aki 1925 március 1-jén, a *Szeged* hasábjain foglalkozott a kötettel: „*A Nem én kiáltok* inkább formai, mint tartalmi változatosságot ad, és egy világszemléleti átalakulást a szubjektív szerelmi lírától a szociális ember lírájáig, a konstruktivizmusig [...] *A Nem én kiáltok* formailag és világszemléletileg Kassák Lajosig jutott el, de nem jutott el – József Attiláig. József Attila még nem találta meg önmagát, még

115 Ellentétben a következő évtizedben szegedi bölcsészhallgatóként a városban – mind emberileg, mind művészetileg, mind tudományosan – megértő közösségre találó Radnóti Miklóssal. Vö. Miklós Péter: Radnóti Miklós szegedi éveiről. In: „Surranva kell most élned itt”. Tanulmányok Radnóti Miklósról és költészetéről. Szerk. Miklós Péter. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged, 2009. 15–31.; Miklós Péter: A szegedi bölcsészkar Radnóti Miklós diákéveiben. Tanulmányok Radnótiról, kortársairól és a szegedi egyetemről. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged–Szabadka, 2011.

116 Vö. N. Horváth Béla: *A líra logikája: József Attila*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008. 26-54.

sok-sok keresnivalója van, sok-sok levetnivalója, amíg elérkezik a letisztult formákhoz, az egyszerűség lírájához”.¹¹⁷ E kritikának ellentmondva azt mondhatjuk, hogy a költő korai verseiben – ha még nem is megfelelően hangsúlyozva – minden olyan motívum benne van, amellyel kései verseiben építkeznek. Megjelenik a költő és a lírai szubjektum szétválasztásának igénye, igaz, nem az egyszerűség formai megvalósításához nyúlva.

A korszakban kétféle „modernség” létezett, az ún. klasszikus modernség (szűkebben: a Nyugaté, Babits Mihállyal az élen), illetve a Kassák Lajos nevével fémjelezhető modernség. A klasszikus modernséget követő előképek, Ady Endre és Charles Baudelaire után az új irányt az avantgárd jelentette, mely a vers gyökeres megújítását akarta véghezvinni. Ez József Attila lázadó természetétől nem állt távol, sőt kifejezetten nagy lelkesedéssel vetette bele magát a szabad versek írásába. A versbeli beszélő magát hol napszámosnak, hol költőnek hívja, jelen van tehát ebben a népiség, a szegényember-motívum csakúgy, mint a büszke és magabiztos ifjúság szava. De mintha nem tudna teljesen azonosulni az avantgárd tanaival, újra és újra belejátsszanak a versbe a valóság (és a Gadamer kapcsán korábban említett igazság) elemei.

Nem én kiáltok

A címadó darab, a *Nem én kiáltok*¹¹⁸ jól mutatja a fiatal József Attila gondolati tájékozódásának sokféleségét, többirányúságát. Az avantgárd jellemző irányzatán, az expresszionizmuson alapul, ennek markáns életérzése, dialógusigénye jelenik meg benne. A tükörszerű nyitottság, sokszorozódás gondolatának plasztikus művészi megszólaltatása a szentenciózus két sor: „Hiába fűrösztöd önmagadban,/ Csak másban moshatod meg arcodat”.¹¹⁹ József Attila felfogásában az embert nem az általa elfogadott feladat vagy szerep nagysága minősíti, hanem az általa vállaltak maradéktalan betöltése: „Légy egy fűszálon a picit él/ S nagyobb leszel a világ tengelyénél.” A költemény előrevetíti az érett József Attila szinte minden jellegzetes poétikai eljárását, szövegépítő technikáját és képalkotását: benne a világ egyben látását, a versbeli személyiség és a költő szétválását, a vizualizáló szerepre szánt, művészeti kiteljesedést kereső medializáltságot. Későbbi verseiben újfent megjelennek az itt előhívott motivikus összefüggések, párhuzamok:

117 N. Horváth Béla: i.m.

118 JAÖV I. 323.

119 JAÖV I. 323.

üveg, gyémánt, fűrösztés stb. A köteteiben már jellemzően otthonra találtak – Kassák mintájára – a kötöttebb formáktól eloldódó szövegek, melyek az élőbeszéd közvetlenségét működtetik. A köznapi szóhasználathoz hasonló mondattöredékek, szófüzések, hiányos szerkezetek, töredékes gondolatmenetek jellemzik mindegyiket. A *Riának hívom*¹²⁰ című verse kifejezetten ennek jegyében íródott, inkább metareflexió a költészetről, mint tényleges szerelmi vallomás. A *Kopogtatás nélkül*¹²¹ a szabadvers sajátosságait mutatja, a tartalmi koherencia hangsúlyos benne, a szintaktikai kevésbé. Bori Imre fogalmazta meg, hogy József Attila szegedi egyetemista korában végigjárta a maga fejlődését minden téren: „Ady Endre, Juhász Gyula, Tóth Árpád hangján játszi könnyedséggel versel, kamaszként a szürrealizmus és dadaizmus iskoláját járva pár év leforgása alatt Kassák Lajos kezdeményezéseit növi ki, szorítja háttérbe, s a harmincas évek kezdetén szétnézve a világban, alig talál pár költőt maga mellett: mind gondolati tartalomban, mind életlátásban és költői eszközeiben a kor adekvát kifejezését jelenti az ő műve”.¹²² A Szegeden töltött egyetemista éveiben mindannak a szintézise megtalálható, amelyet eddig útravalóul összegyűjtött a nagy elődöktől, s amelyet felhalmozott itteni nemzedéktársaitól és oktatóitól. Ez az az időszak, amikor József Attila már képes megkonstruálni a fiatal költő képét, és próbálja mellé megteremteni a lírai szubjektum intellektuális egyediségét és az individuális kollektívumot is. Bár a szegedi egyetemre való beiratkozása előtt jócskán érték már olyasféle impulzusok, amelyek formálhatták művészi érdeklődését (például Juhász Gyulával való barátsága korábbra datálható, valamint párfogóinak széles látóköre és művészetszeretete befolyásolhatta régebben is), versei alapján az mondható, hogy egyre élénkebben rajzolódnak ki a szövegek sajátos és egyéni nyelvi-retorikai aspektusai, a megképzett szubjektum tájékozódásának hatásmechanizmusai. Ekkortájt alapozódott meg a szerző személye és a lírai alany elválasztásának művelete vagy műveletsora, melynek legrészletesebb megnyilatkozásait a *Szabad ötletek jegyzéke* tartalmazza. A személyiség rétegződése akár – ahogy a *Szabad ötletek jegyzékében* megfogalmazódik – a végtelenségig fokozható: „József Attilát meg fogom ölni”.¹²³

120 JAÖV I. 365.

121 JAÖV I. 467.

122 Bori Imre: József Attila költészete. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005, 72.

123 József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke. Közzéteszi, jegyz.: STOLL Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997. 30.

Az alábbiakban a József Attilától idézett költészet- és művészetfelfogás fényében tekintünk át az egyes versek egyéni jellemzőit, a lírai szubjektumépítés motívumát véve alapul. A *Sóhajt*¹²⁴ című vers részletes tárgyalásával próbálom igazolni a lírai én szétesettségének megjelenítéseit. A *Sóhajtban*¹²⁵ a fizikum pásztázása, a test részeinek különválasztása (könny, kebel, fej) jelzi a versszubjektum szétszervezettségét. A képek sora a montázsra emlékeztet, ahol kisebb-nagyobb metszetekben láthatjuk az emberi testet. Az elhagyatottság és a magány következménye lehet az a dezintegráció, amely a képhasználatban megmutatkozik: egy testrész az egész személyiség képviselőjévé válik. A Valachi Anna által nárcisztikus önhasadásnak nevezett folyamat a *Sóhajtban* mutatkozik meg legkorábban. Nem egyértelmű, hogy a versszöveg a költő melyik élethelyzetére utalna. „Ha”-kezdetű feltételes mondatokkal idézi meg a lírai alany érzelmi állapotát: először csak a sírásra utaló rokonértelmű kifejezésekkel, majd mennydörgéssé fokozódó hangképzetekkel. Kitágul az aktuális mondanivaló: a versszubjektum fájdalma nem az „akkor, most” szituációban értelmeződik, hanem az egész világban: minden viharban fakadó eső az ő könnye és minden mennydörgés az ő sóhaja. A vihar-jelleg a szubjektum sajátja lesz, és e tulajdonságot kiterjeszti: minden alkalommal, amikor vihar van a Földön, az a szubjektum szenvedését jelenti. A fej, amelynek szájából hallani a mennydörgést a versbeli én feje, amely minden ember fölött ott lebeg.

A mindenben kívülállás korproblémája, gondolatvilága jelenik meg erőteljesen. József Attila a mindenben kívül állás szerepét kívánta felvenni úgy, hogy objektivizálja a legszorosabban hozzátartozót: a saját testét. Egyes verseiben odáig jut, hogy tárgyiasítja a mások testét, a környezetet, amelyből szemléli őket. Ez az ellentétes szemlélet érezhető: az összetartozás, a másokkal együvé tartozás igénye áll élesen szembe a vállalt kirekesztődés és a vágyott magánnyal úgy, hogy észre sem veszi, ez a megverselt ambivalens érzés mindenki sajátja tud lenni.

A 20. század eleji évek árvagyerekeinek, csonka családból származó, gyakran éhező kiskorúinak létélménye ez. Minden „Ha”-val bevezetett verssor fájdalmas, lélekörlő cselekvést kifejező igével és főnévvel áll szókapcsolatban. A könnyecsorgás, a kebel sírása, a jaj hallása és ég dörrenése

124 JAÖV I. 25.

125 Uo.

negatív érzelmi töltettel bír, félelmet keltő felsorolás. S ha a „ha”-szócskával bevezetett feltételes kijelentéseket egybevetjük azzal, hogy ez a sok szívbemarkoló élmény – kötődjön a Föld bármely pontjához –, az „Átkozott fej/ Te fölötted” szituáltságában csúcsonylik, akkor az egyes szám második személyvel a ’közösség-ént’ is életre hívja a költő. A szimpla bizonyosságok kijelentéseitől a sajátta transzponálás felé vezet az út (Az én könnyem,/Az én keblem”). A vers eljut az általánostól az egyediig, majd egy bravúros költői eszközzel közösségi traumává tétetik a korábban magántermészetűnek címkézett „Átkozott fej/ Az én fejem” létélmény. A versbeszélő nem pusztán a sóhaját papírra vető valaki; a hozzá hasonlók társaságából származik, egy a sok közül. A kor gyermeke fölé magasodó „átkozott fej”, a közös traumaélmény kivetülése. József Attila más verseiről szólva állapítja meg Nagy Csilla doktori értekezésében, hogy a saját test leírására törekvést, csak a testen kívül kerülve, mintegy külső szemlélőként hajtja végre. A szubjektum szempontjából ez bizonyos fajta identitásválságként azonosítható. Az én sem a testtel, sem a szellemmel, sem az ésszel, sem az akarral nem azonos, a poétikai megformáltság eredményeként pedig olyan versbeszéd keletkezik, amelynek alapját a többszörös dialógushelyzet jelenti.¹²⁶ A dialógusszinten megfigyelhető identitásválság és a külső szemlélőként való megjelenés nemcsak az önmagaság elidegenítésében érhető tetten, hanem a megszólaló státuszának elkülönülésében a közösségtől, ugyanakkor mindez a végtelen azonosulási vágy ambivalens ígésében zajlik.

Erőének

A kötetben megjelenő lírai személyiségkonstrukcióra vonatkozó törekvéseket jól tükrözi az Erőének című verse is. Valachi Anna *József Attila születésnapjai nyomában* című tanulmányában kitér az *Erőénekre*: „tanúi lehetünk, miként válik, önnön nevébe kapaszkodva, egyre öntudatosabbá az apátlan-anyátlan, szeretetre sóvárgó, lelkileg roppant labilis-sérülékeny fiatalember”.¹²⁷ A művet könnyedén beilleszthetnénk a születésnapi versek sorába, de a kötetben kiemelt szempont szerint dolgozzuk fel. A költemény

126 Nagy Csilla: Megvont határok. Tér, táj, én-koncepció József Attila és Szabó Lőrinc 1930-as évekbeli költészetében. PhD-disszertáció. Kézirat. 2012.

In: 193.6.1.94:9080/JaDoX.../document_13001_section_5099.pdf (elérés dátuma: 2012.10.24.)

127 Valachi Anna: József Attila születésnapjai nyomában.

In: http://www.napkut.hu/naput_2010/2010_03/004.htm (elérés dátuma: 2012.09.19.)

a művészet mesterségbeli kérdéseit tárgyaló versnek tekinthető, s főhőse – mint Valachi Anna mondja – mágikus szavakkal edzi magát, és eközben ráadásul ráeszmél arra, hogy apátlan-anyakatlan is. Mindezekkel szemben azonban megkockáztatom: a testrésznevek – bár grammatikailag birtokos alakok, egyes szám első személyű birtokossal –, nem egy tizenhét éves, öntudatra eszmélő fiatal traumájáról vallanak. Az *Erőne*kben megnyilvánuló szubjektum affirmációi a kor általános emberi élményköreit tematizálják. A vélt vagy valós hasonlóság az 1920-as évek gazdasági-társadalmi párhuzamosságaiban rejlik; a leírtak a kor gyermekeinek közös szegénység-éhezés-árvaság-otthonalanság élményéből származnak, vagyis a traumatizáltság, hiány- és veszteségtapasztalat hármasából eredeztethetők. A versben megjelenő időtlenség, a nehéz sóhajok, vagy éppen a tűzokádó 'én' a közösség allegóriája, ugyanis az önmonitorozó tevékenységen keresztül a költő személyiségétől teljesen elvonatkoztatott individuumszemlélet megalkotásának törekvései érvényesülnek. Az évek múlása, a kronologikus rosta félreállít, kiszór bizonyos társadalmi csoportokat, köztük a megnyilatkozó alanyét is. Nincs kilátás, nincsenek szép remények; a változás lehetősége (amelyet a holnap hozna el) nem reális folyamánya, rákövetkezője a mának az együttesen megélt időtlenség miatt. Az időtlenség mint a közösség kilátástalanság allegóriája érvényesül, ennek érzése „tölti el az embert, vagy, mert az idő múlása elkerülni látszik bizonyos embereket vagy közösségeket, vagy, mert a történet már jól ismert, évszázadok óta ugyanaz, csupán a szereplői változnak”.¹²⁸ Az időtlenségben a történet és az események változtathatatlansága jól ismert, a remélt módosulások bekövetkezésének esélye csekély. A történetek szereplői cserélődnek, de megpecsételt sorsukon alakítani, változtatni nem tudnak. Kizökkentették az időt, így a kilátástalanság a vershőst magában foglaló közösség traumájává rögzült. Ugyanakkor a változás reménysugara felszjlik az „Én vállamra veszem a Tavaszt”¹²⁹ sorban, hiszen a megtámogatott évszak a vágyott rendet hozhatja el, elodázva a temporális megtorpanást. Ha a tájleíró alkotások tradicionális alakzatait vesszük alapul, akkor a tavasz – mint a sivár, komor tél leváltója – a megújulás, a természet rügyfakadásának, a természet újjászületésének toposza. A megváltói szerepre utalhat ez a tavaszkiéret, az új

128 Váró Kata Anna: Idő és időtlenség. In: http://www.kritikaonline.hu/kritika_09februar_varokata.html (elérés dátuma: 2012. 10. 24.)

129 JAÖV I. 51.

időket hozó küldötti funkció lefoglalására. A kiábrándultságában reményt keltő tűzokádó a kollektív elégedetlenség szószólója, ajkát a közösség keserű rímeinek (nem „rímeimnek” alakot használ a költő!) bánata facsarja, a talpa alatt gúlák világa porlad szét. Olyan gúláké, amelyek szilárd, stabil alapokon nyugvó, csúcaikkal az ég felé törő geometriai testek. Szimbolikáját tekintve a gazdagság, a masszív alapok, az égbe törő tervek és álmok betetőzője e gúla. Olyan térbeli alakzat, amely a közösség változásigényének, veszteség-én pótlásának jelképévé növekedhet; ám akár a statikus rendszernek, a megváltoztathatatlanak a lebírójává magasodhat. Az ún. testet öltött (embodied) tapasztalat tűnik fel az *Erőénekek*ben, jelezvén a meg- és felosztottságot. A prototipikusság nemcsak az emberek testi hasonlatosságára utal, hanem a korélmények archeológiai azonosságára is. A kognitív nyelvészet megalkotóinak, a Lakoff–Johnson szerzőpárosnak állításait támasztja alá ez, akik egyértelműsítették, hogy azon köznapi metaforáink a legaktívabbak a tudatban, és azok hívódnak elő a leggyorsabban a megértésben, amelyekben a cél- és forrástartományok közti leképezések és megfeleltetések jellemzők az adott nyelvi közösség számára. Szerintük az „ok-okozati műveletek tartalma a direkt manipuláció prototípusán alapul, mely közvetlenül a tapasztalatainkból származik”.¹³⁰

A közvetlen tapasztalatok aktiválják a fogalmainkat, melyek nem a relevanciaelméletben használt következtetési módon hívódnak elő, hanem egy fogalom és ennek implicit forrásvidéke (melyek gyakran a testet öltött tapasztalatokból származnak) aktiválja a hozzá asszociált kognitív sémákat: „Miközben az érzelmi tapasztalataink bázisául az térbeli és perceptuális tapasztalataink szolgálnak, szisztematikus megfeleltetések vannak az érzelmeink és a szenzorimotoros tapasztalataink között, ez szolgál a téri-orientációs metaforikus tartalmak alapjául”.¹³¹ A költői metafora kezdeti megértése tehát asszociációs alapú, ismétlődő (testi/érzékelési/biológiai/kulturális) tapasztalatok révén történik. Fontos lesz azonban, hogy mindez nem csak az egyén szintjén létezik, hanem a közösség mentális terének elemei szintén beletartoznak. A testi metaforika, amely a *Sóhaj*ban torzóként csupaszítja le a lírai ént, és a szétesettségét reprezentálja, az imént jellemzett ’embodied tapasztalatok’-on alapul. Az én és a másik kölcsönös

130 Lakoff, George-Johnson, Mark: *Metaphor We Live By*. University of Chicago Press, Chicago, 1980. 75.

131 Lakoff, George-Johnson, Mark: i.m. 57-58.

meghatározottsága és egymásba foglaltsága az *Erőénekek*ben ugyanígy kiemelkedik, de még hangsúlyosabb lesz József Attila „születésnapí” verseiben. „Születésnapí” verseiben – melyek a dátumozásból adódóan válnak önmagának írt alkalmi darabokká – még szemléletesebben tűnik elő ama értékdimenziók fragmentalizálódása, melyeket legplasztikusabban a hiány és a veszteség terminusokkal lehet megközelíteni. Kulcsár-Szabó Zoltán a kései versekre vonatkozóan tett értékes észrevételeket: „az érvessztés tárgyiasító visszafordításának eszméjére vagy legalábbis ennek maradványaira utal, hogy még mindig könnyebb elfogadni azt, amikor az én határai a szeretett, de elérhetetlen másik bűvöletében bomlanak fel, vagy egy olyan egyesülésben, amely csak mindkettejük pusztulásával következhet el, mint az én absztrakt felbomlását, ahol látszólag semmilyen külső erő vagy talán csak egy „tekintet” avatkozik közbe, ahol az én önnön magányában veszíti el magát.”¹³²

Az *Önarckép*ben a „vágyhegylánc”, a „jaj-kráteres” szív azokra a ki-mondatlan vágyképzetekre vonatkozik, amelyek nem hagyják nyugodni a szubjektumot, ezektől szenved, itt még egyes szám első személyben. Ilyen elsőprő erejű többek közt az érzelmi felfokozottság, s a szerelmi kapcsolat szexuálesztétikáját darabszerű elrendezésben nyújtja a nő alakleírása (ujj, száj). Nem csak a lírai alany aprózódik, tagolódik fel, hanem a „másik”, a nő is, ezzel foglalván és forrasztván magukat egységbe. A ’hiány-én’ egyik legérzékenyebb megfogalmazása a már Szegeden, 1925-ös születésnapjára írt, *Április 11.* című verse. A megnyilatkozó én saját identitására igyekszik rálelni, azonban ez nehéz feladat, mert talált gyermeknek nevezi magát, akinek ebből adódóan labilis és nehezen megfogható a személyisége. Ez az állandó hiánytömb később az Istennel való kapcsolatában is megjelenik. Leginkább az utca és a föld fiának vallja magát, tehát nem képes azonosulni semmiféle metafizikai erővel, amely hittel alapozhatná meg az életét. Születésének körülményeiről nagyfokú túlzással ír, örömmünnepként írja le, mint ha Messiás eljövételére vártak volna az emberek. Ez az azonosító önkép itt még azonban szellemes, játékos, a szülők képét is ironikusan vetíti elő, hozzátéve, hogy az anyának a gyerek iránti érzéseiben és napi gondjaiban már kicsírázott a küszködés, a nélkülözés is. A szöveg a kölcsönös részesü-

132 Kulcsár-Szabó Zoltán: Magány és énhány József Attilánál. Kortárs, 2005/április.

lést interpretálja. A privátszféra alakulását a többi hasonló korú magánvalósággal való érintkezését. A széllel felkapott gyermek nem veszít el semmit, őt veszítik el, de aztán megtalálja az anya-figura. Világra jöttének napját ünnepként írja le, amikor díszruhába öltöznek és templomba mennek a hívek. A kvázi-megváltóként lefestett lírai személy végül a széllel azonosítja magát, ennek elillanását és *ad hoc* jellegét vizualizálja, tekinti mindenben magára vonatkozóan. A traumatizáltság fölsejléseinek rezignált önarcképe ez. A valakihez való tartozás ábrándja szertefoszlik, tovaszáll a széllel együtt. A magányra ítéltetett szubjektumnak csak egy mentőöve lehetséges: a hívekkel való participatorikus összetartozás érzése, ez viszont itt nem teljesebb ki.

Éjjel

Az *Éjjel* című versében következőképpen fogalmaz: „És én kibontanám a vérem./ Ha hívna atyjához fehérén:/ Várlak, fiacskám, régen, régen./ Hiába várom, hangja nincsen./ Mely ama palotába intsen./ Hol rég csüggök titok-kilincsen./ Egy eszelős öreg motyog csak./ Az esső s mindenütt kopogtat:/ Halottak vagytok, csúf halottak”.¹³³ A kilincsen függés metaforizációja a halál kifürkészhetetlenségére, értelmezhetetlenségére utal. Arra a misztériumra, amely József Attilát kisgyermekkorra óta kísértette. Édesapjának eltűnése, ennek meggyászolhatatlansága, illetve a Mama korai távozása az élők sorából annyira súlyos sebet ejtett rajta, amellyel a versben megszólaló alany is csak igen nehezen tud megbirkózni. A *Kozmosz énekének*¹³⁴ 11. szonettjében a halál témája az én meghatározhatóságának problémájával egészül ki: „Puha kenyérhez bő, meleg tejecskét:/ Szerető szívhez lesz Világbékesség./ Az éhendőglődő szellem röpködhöz/ Új-izmú sasként Titok-csúcs fele:/ Miért az Én? és végtelen fele./ Ha bolygók és világok mind kihűlnek.” A költészettörténeti konvenciókba kapaszkodó versszubjektum a zoomorf alakú nyelvi létesítésben az ’én’-t madárhoz hasonlítja, amely a „Titok-csúcs” felé halad, abba a világba, ahol minden kihűlt. József Attila állandóan ismételve igyekezett feldolgozni titoktraumáját, amely – részben – a haláltematikán alapult, ezek a korai próbálkozások azonban nem adnak teljes feldolgozást. A trauma akaratlan és állandó ismétlését, melyből a feldolgozás hiánya ered, Torquato Tasso eposzának, *A megszabadított*

133 JAÖV I. 142.

134 JAÖV I. 198.

Jeruzsálemnek egyik történetével példázza Cathy Caruth: „Tankréd tapasztalata és tettei megfelelnek a trauma jellegzetességének; mivel nem tette az eredeti tapasztalatot a magáévá, ezért annak ismétlésére kárhozottott”.¹³⁵ A történet szerint Tankréd megöli szerelmét, Clorindát mivel a lány el-lenséges katona páncélját öltötte fel. Ezután Tankréd kivág egy fát, amely maga Clorinda és a fa formájában élő lány ismét meghal. Tankréd tette voltaképpen rokonságban áll a freudi elképzeléssel, amely szerint a trauma megismétlése az elmében lévő kényszerben testesül meg. Abban a vágyban, hogy a feldolgozás reményével újra és újra megismételjük a traumát. Bár Tankréd számára explicite jelen van a figyelmeztető intés, amelynek feltűnésével mozgósítania kellene minden megelőző tapasztalatot (asszociációt), tehát fel kellene ismernie, mi fog következni. Valójában azonban nem tette bensővé a történetet, nem dolgozta fel. Ezen a ponton különbséget kell tenni az én (önmaga) belső szerkezete és a mások (a többi ember) között. A mások tapasztalata sosem lesz teljes egészében az én tapasztalata. Ez ahhoz a filozófiai problémához vezet el minket, miszerint nincs közvetlen hozzáférésünk másokhoz (mások személyiségéhez, tulajdonságaikhoz stb.), de még önmagunkhoz sem. A saját énhez való hozzáférés nehézsége a József Attila versekben bőven megjelenik, de akár az is elmondható, hogy minden korai alkotásában, versében a hozzáférésre való törekvés és a megérteni vágyás munkál. Az a vágy, amellyel nem csak önmagát, hanem önmaga megértésén keresztül másokat, az idegen többieket is szándékozott megérteni. Éjjel című versében a megértés összefonódik a halállal, hiszen az én és a mások közti teljes azonosság csak a halálban lehetséges.

135 Caruth, Cathy: i. m. 5-6.

A névadás jelentősége

Bevezető

Az 1927-ben írt *Bevezető* a folyamatos önfelépítés, önprezentálás és poétai vallomástétel egyidejűleg játékos és parodisztikus apropója. Benne a Lidi név Jolánra vonatkozik, a beszélő önmagát „Batu khán pesti rokoná”-nak nevezi, amely egyszerre jelent a népcsoporttal való azonosulást és önmeghatározást, valamint a konkrét léthelyzet (pesti lakhely) felvilágosítását. Az „én, József Attila, itt vagyok!”¹³⁶ sor már pontosan megadja a vers referenciáját: minden eddig használt jelző és tulajdonnév a művészi mivoltra játszik rá, felékesíti, egyre ismerősebbé avatja a szubjektumot. Valójában azzal, hogy a szerző a saját maga életrajzi adatait (Lidi néném öccse, kenyéren élt) kölcsönzi a ’hiány-én’ felépítéséhez, általános érvényű szociális, egzisztenciális jelenségek leszűrődéseit kamatoztatja és ruhazza át. A nélkülözés-sorozatokat nem József Attila életének kizárólagos tanulságát jelentették, hanem annak a környezetnek az alulnézeti panorámáját csúfították, amelybe született, és amelyet olyan sokat látott. A közösségi hiány-én a halál motívumában egyesül az egyéni hiány-énnel, szövegszerűen is megszólítva a „többiket”: „s nem volt azúrkék paplana;/ kinek verséért a halál/ öles kondérban főz babot -/ hejh burzsoá! hejh proletár”. Magyar Miklós korszakokat áttekintő, összefoglaló tanulmányában¹³⁷ a személyiség elhalványulásának folyamatáról ad leírást, s eközben a név narratológiai funkciójának megváltozását írja le. A Caruth által használt Paul de Man-féle nyelvelmélet szerint a referencia nem az érzékelésből származó adatokhoz fér hozzá, hiszen a trauma nem képes saját magához hozzáférni, mindig csak hozzáférhetetlenségében nyilvánul meg. Így a reprezentáció reprezentációja, azaz másodlagos közvetítésében lehet megragadni. A trauma hozzáférhetetlenségéből adódóan referencialitását úgy veszti el, hogy

136 JAÖV I. 525.

137 Vö. Magyar Miklós: Hős, név, névmás. Helikon 1992/3-4, 421.

esetünkben nem a költőre mint személyre korlátozódik, hanem – tudat alatt – arra a közösségre is, amelyben él.¹³⁸ Ezzel párhuzamosan érdemes hosszabb kitérőt tenni a név narratológiai funkciójával és a személyiséghalványulásának folyamatával kapcsolatosan, hiszen ezeknek a kérdéseknek rangos szerepe volt József Attila egész életében és költészetében. Saját nevével összefüggő viszonyát Ilia Mihály találóan „névkín-jelenségnek” nevezte egyetemi előadásában,¹³⁹ magam ezt a szóhasználatot követem. Természetesen ez jól illeszthető Tverdota György névvarázs-fogalmához is. A névvarázs és a névkín alapjaiban meghatározta mind az önteremtés verseit, mind az Istenhez és az apjához való viszonyát. Ennek a szituálságnak a fényében érdemes újragondolni a költő többes névvariánsait. Már csak azért is, mert döntően befolyásolhatták az önmegszólítás hangütéseit, az Istenkeresést és az apai példával összefüggő identifikációs gyakorlatot. Nevének előforduló változatai (Józsefi, József, majd Attila helyett Pista, s végül szárszói, első fejfáján Atila (sic!)) a kognitív struktúrákat, mentális állapotokat hathatósan átrendezték. Elemi népiskolai bizonyítványából (1915. május 31.) tudható, hogy Józsefi Attilaként kapott bizonyítványt. Öcsödön nevével kapcsolatosan drasztikus sokkhatás érte, hiszen a nevelőapja Pistának bélyegezte, mert azt állította, Attila név nem létezik. Tverdota György *A névadás poétikája* című tanulmányában a *Curriculum vitae*-ből és egy, *A hetedik* című verset kommentáló interjúrészletből idézve világítja meg a költő „magyar szavakhoz fűződő bensőséges viszonyát”.¹⁴⁰ Keresztnevének jelentőségére a költő kisiskolás korában ráérezett: „A harmadik olvasókönyvben azonban érdekes történeteket találtam Attila hun királyról és rávettem magam az olvasásra. Nem csupán azért érdekelték a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Öcsödön nevelőszüleim Pistának hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbentett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe”.¹⁴¹ Neve túlságosan előkelőnek számított arrafelé, hiszen az öcsödi parasztemberek szokásaival ellentétben inkább az értelmiség körében dívott a használata. Sokan közülük párhuzamba is vonták őt a hun királlyal, s a „kifejezés ere-

138 Vö. Caruth, Cathy: Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History. 6-7.

139 Ilia Mihály: „név-kín” jelenség: szóbeli közlés

140 Tverdota György: A névvarázs poétikája. In: Helikon, 1992/3-4, 410-420.

141 József Attila: Curriculum Vitae. JAÖM 4. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 34-35.

detileg azt jelentette, hogy pusztító hadjáratai miatt a korabeli keresztények a bűnöket megtorló, bosszúálló isten eszközét látták a félelmetes nomád uralkodóban. A kifejezés legkorábbi parafrázisa Juhász Gyulától ered, aki kedves tanítványáról rajzolt karikatúrája alá írta: „Attila, Ibsen ostora”.¹⁴² Tverdota Györgynek a név-élmény körének tágítására vonatkozó értékes szempontjai ekképpen összegződnek: „A költő nyelvi tudata e név-öntudat körül látszik kristályosodni”;¹⁴³ illetve ugyanő figyelmeztet: „Az 'Attila' név az „én”-nek, az egyes szám első személyű személyes névmásnak, a lírai költészet hagyományos centrumának valós, konkrét alakja”.¹⁴⁴

Az önnarráció, saját nevének mágikus alapú belefoglalása a költeményeibe már pályájának elején foglalkoztatta József Attilát. Miért is ne izgatta volna, hiszen magunk azonosítására igen megfelelő lehetőség saját nevünk szubjektumalkotó potenciáljának kiaknázása, a különböző nevekkel való önilletések képességének fejlesztése. Ha nincs név, akkor nem létezel; mondja ki összhangzóan azzal az a memoriális tapogatózással, amely Ady Endrétől olvasható *A Sion-hegy alatt*ban: „Hogy hívnak téged, szép, öreg Úr,/ Kihez mondtam sok imát?/ Jaj, jaj, jaj, nem emlékezem”.¹⁴⁵ A névkimondás, a névpontosítás, a névkölcsönzés, a megszólítási gesztusok szoros összefüggésben állnak a teremtéssel, az Isten-ember viszonyal, az Istenhez való hozzáállással. „Isten neve épp ezért a primitív népeknél gyakran csak a papok titka, s a be nem avatottak, még ha akarnák is, sem profanizálhatják.”¹⁴⁶ A teremtéskor, születésekor kap nevet minden teremtmény. E biztonsági és bizonyossági élménye a társadalom, a közösség egyik legfontosabb igénye, Isten minden teremtményével, minden egyes emberrel személyes kapcsolatban kíván lenni. József Attila azonban nehezen tudott Istenhez és önmagához közel férközni.

„Az ember kapta az életet, anélkül hogy bárkitől kérte volna, s azután úgy veszik el tőle, hogy nem kérdezik, beleegyezik-e ebbe vagy sem. A melankólia persze nem csak ennek a törekenységnek és kiszolgáltatottságnak a belátásához segítette hozzá az embert. Hanem ahhoz is, hogy lássa: élete beágyazódik valami nagyobb összefüggésbe, amit sokféle névvel le-

142 József Attila: Curriculum Vitae. JAÖM 4. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 34-35.

143 Tverdota György: A névvarázs poétikája. In: Helikon, 1992/3-4, 412.

144 Tverdota György: i.m. 412.

145 Ady Endre: A Sion-hegy alatt. Nyugat, 1908. január 1. I. 36-37.

146 Zlinszky Aladár: A névvarázs. Helikon 1992/3-4, 466-473.

het illetni. Mondható Istennek, mondható Létnek, nevezhető akár Semminek is – de mindenképpen olyasmi, ami megfoghatatlanságával együtt is erősebb annál az egyszemélyes életnél, amit saját birtokunknak nevezhetünk.”¹⁴⁷ József Attila Istent mégis közülünk valónak érezte („ha rikkancs volna mesterséged, segítenék kiabálni néked”),¹⁴⁸ ám apjához hasonlóan gondot okozott elhelyeznie a világban. A humán kognícióból levezethető általános gyakorlat, hogy hajlamosak vagyunk mindennek nevet adni, előszeretettel megszemélyesíteni a tárgyakat, a növényeket, az állatokat, a többieket magunkhoz hasonlíthatónak tekintjük, azaz olyanoknak, akiknek és amiknek velünk majdnem egyező mentális állapotaik vannak (vágyak, vélekedések, hitek, célok és szándékok). A vágyak és vélekedések, a mentális állapotok közvetlenül nem tapasztalható absztrakt entitások, amelyek modellálják a fizikai világot, másrészt saját eredetüket oksági viszonyként határozzák meg, és önmaguk is oksági szerepet játszanak a fizikai világ változásában. „A naiv tudatelmélet adaptív alkalmazásához szükséges az intencionális állapotok eme referenciális és kauzális jellemzőinek és azok egymáshoz való kapcsolódásának ismerete. Ahhoz tehát, hogy másoknak helyesen tulajdonítsunk tudati állapotokat és ezek alapján intencionális cselekedeteiket helyesen értelmezzük illetve prejudiktáljuk, olyan tudatelmélettel kell rendelkezniünk, amely azonosítani tudja az intencionális állapotok eredetének oksági feltételeit (például hogy honnan származnak vélekedéseink illetve vágyaink) és azt, hogy milyen körülmények között okozák ezen mentális állapotok cselekvéseinket.”¹⁴⁹ A költő nevének variációs elmozdulásai (Józsefi, József, majd Attila helyett Pista, s végül fejfáján Attila [sic!]) voltaképpen a versbeli szubjektum meghatározó élményeként, mentális állapotokat befolyásoló tényezőkként értelmezhetők. A „szavak halásza” fogalmi összekapcsolás ideillesztésével a szavak és a név szerepét emelem ki ezúttal. Szavak halászának lenni már-már biblikus mértékű igény és törekvés. Tevékenykedni egy olyan álombéli tóban, ahol mindig akad valami a horogra, s a bő zsákmányt kifogó olyan sorrendben és mó-

147 Földényi F. László: Boldogság és melankólia, avagy időszerűtlenségük dicsérete. In: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00128/3661.html> (letöltés dátuma: 2012. október 04.)

148 József Attila összes versei 1-2-3. k. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Balassi Kiadó, Budapest 2005, 443.

149 Csibra, Gergely - Gergely, György: A naiv tudatelmélet az evolúciós lélektan szempontjából. In: Magyar Tudomány 2002/1. In: <http://www.matud.iif.hu/02jan/csibra.html> (2012. 08.19.)

don kapcsolhatja össze vagy fűzheti egymáshoz szerzeményeit, ahogyan azt jónak, a legjobbnak látja. József Attila ilyen halásznak tekinti a költőt. Nézetrendszerében szavak halászának lenni annyi, mint a legmegfelelőbb és legkiérleltebb alkotóelemekből válogató építészmezőként dolgozni, miközben a létrehozás a tanítás és a gyönyörködtetés antikos ihletésével jár együtt. Arról az emberről szólna eme önmetaforizáció, akinek személyes köze van minden dologhoz, jelenséghez. Aki úgy figyel a szavakra, mint-ha állandóan a saját nevét hallaná. Párizsból való hazaérkezésekor érzett így József Attila: „Az utcán, amikor magyar szót hallottam, lépten-nyomon megfordultam, mintha minden szó ez lett volna: Attila, Attila”¹⁵⁰ A tudatelméleti készítés nem csak azért hasznos, mert ezzel magyarázni és előre jelezni vagyunk képesek mások viselkedését, hanem mert át tudjuk programozni a partnerek magatartását. Ha ugyanis a habitusok és az attitűdök az egyén vélekedéseivel leírható fikcionális világban értelmezendők, akkor befolyásolásuk nyomán az illető viselkedése szintén módosíthatóvá, irányíthatóvá válik. József Attila számára végzetes fordulat volt, amikor apja elhagyta a családot, nem tudta koordinálni az eseményeket. Ebből következik, hogy cselekedetét megérteni sem tudta, képtelen volt vele azonosulni, hiába próbált a maga számára magyarázatokat találni. Istenhez fűződő élményei pedig kísértetiesen hasonlítottak az apjához kötődő emlékeihez, impresszióihoz. Ez a befolyásolhatatlanság és hiányérzet viszont nem pusztán a versekben megnyilvánuló lírai alany problémájaként sugárzott ki, hanem közösségiként is, a 'hiány-én' megteremtésével párhuzamosan a 'közösség hiány-énje' egyaránt megteremtődött. A szövegeket létrehozó biografikus személy egyébként is eltérő névalakzatokat (Józsefi / József/ Attila és Pista) tudhatott magáénak. E traumája nem számított egyedinek; a kor csonka családokban élő gyermekének fájdalma a grammatikai személy egalitáriánus sors- és létélményévé tágult. A névkölcsezés jelenségére gondosan rávilágító Tverdota György, a versbéli példák sorolását követően summázza, hogy József Attila gondolkodását a névöntudat és névtudat tematizálja.¹⁵¹ A tudatelméleti jártasság elemei az önreflexióban és a szabályozott társas cselekedetekben egyaránt működtethetők, hiszen képesek vagyunk azonosulni a társainkkal, ez pedig a biztosabb megértést

150 Molnár Tibor: Beszélgetés a magyar Panait Istratival. Brassói Lapok 1936. júl. 5.

151 Vö. Tverdota György: A névvarázs poétikája. In: Helikon, XXXVIII. évfolyam 1992/3-4, 415.

szolgálja. Amikor József Attilát és a családot apja elhagyta, megszüntette azt a lehetőséget, hogy gyermeke a család védőburkában megtanulja felismerni, vezérelni és manipulálni mások szándékait. Persze az énteremtés kérdése minden fiatalban felmerül, jelen esetben viszont többről lehetett szó. Ha az említett képesség hiányzik, akkor nem csak az önmagával, hanem a másokkal való azonosulás szintén megkérdőjeleződik. Szétbomlani látszik az az egységes elemi struktúra, melynek az újratерemtési lehetősége is egyre esélytelenebb. Ez nyilvánul meg a névhasználat nehézségeiben. Amennyiben Istennek hiányzik a neve, aligha lehet kötelező érvényű tudás tárgya, kevéssé lehet magunkhoz hasonlóknak éreznünk. Nem tudunk vele dialógusba elegyedni, minket érintő tervének megérése akadályokba ütközik, csorbát szenved. A saját névhez és személyiséghez tapadó kitesztettségéből következik az univerzális egyedüllét, „s ahogy a gyermek esetében a névvarázs-hit szabályosan termelődik újra, úgy kedvez a mágikus nyelvi magatartás kifejlődésének minden olyan lelkiállapot, amely a kóros felé hajlik el”.¹⁵² Ambivalencia ez, mivel mások meg nem értése szemben áll a közösségi szemlélettel. A magát és másokat sem megérteni tudó szubjektum teljes szétmorzsolódásának leszünk tanúi, amely már materiális szinten szétrepesztett (az éhezés, a nyomorgás miatt), s úgy látszik, ez a költészetében teljes erővel felszínre tört. Verseiben az én-maradványok megtartásával talán éppen ezt a testi, lelki, szellemi széttagolódást próbálta kordában tartani. Az önmagát és ezzel együtt a másokat szolgáló megértés igénye motiválta és hatotta át legtöbb alkotását.

A gyermeklélektannal foglalkozó szakemberek szerint minden gyermeknek szüksége van életében az állandóságra, a biztos pontokra. Ilyen a meghitt családi légkör, az anya és az apa szilárd modellje, a ragaszkodás a társakhoz. A stabil pillérek felsorolásból azért maradt ki a családnév állandóságának szükségessége, mivel ez az esetek leg többjében evidenciaszerű. Míg a szavak, a kijelentések mind-mind elbizonytalanítanak, a vezeték- és keresztnévek ezzel szemben egyedjelölő, kiválasztó szereppel bírnak. A név jelentőségének, illetve jelentéktelenségének dilemmái, az önprezentálás kísérletei végigvonulnak József Attila életén és munkásságán. Egyik utolsó versében nem véletlenül említődik e névéhez fűződő kívánság: „Íme, hát megleltem hazámat,/ a földet, ahol nevemet/ hibátlanul írják fő-

152 Tverdota György: i.m. 415.

lébem,/ ha eltemet, ki eltemet.”¹⁵³ A sors kíméletlen fintora, a történelem kegyetlen játéka, hogy a versszöveg intenciói ellenére a balatonszárszói temetésekor a *József Attila* (sic!) névalakot vésték a fejfájára. (Balatonszárszó József Attila első nyughelye, későbbi exhumálták a földi maradványokat és újratemették a Kerepesi Sírkertben.)¹⁵⁴

153 JAÖV II. 504.

154 Nyughely: Kerepesi temető: 35-2-59.

A közösségi én kezdeti megjelenései *Juhász Gyula és József Attila viszonyáról*

Juhász Gyula és József Attila interaktív, bensőséges kapcsolatának meghatározásakor, az idősödő költő az ifjú társasára gyakorolt hatásának vizsgálatakor induljunk ki abból a Danto-i gondolatból, hogy a művészet lényegénél fogva emlékezik korábbi alakzataira.¹⁵⁵ Ezt a kijelentést akként is lehet érteni, hogy minden műalkotásnak van előzménye, amely nemcsak születésének körülményeiből adódik, hanem létrejöttét korábbi műalkotások szintén meghatározzák. Érdemes tehát áttekinteni azokat a mintákat, amelyek alapján József Attila dolgozott. Bővebben Juhász Gyula ösztönző és közreműködő szerepére térnék ki, hiszen ő tekinthető a fiatal költő felfedezőjének, egyúttal fizikai közelsége révén (akkoriban Szegeden éltek mindketten) ő lehetett rá legnagyobb hatással. Költeményeinek értelmezéséből és irodalomtörténeti feldolgozásokból kettős kép bontakozik ki Juhász Gyulát illetően: egyrészt a magányos költő prototípusát testesítette meg, aki szinte csak ábrándképekből és vágyakból építette volna föl szerelmi költészetét. Verseiben az elérhetetlen nőt, a szerelem iránti vágyakozást énekli meg (*Szeretők, Miért hagytál el, hogyha kívánsz*). Másrészt lírájával az európai műveltséget és értékrendet képviselte, egyúttal zsánerképeivel a szegényebb réteg szószólójaként tűnt fel. Leginkább mégis mérhetetlen magányosságáról, ezáltal a verseiből áradó pesszimizmusról és melankóliájáról lett közismertté. Az ifjú költő témáit tekintve is sokat tanult tőle, a társadalmi rétegekhez forduló közösségi szemléletet bizonyosan Juhász Gyulától „örökölte”. József Attila az 1920-as évek korai verseiben egyaránt reflektált saját élethelyzeteire és a Juhász Gyula-i konvenciókra. Megjelent ebben a hagyomány követésének elemi igénye, valamint a saját stílus érvényesítési kívánalma, sőt a közösségi életéhez való kapcsolódásban al-

155 Vö. Danto, Arthur C.: A közhely színeváltozása. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1996. 56.

kalmazta patrónusa esztétikai törekvéseit, poétikai eljárásait: meg is haladva őt. „A művészet a világban létező dolgok reprezentációs megfelelőit hozza létre, és az ekvivalenciák létrehozásában folytonosan előrehalad”,¹⁵⁶ azaz a műalkotás olyasvalami, ami a reprezentáláson túlnyúlva nyilatkozik meg arról, amit reprezentál. A művészet utánzáselvű felfogása, mely összegzi ezt a kifejezési jelkombinációs mechanizmust, József Attila és Juhász Gyula viszonyára ugyancsak vonatkoztatható. Ismert, hogy József Attila mind témáiban, mind költői eszközhasználatában és nyelvfelfogásában sokat merített mesterétől (erről lásd bővebben Lengyel András és Péter László könyveit). Alkotói tevékenységét nem érdemes minden áron korszakok szerint tárgyalni. Szegedy-Maszák Mihály ezt alátámasztandóan sugallja, hogy az *Eszmélet*ben nyilvánvalóan akadnak avantgárd vonások és az 1936 októberében keletkezett *Az a szép, régi asszony* gond nélkül olvasható Juhász Gyula vagy Tóth Árpád műveinek szellemében.¹⁵⁷ A Danto-i értelemben vett többszintűség markánsan kifejeződik József Attila műveiben: a szövegek a szűken vett tartalom prezentálása mellett, illetőleg ezen túl mondanak el valamit. Bori Imre emeli ki József Attila fiatal éveiről szólván, hogy a költő mecénásai és példaképei elementáris hatást gyakoroltak a formálódó, fiatal költőre. Juhász Gyula jelentőségéről így fogalmaz: „A magános Juhász Gyula a fiatal költő verseiben a maga eszméire ismert, a fiatal az idősebb költőben a maga szellemi állapotára. Itt kell keresnünk a hatások titkát. Juhász Gyula polgári költő volt. Költészetének, egyéniségének jellege azonban nem egyértelmű. Polgárnak proletár volt, proletárnak túlságosan „úr”, tanár, aki széles műveltségével messze kimagaslott kispolgári környezetéből, és csupán eszmei rokonszenv vezethette a munkásság közé. A fiatal költő proletársorsból akart feltörni és meghódítani azt a társadalmi szintet, amin Juhász Gyula is állt, mert ez látszott legkönnyebben meghódíthatónak életmódban is dúsabb anyagi alapok nélkül is, s végső fokon a szellemi proletár, mint amilyen Juhász Gyula is volt, a forradalmak után már-már a proletárosztály felső rétegeivel egyenlíthetővé vált ki”.¹⁵⁸ A különböző társadalmi csoportok életének átélése azonban más okból volt proble-

156 Danto, Arthur C.: Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet? Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997. 76.

157 Vö. Szegedy-Maszák Mihály: A szerző önonazonossága József Attila életművében. In: Prágai T. (szerk.) „Mint gondolatjel, vízszintes a tested”: Tanulmányok József Attiláról. Kortárs Kiadó, Budapest, 2005, 171-198.

158 Bori Imre: József Attila költészete. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005, 72.

matikus József Attilának, és más okból nem Juhász Gyulának. Juhász Gyula ugyanis – miként Bori Imre illusztrálja – tulajdonképpen polgári költő volt, és „eszmei” rokonszenv ébredt benne a parasztság iránt, amely réteget helyzetképeivel ábrázolta. Valódi érzelmeket táplálhatott irántuk, elszigetelődve a többi rétegtől és képtelenné válik arra, hogy más mondanivalót is közöljön verseivel. József Attila ezzel szemben – noha igazán mélyen benne gyökerezett a szolidaritás és megértés – nem tudott tartalmas kapcsolatot kialakítani se a paraszti társadalommal, se az értelmiségi közeggel. Korai verseiben található metaforáinak ereje (főleg a makói évek hatására) a természetközelség, a falu, a vidék tapasztalatának kiaknázásában rejlik. A költői szubjektum megalkotottsága nem egy kitüntetett szociális séma, életviteli alulrangsorolódás reprodukciójaként jelenik meg nála, hanem a közösséghez köthető szimpátia és odafordulás komplexebb érvényű megmutakozásában. Juhász Gyula befolyást gyakorolt a versbeli alany megnyilatkozásaira. Az ’én’ mint egy önmagába zárt szerep, amely hiánymotívumokból és veszteségtörmelékekből táplálkozik, nemcsak József Attila privát élménye, hanem a létrejövő közösségé is. A Juhász Gyulának ajánlott szonettfűzérben, *A Kozmosz énekében*¹⁵⁹ ezt a hiány- és veszteség-ének nevezhető lírai szubjektumot érzékelhetjük. A költemény elkülönített individuumszemléletétől a bolygók és a világ összetett univerzumáig jut el, melynek minden egyes ember szerves alkotórésze lesz. „Semmi”-ként aposztrofálja Lengyel András az általam hiány- és veszteség-énként körülírható szituáltságot, jelezve, hogy a „József Attila verseiben megjelenő semmi-képzet alapvetően kozmológiai természetű”.¹⁶⁰ A szellem töretlen kibontakozásának fontos állomása, hogy őseinket, gyökereinket felkutatjuk, tudjunk róluk, ismerhessük eredetünket. A családi és társadalmi szempontból is egyaránt bizonytalan helyzetű József Attilának komoly gátat jelentett az apa hiánya, a részleges gyökértelenség. Ahogyan egy szociológailag rendezetlen státusú embernek se apja, se anyja, se Istene se hazája nincs (mint a *Tiszta szívvel*¹⁶¹ című költeményéből kiviláglik), a beszédalanynak sincsenek biztos fogódzói, gyökeret eresztetni képtelen, űrt érez maga körül. A környező világban nem leli a kiutat, reményt még a jövőbe vetve sem lát. E belső törések nyomán *A Kozmosz énekében* a poétikai ha-

159 JAÖV I. 198.

160 Lengyel András: József Attila „semmi”-képzetéről. Tiszatáj 1997, 12. 76-84.

161 JAÖV I. 386.

tásfunkciók új formaelemeket hoznak létre, a közösségi trauma általános létélményből fakadó lesz, a „semmi” fogalma pedig szűkössé válnak kezd látszani. Lengyel András az érzéki „semmi”-t űrszerűnek nevezi, amelyben mindig mozog valamilyen anyag, entitás. Az űr mint modell sok szöveghe-lyen nem egyértelműen kozmikus leírás, hanem a támpontok és kapaszkodók nélküliség ontológiai képlete, a lírai szubjektum hiány- vagy veszteség-énjének kiterjedése. „A„semmi”-képzet alapszerkezete így triadikus: az űr, a lélek és az absztrakt „semmi” viszonylataiból épül fel.”¹⁶² A korélmény, egységes létélmény számos átélője hasonló távlatokba kapaszkodott, s miként helyesen megállapíttatik: „ebben a beállításban az egyedi lélek fölértékelődik, itt a kicsinek ugyanaz az értéke, mint a nagy egésznek: „Az apró bolygó éppen annyit ér/ kicsiny körében, mint a Végtelen Fény,/ Az Őslélek mérhetetlen végtelenjében.”¹⁶³ Nem véletlen, hogy a kozmoszról szóló versciklust Juhász Gyulának ajánlotta a költő. József Attila szubjektum-konstruálásában jelentős szerepet játszott elődjének munkássága. A személyiség széttöredezésének problémaköréhez legegyszerűbben a már hangsúlyozott hiány- és veszteség terminusaival lehetne közelíteni. Az életrajzi adatokból bőven származtatható, hogy a fiatalon átélt apa- és anyanélkülözések a grammatikai beszélő veszteség-énjének metaforikus tapasztalatává válnak, kiegészítve a szerelmi, a szexuális és a művészi traumákból táplálkozó 'hiány-én' önfeltárulkozását. Műveinek visszatérő motívuma az otthon, a rend eltűnése és a szabadság óhajtása, szinte minden strófában, versmondásban megbújik a tárgy és okozat nélküli büntudat ténye, a büntelen bűnösség kudarcmintája. Abban, hogy a tényleges életrajzi körülmények adnak módot a hiány-én versbeli felépítésére, egy általános társadalmi tapasztalat mutatkozik meg valójában. A hiányfeltárulás nem pusztán József Attila saját tapasztalataként érdekes, hanem mint azé a környezeté, amelybe beleszületett, amelyben felnőtt, és amelynek közösségéhez tartozott. Ennek a költő a traumák szabdalta szférának a láttatójává és szószólójává vált. A közösségi hiány-én többek között a halál vonatkozásaiban egyesült az egyéni hiány-énnel. Juhász Gyula ugyanazzal az értékvesztéssel konfrontálódott, mint József Attila, és a lefokozottság élmény-tömbjéből következő melankólia rányomta bélyegét a szegedi „remete” önszembesítő költészetére is. A két alkotó létfelfogása itt ér össze abban,

162 Lengyel András: i m. 77.

163 Lengyel András: i m. 78.

amit írásaik révén bontakoztattak ki. A versszubjektumok hiány-énje a közösségen keresztül szűrve fogalmazódott meg: „A gyász mint az emlékezet adekvát módja – idézi Paul Ricoeur-t Gyáni Gábor – elsősorban talán nem is az egyéni emlékezésben, hanem a kollektív emlékezetben nyeri el a maga teljes értelmét, hiszen ez utóbbiban több a lehetőség az elvesztett tárgyba fektetett libidó felszabadítására, és máshová történő telepítésére”.¹⁶⁴ Vagyis a szociális betagozottság segítségével az egyénnek könnyebben át lehet lépnie a tárgyvesztéssel járó melankólián, s könnyebben el lehet jutnia az elveszett tárgyra irányuló libidó felszabadításához, áttelepítéséhez. A veszteség tehát valamilyen külső tárgy elvesztésére összpontosul, ezzel szemben a hiány mentális fogalommá alakul, ami a lírai alany konstruálásában döntően nagy szerephez jutott. Juhász Gyula szerepére József Attila költészetében még a későbbi fejezetekben kitérek.

164 Gyáni Gábor: Trauma, emlékezet, kultusz. Élet és Irodalom, 2006. 45. 6.

Közösségi-kulturális kontextusok

Az előző fejezetben már szóltam Juhász Gyula kapcsán az egyéni trauma közösségivé válásáról, de ebben a fejezetben fejtem ki bővebben, mire vonatkozik a közösségi én terminus, valamint hogyan lesz a lírai én egyéni traumatizáltságából közösségi trauma. Eddig számba vettem az egyéni traumatizáltság és a versszubjektum széttöredezettségének pszichés vonatkozásokat, de magyarázom a közösségi-kulturális trauma jelentésmezjét is. Sorra veszem a trauma „történetiségével” foglalkozó kutatók nézeteit, mint például Paul Ricoeur, LaCapra vagy Erős Ferenc elgondolása-it. Ha a történelmi trauma feltétele, hogy az egyének számára külön-külön is tapasztalatot jelentsen, ugyanakkor az egyének mint csoport is részesülhessenek benne. Caruth szavait József Attila verseihez kapcsolva azt mondhatjuk, hogy a versek a „személyiség elhalványulásának folyamatáról adnak leírást, s eközben a név narratológiai funkciójának megváltozását írja le. A trauma hozzáférhetetlenségéből adódóan referencialitását úgy veszti el, hogy esetünkben nem a költőre mint személyre korlátozódik, hanem – tudat alatt – arra a közösségre is, amelyben él.”¹⁶⁵ Muhel Gábor nemrégiben megjelent tanulmánya szerint József Attila kései verseiben tetten érhető az egyéni hiány. Ez a hiány egyrészt biográfiai tényekből fakad, amelyre előző fejezetünkben már utaltunk is, és amely olyan versszervező erővé vált, amely a lírai ént képes volt eltérő formákban, ugyanakkor a hiány kontextusában egységesen kezelni. Muhel szerint ennek a hiánynak „univerzális mértekre tágulása, mely léthelyzet azonban arra a civilizációs kórtünetre is rámutat, ami a XX. század első harmadára a keresztény kultúrkör egészének alaphangulatává vált.”¹⁶⁶ De hogyan válik tehát az egyén tragédiája és azok a megpróbáltatásai, amelyekről az iroda-

165 Vö. Caruth, Cathy: *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. 6-7.

166 Muhel Gábor: „Kétes létben a bizonyosság” In: <http://kuk.btk.ppke.hu/en/node/1695> (elérés dátuma: 2013. április 11.)

lomtörténész tollából monográfiák születtek, a nyelv segítségével teremtő erővé, ezáltal pedig a művészi koncepció eszközévé? Induljunk ki a már sokszor referált lírai alany hiány- és veszteségénjeiből! Az életrajz alapján ismertettünk már olyan személyes traumatikus élményeket, mint a Mama elvesztése, mely során a költő veszteség énje, ezáltal a versekben szereplő lírai alany domborodhatott ki, valamint olyan hiány-énre vonatkozó traumákat, mint az apja családból való kiszakadása vagy a szerelmi-szexuális megpróbáltatásai indukálhattak. A költő formálódó hiány-énjéhez tartozik még verseinek el nem ismertsége a költőtársak által. A biográfiából adódó veszteség- és hiány-ének beférkőzését verseibe a *Nem én kiáltok kötet énkonstruációi* című alfejezetben ismertettem, jórészt „születésnap” verseinek, valamint egy-egy korai versének (Nem én kiáltok, Erő-ének, Éjjel) elemzésével. Az idézett tanulmányban¹⁶⁷ Muhel Gábor a hiány – társhiány – istenhiány terminusokat veszi alapul és a hiányból, mely értelmezésében nem a személyes életben bekövetkezett társ-hiányra, társtalanságra utal, hanem „egyben rámutat a keresztény kultúrkör istenalakú hiányérzetének ontológiai pozíciójára”. Muhel érvelését csak részben fogadom el. Nyilvánvaló, hogy a költő társ-és istenhiányát hűen tükrözik erről szóló versei, és a lírai énteremtés fontos motívuma is lesz mindkettő. A versekben megjelenő énkonstruciók által a közösségnek is jellemzője lesz az elmagányosodás és társhiány, azonban nem szűkíteném ezt le kizárólag a partner- és istenhiányra. József Attila korán kialakult, már korai verseiben megfigyelhető jellegzetes formanyelvével képes arra, hogy megteremtse a veressubjektum általános hiány-és veszteségérzetéből fakadó magányosságot, ezzel egy időben azt a közösség magáévá tegye. A vereshős konstituálódása különlegesnek tekinthető, különösen akkor, ha tényleg elfogadjuk, hogy a költeményeiben azt játssza, ő csakis az, amit éppen ír, a *Szabad ötletek jegyzékének* pontosabb szavaival: „a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt írok”.¹⁶⁸ Ez lesz az alapja a hiány-énnek. Ám a pszichés trauma nem kizárólag az egyént érinti, hanem azt a környezetet is, amelyben él, és amelyre hatással bír, illetve amely hatással van őrá. A szereplőket társas kapcsolatok, bonyolult viszonyrend-

167 Muhel Gábor: „Kétes létben a bizonyosság” In: <http://kuk.btk.ppke.hu/en/node/1695> (elérés dátuma: 2013. április 11.)

168 József Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke*. Közzéteszi, jegyzi.: Stoll Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, 30.

szerek kapcsolják össze.¹⁶⁹ Egy csoport vagy társadalom, amely az őt alkotó egyének összességéből teremődik, az egyének által külön-külön meg egyszerre is szenvedhet el traumákat. A pszichés trauma elválaszthatatlan attól a szociális kontextustól, amelyben tünetei értelmet nyernek, térben és időben tovagyűrűznek a csoport egyes tagjai és a társulás egésze felé.¹⁷⁰ A kérdés az lesz tehát, miként lehetne az egyéni/közösségi/kulturális traumák fogalmi apparátusát összhangba hozni egymással. Miután az én-reprezentációjával szorosan együtt jár a társadalmi reprezentáció, s az én sem határolható el attól a közegtől, amelyben él, sőt a lírai alany sem különíthető el attól a kontextustól, amelyből született, szükséges a társadalmi-történeti összefüggések integrálása is. A versbeli én nemcsak a költő alteregójaként definiálódhat újra, hanem a költő által hordozott veszteség és hiányemlékekből épülhet fel egy olyan 'hiány- és veszteség-én', amely kibővülve a társadalom által kínált közösségi tapasztalatokkal, újfajta szituálttságot indukál. Ez nem a romantikából ismert kettőzött énkonstrukció vagy énosztottság, amelynek során az én önmagától eltávolodik, hanem a versnyelv révén rétegződő alanyiség implicit interakciója a közösséggel, mely egy kölcsönös beállítódási folyamat egymásra hatásaként a lírai beszédszemély helyzetének elbizonytalanításaként jelentkezik. Bár az ismert életrajzi adatokból úgy tűnhet, az átélt traumasorozatok befolyásolták a költőt, ez csak annyiban igaz, hogy eme tapasztalatokon keresztül átszűrődött érzések hatással voltak a versekben megképződött szubjektumokra is. Az individualitás határai így törlődtek oly módon, hogy a versbeli énfórmák alkalmassá váltak a közösségi tapasztalatok generálására. A szubjektum centrális pozíciója megbillent ugyan, viszont a rajta kívül álló te (ő, másik) a versvilág énjének kiterjesztésévé léphetett elő. A mediátorként, partnernként történő megjelenés kommunikációelméleti szempontból több mindent felvet. A feladóként, közvetítőként való közreműködés azt feltételezi, olyasféle mondanivalónk van a társak (itt: közösség) számára, amiről úgy hisszük, hogy a mondanivaló releváns és fontos az érintettek számára éppen annyira, mint nekünk. Tehát az én sérülékenysége nem csak egy védtelen személy gyötrelmeinek csoportosulása, fájdalmainak összegződése lesz, amelyet soha senki nem képes maradéktalanul közvetíteni, hanem egy olyan traumanyaláb leírása, amelyről feltételezhető, hogy a vonatkoztatási cso-

169 Vö. Erős Ferenc: Trauma és történelem. Józsefvég Műhely, Budapest, 2007, 16.

170 Vö. Erős Ferenc: i.m. 16.

port számára szintén jelentőségteljes. A már említett kölcsönös beállítódás és reagálás folyamata erre irányult, nevezetesen itt nem az én zártsága a meghatározó, és az én nem átjárhatatlanságában tűnik fel, hanem egymásra ható kapcsolatban a nem-énnel, a másokkal. A költői én hiány- és veszteségtapasztalata így nemcsak privát illetékességű koncentráció, hanem kiterjesztett tapasztalat is, amely visszahat önmagára és újraszervezi az ént a különböző szövegekben. Kulcsár Szabó Ernő teszi hozzá ehhez, hogy a későmodernség abban alkot többet az avantgárd térnyerésével, hogy felismeri ezt a kölcsönhatást a költő, a lírai én és a közösség között. A „művészet szemlélet számára csak ennek az avantgárd dekonstrukciónak a hozzájárulásával vált beláthatóvá, hogy a műalkotás olyan alaki világ, amelynek az alanya maga is konstituálódik”.¹⁷¹ Érdemes hangsúlyozni, hogy a versbeszélő helyzete abban lesz más, mint a klasszikus modern megoldások, hogy a lírai szubjektum elveszíti kitüntetett szerepét, szoros kapcsolatot épít ki az őt körülvevő világgal. Bármennyire is ellentmondásosan hangzik, a társtalán magányosságról szóló általános vélekedések ellenére József Attilát (és részben Juhász Gyulát is) mégis közösségi identitású költőknek lehet tekinteni, akik műveiket a mások felé odafordulás felelősségének függvényében konstruálták meg. Lengyel András *József Attila „semmi”-képzetéről* címmel megjelent tanulmányában eredményeit a következőképpen foglalta össze:

„Az absztrakt "semmi" József Attila kései költészetének versszervező mozzanatává vált. Három ponton, úgy hiszem, sikerült is némi eredményt elérni.

1. Egyértelművé vált, hogy e folyamatban Kosztolányi Dezső költészetének – s alighanem személyes szuggesztíójának is – lényeges szerepe volt. Kosztolányi fordította József Attila figyelmét az "ürességbe való tekintés" költői lehetőségei felé.

2. Sikerült azt is jelezni, hogy ez a "semmit" is megalkotó gondolkodástörténeti beállítódás, amelyet – legalábbis kifejlett formájában – mint nihilizmust szokás megjelölni, a gondolkodástörténet egyik fontos vonulata (Demokritosztól Martin Heideggerig), a modernitásnak pedig – Heidegger szavaival – egyenesen "alaptörténete."

171 Kulcsár Szabó Ernő: A kettévált modernség nyomában. In: Kabdebó L. - Kulcsár Szabó E. (szerk.) „De nem felelnek, úgy felelnek...” A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. Pécs, 1992, 21-52.

3. A "semmi"-motívum kibontakozásának fázisait leírva kirajzolódott az a folyamat is, amely az üresség-érzés metaforikus kifejezésétől, az absztrakt "semmi" versbéli megjelenésén át, az "üres" tudat nyelvi – költői – eszközökkel való "feltöltéséig" ível. Tanulmányom azonban, sajnos, a maga szerteágazó problematikájában mozogva nem tudta eléggé elhatárolni az értelmezést lehetővé tevő gondolkodástörténeti kontextust és a József Attilát érő közvetlen inspirációkat ("hatásokat").¹⁷² Lengyel András véleménye szerint a konkrét motivációk megnevezésére kell törekedni, mivel követhető mintázatokként és mechanizmusokként vagy az intertextualitás játéka okán alakították közvetlenül József Attila költészetét.¹⁷³ Az érvek felsorolása után ki lehet mondani, hogy a szerző költeményeiben megjelenő „semmi”-képzet alapvetően kozmológiai természetű.¹⁷⁴ Hadd emlékeztessék itt Örkény István örökbecsű szentenciájára, semmi-képzetere az egypercesekből: „Mindnyájan a semmiből jövünk, és visszamegyünk a nagy bűdös semmibe”. A szellemi állapot stabilitásának biztosítéka, hogy gyökereinkkel tisztában legyünk, őseinkről ismereteket szerezzünk, eredet-históriánk ne vesszen homályba. A családi és társadalmi szempontból is megtépzott, csonka familiából érkező költő egészséges identifikálásnak súlyos gátja a hiányok kulminációja, a származástörténeti kezdetekre hagyatkozás csödbemenetele. József Attila korai kozmosz iránti érdeklődéséről és űrképzetéről Tamás Attila és Szőke György egyaránt értekezett. E szonettkoszorúban a tizenkettedik rész így indul: „*Ha bolygók és világok mind kihűlnek, / Minden atom az Ősbe visszahull, / Minden lélek az Úrba szabadul / [...] Minden világ a Mérhetetlen része, / Az Isten is a Lelkek Egy-Egésze.*”

Ez a kép, s a benne megjelenő fölfogás, mint arra már Tamás Attila fölhívta a figyelmet, „a nem egészen másfél évtizeddel később a Siesta Szanatórium betegágyán megfogalmazott *Költőnk és Korának* a soraiban [...] már egyezések és eltérések megdöbbenő változatává lényegül át [...]: „*Űr a lelkem. Az anyához, / a nagy űrhöz szállna, fönn.*” Tamás Attilát azonban – tanulmánya céljához igazodva – elsősorban az érdekelte: „Mi változott?” Erre próbált feleletet adni, megjelölve a legfőbb változást: az „istenség he-

172 Lengyel András: József Attila „semmi”-képzetéről. Tiszatáj 1997/12. 76-84.

173 Vö. Lengyel András: i.m. 77.

174 Vö. Lengyel András: i.m. 76-77.

lyét [...] – a mű bensőbb: képi és gondolati tényezőiben – az *üresség*, a hiány, a semmi foglalta el.”¹⁷⁵ A metafizikai abszolútumnak ez a visszajára („negatívba”?) váltása tagadhatatlan, szempontunkból azonban ennél most fontosabb az, ami *A Kozmosz énekében* és a kései „semmi”-képzetben azonos, ami tehát – igaz, olykor csupán látens formában – mint gondolati folytonosság írható le. Így mindenekelőtt az a látszólagos trivialitás, hogy itt is, ott is József Attila az elképzelhető legtágabb kontinuumra, a kozmoszra támaszkodott.¹⁷⁶

175 Tamás Attila: Az „Úr”-tól az „Úr”-ig. Átalakulások József Attila világlátásában. In: A Dunánál. Szerk. Tasi József. Tanulmányok József Attiláról. Budapest, 1995, 77.

176 Vö. Lengyel András: József Attila „semmi”-képzetéről. Tiszatáj 1997/12. 78.

Túl a freudi megközelítésen: trauma-elvek, csoportelméletek

Az előző fejezetben ismertetett fogalmi bázis merítési alapját és elemeit használva, az egyéni trauma alapjellemzőivel bíró versbeli én(ek)e)t integrálni lehet egy tágabb kontextusú értelmezésbe. A személyiségértékek kiteljesíthetlenségére reflektálni kényszerülő hiányon és veszteségeken alapuló vox humana a közösségi hang olyan megszólaltatójává lesz, amelyben ugyanúgy felbukkanhatnak a hiány- és veszteségmótvumok. A történelem és a kultúra találkozása a traumával, fogalmi kategóriáinak felhasználása az egyéni trauma magyarázatában (például a veszteség és a hiány elhatárolása) megfelelő fundamentumot biztosíthat ahhoz, hogy József Attila szövegeit ebből a szempontból tekintsük át. Caruth traumaszemléletével és a történelmi trauma fogalmát használó LaCapra-i értelmezéssel számolva lépünk tovább ebbe az irányba. Az egyéni trauma mellett a 20. század népi történelmi, katalizmusainak megtörténte óta egyre többen helyezik előtérbe a történelmi trauma fogalmát. Természetesen e terminus szoros tapadásban áll az egyéni traumával, voltaképpen elválaszthatatlan tőle, hiszen a pszichoanalitikai szakirodalomban bevezetett frazeológiát árnyalják és egészítik ki általa. Nem nehéz belátni, hogy amíg az emlékezés mindig egyéni élmény, addig az emlékezet kollektív.¹⁷⁷ Ricoeur vagy LaCapra arra törekedtek (persze más-más módokon), hogy az emlékezést és az emlékezetet, valamint az egyéni és a közösségi traumát összhangba hozzák. „Hogyan transzponálható vajon az egyén életéhez tartozó lelki jelenséget leíró fogalomkészlet a kollektív emlékezet szintjére?” – tette föl a kérdést Gyáni Gábor.¹⁷⁸ Válaszait megvizsgálva, bizonyos elméletek azonosságait igyekszem rögzíteni, és fogalmi kategóriáikat használom fel az értelmezéshez, a történelmi trauma, valamint a kollektív emlékezet sze-

177 Vö. Gyáni Gábor: Trauma, emlékezet, kultusz. Élet és Irodalom, 2006. 45. 6.

178 Gyáni Gábor: i. m. 6.

repét tüzetesebben vizsgálva József Attila én-konstruációs kísérleteiben. Paul Ricoeur az egyén és a közösség gyászfolyamatában egyaránt kifejezőnek tartja a temetési szertartásokat, amelyek nemcsak az egyén fájdalomának kifejezői, hanem a kollektív osztozás reprezentálói. E ponton emlékeztetnék a gyermekkori sérelem azon időintervallumára, mikor a családját elhagyó apa távozását (tárgy vagy személyvesztést) nem volt képes feldolgozni a család, mivel az elvesztés „élménye” nem folytatódhatott a gyászmunkában, nem haladhatott az elfogadás¹⁷⁹ felé vezető úton. Ilyen értelemben sem az egyén(ek), József Attila és szerettei, sem a közösség nem nyilváníthatta ki és vezethette le fájdalmát, s az egyéni traumáról szólván említeni szükséges a melankólia és a gyász viszonyát. Ezek olyan szekvenciális folyamatok, mikor is a veszteség-mechanizmusban először a melankólia jelenik meg, majd a tudatosodás folyamatával együtt a gyász lép színre. Ha rögzül a melankólia, akkor patológikus kapcsolat alakul ki az egyén és tárgy között. Ez a melankóliától a gyászig tartó átmenet a közösség működésében ugyancsak megfigyelhető. „A gyásznál az ént átható gyászmunka maradéktalanul magyarázza a gátlást és az érdektelenséget.”¹⁸⁰ – foglal állást a *Gyász és melankólia* világos okfejtésében Sigmund Freud. „A gyász mint az emlékezet adekvát módja – idézi Paul Ricoeur-t Gyáni Gábor – elsősorban talán nem is az egyéni emlékezésben, hanem a kollektív emlékezetben nyeri el a maga teljes értelmét, hiszen ez utóbbiban több a lehetőség az elvesztett tárgyba fektetett libidó felszabadítására, és máshová történő telepítésére”.¹⁸¹ Vagyis a közösség segítségével az egyénnek könnyebben át lehet lépnie a tárgyvesztéssel (s e ponton elvesztett személyre is kiterjesztendőnek tekintem a fogalmat) járó melankólián, s könnyebben el lehet jutnia az elvesztett tárgyba fektetett libidó felszabadításához, áttelepítéséhez. Ha a melankóliától nem vezet út a gyász felé, a közösségi segítség sem áll az egyén rendelkezésére, úgy a melankólia tovább erősödik, traumaélménnyé, teherré halmozódik. A *Szabad ötletek jegyzékében* fellelhető sor és az elméleti tárgyú megállapítások között kísérteties hasonlóságot lehet érezni: „a bajok lerakódnak az emberben, mint a cson-

179 Vö. Polcz Alaine: *A halál iskolája*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989, 281-286.

180 Freud, Sigmund: *Gyász és melankólia*. Ford. Berényi Gábor. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 133.

181 Gyáni Gábor: i. m. 6.

tokban a méysz”,¹⁸² a szabad asszociációs technikájú (vagy ezt csak mímelő) írásfolyamatban papírra vetett „bajok lerakódása” a fel nem dolgozott traumák sokasodására utal. LaCapra a strukturális és történelmi traumát megkülönbözteti. Strukturális traumát minden egyén és társadalom átél valamilyen módon, az egyén például akkor, amikor elszakad az édesanyjától. József Attiláékát elhagyta az apa, az édesanya súlyos beteg lett, halálának lehetőségével számolniuk kellett a gyermekeknek. Az öcsödi lelencségben töltött gyermekévek alatt József Attila fiatalabb néjének, Etusnak gyámolítására szorult, mivel őt ugyanabba a faluba adták ki nevelőszülőhöz. Etus gondoskodó, öccséért felelősséget érző, életkorához képest érettebb gondolkodású korafelnőtté ért. Több forrás beszámol arról, hogy öcsödi éveik alatt az egyszer megjelenő, majd ismét eltűnő mama hollétéről, betegességéről, esetleg bekövetkezett haláláról mit sem tudtak a gyerekek. Levélváltás nélkül, hirtelen meglátogatta őket, s ekkor közösen úgy érezhették, anyjuk föl-támadt a sírból. Majd mikor újból eltűnt, ismét megkönnyezték. „Az anyja után vágyódó kisfiúban ekkor ingott meg a női nem iránt érzett ősbizalom – melyet aztán a felnőtt kori szerelmi csalódások tovább romboltak. A halottnak hitt anya váratlan megjelenése és újbóli eltűnése mintegy korai íze-lítőt adott József Attila számára a Mama végső elvesztésének traumájából – de abból is, hogyan lehet illuzórikusan eltemetni és feltámasztani valakit, a képzelet és a szómágia segítségével. József Attila Mama-versei a pszichoanalízis technikájával elevenné tett, újraélt gyermekkori emlékek intenzitásától kapták indulati energiájukat”.¹⁸³ A strukturális traumával szemben a történelmi már specifikus, nem mindenki éli át. Reprezentációjában alapvető fontosságú az áldozat, az elkövetők és a kívülállók megkülönböztetése.¹⁸⁴ LaCapra szerint a trauma feldolgozásában nagyon lényeges, hogy a tárgyról való leválás ne torzítsa el a múltat, például ne banalizálja a veszteségeket. Ez a feldolgozás azért is nehézkes, mert a becsben tartott tárgyhoz (személyhez) bizalom és szeretet fűződik, s a gyászolónak éppen azt kellene feladnia, ami hozzá kapcsolja őt. Éppen ezért egyetérthetünk azzal, hogy az ismétlési kényszer és az átdolgozás (vagyis a gyász) nem két külön kategó-

182 József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke. Közzéteszi, jegyz.: Stoll Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, 30.

183 Valachi Anna: „Költő szerelme szalmaláng”. József Attila és a nők. Eső, 2003/4, 116-122.

184 Vö. LaCapra, Dominick: Writing History, Writing Trauma. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001, 17-29.

ria, hanem egymásra ható folyamatokként kell rájuk tekintenünk. Tehát félrevezető lehet, ha a veszteség fogalmát összemossuk a hiánnyal. Az elmélet szerint viszont hasonlóképp cselekednek azok, akik a hiányt narrativizálják. Hiszen azonosítják a hiányt a veszteséggel, s eseményként jelenik meg, vagy ebből válik levezethetővé veszteségük. Álljon itt két példa a veszteség hiánnyal való összevetésére a *Szabad ötletek jegyzékéből*: „aztán az egész elveszett”,¹⁸⁵ „sajnálom őt elveszíteni”.¹⁸⁶ A hiány fő jellemzője, hogy nem lehet elveszíteni, hiszen sohasem birtokoltuk. Amikor a hiány veszteséggé változik, a személyiség szorongása tárgyra lel, ezzel megteremti annak eredményét, hogy a szorongás megszüntethető vagy legyőzhető lesz. Ezzel szemben a hiánnyal együtt járó szorongást soha nem lehet teljesen megszüntetni vagy legyőzni, együtt kell élni vele, s ez nehezen kontrollálható. A szorongás csillapításának legfőbb módja, ha megnevezzük azt a sajátos vagy specifikus dolgot, amely a félelem forrása lehet, s ezáltal megszüntetjük vagy uraljuk a félelmet. A hiány hiányként, nem pedig veszteséggé vagy valaminek az elvesztéseként felfogott interpretációja számos lehetőséget nyit meg. A hiány ebben az értelemben jellemzően ambivalens, egyszerre teremt szorongást, és tesz cselekvőképessé, adott esetben olyan emberré, aki ontja magából a verseket. József Attila verseinek visszatérő ’hiánymotívumai’: az otthon-, a rend-, a szabadság hiánya-vágya, a minden versmondásban megbúvó tárgy- és okozat nélküli büntudat ténye, valamint a bűntelen bűnösség élménye, traumája. LaCapra állításai néhány ponton azonban megkérdőjelezhetők. Ő a hiánnyal ellentétben a veszteséget történelmi szintre helyezi, s meghatározott események következményének tartja. Azt feltételezi, hogy néhány veszteség traumatikus, mások nem, míg a trauma hatása is különböző lehet. Később nézeteit pontosította és bevezette a történelmi veszteség fogalmát.¹⁸⁷ Szerinte a történelmi veszteségek részben kompenzálhatók, átdolgozhatók, és valamilyen mértékig orvosolhatók, a hiánnyal és a szorongással viszont csak megtanulni lehet együtt élni, nem lehet őket veszteséggé alakítani, mert nincs bennük olyan tárgy, amely elveszett. A veszteséget tehát valami külső tárgy elvesztésével példázta, a hiányt pedig mentális fogalommá alakította. A történelmi veszteségeket így nem is

185 József Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke*. Közzéteszi, jegyz.: Stoll Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, 29.

186 József Attila: i.m. 34.

187 Vö. LaCapra, Dominick: i. m. 97-108.

lehet azonosítani a hiánnyal, de mindig meg kell nevezni ahhoz (név fontossága), hogy az egyéni vagy társadalmi gyász folyamattá válhasson. Ha a gyász hiánnyá válik, és a hiány összeolvad a veszteséggel, akkor a gyász lehetetlenné, végtelenné válik, és melankóliába csap át. A gyász folyamata lehetővé teszi a kritikus ítéletalkotást a múltból és a szociális visszailleszkedést a polgári életbe, ennek felelősségével és normáival. Előfordulhat azonban, hogy valakit annyira „megszállt a múltja”, és folyamatosan él a kényszeres ismétlés „acting-out”-jával, hogy képtelen lesz az erkölcsileg felelőségteljes viselkedésre. Gyáni Gábor idézi Jörn Rüsent, aki szerint a trauma feldolgozásának jó módja a retraumatizálás, vagyis a freudi értelemben vett gyászmunka, afféle másodlagos traumatizálás. Mint írja: „Egy újfajta történelmi narrációra gondolok, amelyben az elbeszélte traumatikus események nyomot hagynak a történészek értelmező munkáját irányító jelentésmintákon is. [...] A történetek interpretálásával való történelmi értelemadás alapelveinek szintjén az értelmetlenségnek az értelem alkotóelemeivé kell válnia”.¹⁸⁸ Kifejti továbbá, hogy a traumát jobb esetben felváltja a gyászmunka és az átdolgozás, amely első lépés a túljutáshoz és a személyiség megmaradásához. Ha azonban ez átmegy melankóliába és ismétlési kényszerbe, nem lesz megfelelő a feldolgozás, az érintett benne ragad a traumában és – esetünkben egy költő – újra és újra leírja ugyanazt, ám soha nem bírja kiírni magából. E ponton térnek vissza és emlékeztetnek a szerelmes versek címzettjeinek többször is visszaköszönő meggyőződéséhez, melyek szerint a költő nőideál vagy szerelem helyett óvó, gondoskodó anyára vágyott. Az öcsödi lelencévekben mindösszesen egyszer megjelenő, majd hirtelen eltűnő anya olyan gyászprocesszust indított el, amely az szülő után vágyódó kisfiúban megingatta a női nem iránt érzett ösbizalmat,¹⁸⁹ így a rüseni értelemben vett traumafeldolgozás sikertelen maradt. Janet traumaelmélete szerint az események emlékei kétféleképpen tárolódhatnak: a narratív (vagy normál, hétköznapi) és a traumatikus emlékezetben. A narratív emlékezet nem csupán pusztán tényekre való emlékeztetést, hanem társas funkciót is ellát: lehetővé teszi az emlék elbeszélését, másokkal való megosztását, a visszaemlékezés közösségi tevékenység lesz. A traumatikus emlékezetben tárolódó emlékeknek azonban nincsen társas komponense: nem igazodik senki-

188 Gyáni Gábor: Trauma, emlékezet, kultusz. Élet és Irodalom, 2006. 45. 6.

189 Vö. Valachi Anna: „Költő szerelme szalmaláng”. József Attila és a nők. Eső, 2003/4, 116-122.

hez, nem szól senkihez – a visszaemlékezés teljesen magányos tevékenység.¹⁹⁰ Szépirók esetében a társas funkciót ellátó, Janet-féle ún. narratív emlékezet egy speciális formája a trauma szövegbéli megjelenítése, az implicit vagy explicit utalás, emlékezés. József Attila műveit tekintve mindkettőre találunk precedenst, ugyanis a szövegekben megjelenő traumatikus élmény megjelenésére (bűntudat, önvád) feltűnnek példák rejtett módon kifejezve, illetve a konkrét kinyilatkoztatás szintjén is. Az ellökés, a magára hagyottság, az egyedüllét a *Nagyon fáj*¹⁹¹ kései memória-alakzataiban mint narratív trauma jelenik meg legnyilvánvalóbban. A narratív emlékezet leleplezett formájához a *Templom; hulla; rózsza*¹⁹² című vers néhány gondolati konstrukcióját állíthatjuk bizonyítékként: „*Komoly, komor, magányos, bús templomkert vagyok, / Hol asszonykéz hiányán magasra nőtt a dudva, / A fojtó keserűség, de szűzi illatot / Ont közte sok dus szépség, virág, elrejtve, dugva./ Komoly, komor, magányos, bús templomkert vagyok.[...] / Templom szívem, de senki nem törődik velem.*” A versszöveg nem határozza meg a költő konkrét személyét, a traumatikus emlékezetben tárolt én- vagy tárgyvesztés emléke bizonyos fajta traumafeldolgozásnak, önmagunkból való kiírásnak fogható fel. A traumák nem csupán következményeikben, hanem eredetükben is társadalmiak. Ilyenkor a kollektív traumák, az egymást követő események traumatizálják a közösséget. A 20. század története a kollektív traumák sorozatának reprezentációja.¹⁹³ Az elszenvedett sérelmek, igazságtalanságok emlékei nemzedékeken keresztül továbbélhetnek a családi emlékezetben. Ezek megteremthetik a maguk egyénre lebontható traumáit, ha a történelem beleszól az egyén életébe. A trauma fogalma József Attila életében metaforikus, nem szó szerint értendő rajta a súlyos testi megrázó kódtatás, mint a bántalmazás, a kínzás (bár betegsége miatt türelmetlen, ideges „Mama” gyakran megverte). Ez abban a korszakban szokványos volt, így nem okozhatott traumát. A költő ’vesztés-énjét’ meghatározta azonban, hogy kiskorában magukra hagyta őket az édesapja, édesanyja pedig fiatalon meghalt. Traumatizáltsága olyképpen metaforikus, hogy a pszichológiából kölcsönzött fogalom történeti keretbe helyezve nyer új értel-

190 Vö. Békés Vera: A trauma reprezentációjának változásai Holokauszt-narratívákban. PhD-disszertáció. Kézirat. 2008. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/doktori/2009-Bekes%20Vera-tezisek.pdf (2012. október 24.) 14-17.

191 JAÖV II. 366.

192 JAÖV I. 160.

193 Vö. Erős Ferenc: Trauma és történelem. József Attila Műhely, Budapest, 2007, 17.

met. Bár a traumát sosem csupán az individuum szenvedti el, nyers, brutális, szó szerinti valóságában mindig őt éri; kollektívá válnak, hogy egyéni trauma együttes élménnyé összefonódva, és oly gyakran a külvilág értetlenségével vagy ellenségességével találkozva, súlyos többlet-teherként rakódik rá az érintettre.¹⁹⁴ Volkan csoportelmélete adja meg a keretet, amelyben a közösséget, a külvilágot is az egyénhez viszonyítva értelmezhetjük. A nagycsoport fogalmából indul ki, és olyan nemzetiségi és politikai-ideológiai alapon egymással közösséget vállaló emberek összességét érti alatta, amelynek „működésére méretéből és a szerveződés alapját jelentő közös identitásból fakadó speciális szabályszerűségek jellemzőek.” A csoportot legegyszerűbben az azonos nemzetet alkotók emberek együtteseként lehet meghatározni. „Összetartozásuk elsőrendű hordozói olyan közös kulturális elemek, mint a közös nyelv, dalok, táncok, ritmusok, vallás, azonos történelmi emlékezet, más csoportokhoz való viszonyulás. Ezek a konkrét vagy absztrakt szimbólumok és jelek az egyének belső világában az adott nagycsoporttal asszociálódnak, a tagok számára kiemelkedő jelentőségűek, és a csoporthoz tartozás keltette pozitív érzések alapjául szolgálnak.”¹⁹⁵ Az egyén a csoporthoz való tartozását, mely csoportot jelen esetben tekintünk a sokszor emlegetett közösségnek, észrevétlenül, ám egyéniségébe beépülve érzékeli. Volkan szerint a csoportidentitás fenntartásában kiemelkedő szerepük van az ún. „választott traumáknak”. A „választott” itt arra utal, hogy melyik lesz az a trauma, amely generációkon keresztül képes fennmaradni és rögzülni az adott csoporton belül. A feldolgozatlan és feldolgozatlanságukban tovább örökített traumák mentális reprezentációként az egész csoport vagy közösség számára beépülnek a tudatba. Ahogy Bényei Péter fogalmaz Jókai novelláival kapcsolatban a trauma feldolgozását segítő terápiás módozatának tekintve: „ezek az elemek az idők során a csoport identitásának fontos részeivé, az összetartozás lényegi kötőelemévé válhatnak”.¹⁹⁶ Esetünkben József Attila traumatizált mentális reprezentációi miatt a mindenek kívül állás szerepét kívánta felvenni úgy, hogy objektivizálja a legszorosabban hozzátartozót: a saját testét. Egyes verseiben odáig jut, hogy tárgyiasítja a mások testét és azt a környezetet is, amelyből szemléli őket. Ez az ellentétes szemlélet érezhető a versein: az összetartozás, a másokkal

194 Vö. Erős Ferenc: i.m. 20.

195 Bényei Péter: A közösségi trauma irodalmi reprezentációja, In: Létünk 2009.

196 Bényei Péter: i.m.

együvé tartozás igénye áll élesen szembe a vállalt kirekesztődés és a vágyott magánnyal úgy, hogy észre sem veszi, ez a megverselt ambivalens érzés mindenki sajátja tud lenni, hiszen a közösség éppoly társtalan és magányos mint ő maga. Ez vezet el az egyéni-közösségi traumák gócpontjához bennünket. A nyelv teremtő erejének köszönhetően a költő kiterjesztette saját személye traumáit először versekben megjelenő lírai én(ek)re, majd ezután a közösség egészére. József Attila verseit tekinthetjük olyan traumatizált élményeket feldolgozó szövegeknek, amelyek minden egyes alkalommal nemcsak az egyéni hiány-és veszteség-énre referálnak, hanem a nemzeti-közösségi identitástudatot hordozó entitást is érintik. A szöveg egyszerre lesz összetartó erő, gyászmunka és a nyelvvel való szakadatlan küzdelem, amely csak az „irodalmi reprezentáció nyújtotta lehetőségek maximalizálásával” képes elszakadni öncélúságától. Költészetét bármennyire is saját élményekből adódó traumatizáltságon alapul –véleményem szerint– nem lehet kizárólag önterápiának tekinteni, hiszen azokat a kollektív vonásokat fogalmazza meg, amelyek a kor emberének sajátosságai is voltak. LaCapra foglalkozik a történelmi trauma következményeivel, és az általa bevezetett *hiány* és *veszteség* fogalmak segítségével térképezi fel a trauma közösségre gyakorolt hatásait. E szerint a hiány tapasztalata nem csak az egyén sajátja, hanem az egyén és a társadalom kölcsönhatása miatt arra a közösségre és társadalomra is hat, amelyben az egyén él. A hiány univerzális, általános érzéssé válik és az elhatalmasodó hiány miatt a közösség nem lesz képes továbblépni. „A hiány-tudat” nem más, mint a közösségi szorongás és a melankolikus bénultság állapota, mely az áldozat-lét kizárólagosságába menekülve a tehetetlenség állandósult ürességében tartja a közösséget, a kollektív identitás legfontosabb motorját, a közös cselekvést bénítva meg.”- idézi Bényei LaCaprát.¹⁹⁷ A veszteségnek ezzel szemben –mint már a személyes trauma értelmezése során említettük– konkrét tárgya, ideje és tere van, azaz a múltban történt valami kézzelfogható esemény, amely a veszteségérzetet okozhatta. Egy teljesen végbement gyász folyamata során a hiány veszteséggé alakul, tehát az alany, tágabban értelmezve a közösség képes átranzformálni a hiányt egy olyan reprezentációvá, amelyet azonosítani lehet. Ahogy az egyéni traumák esetében a közösségi traumák során is a társadalom vagy újra és újra megpróbálja feldolgozni a traumát (acting-ou-

197 Bényei Péter: A közösségi trauma irodalmi reprezentációja, In: Létünk 2009.

tok) vagy átdolgozás révén a hiány veszteséggé transzformálódik. A feldolgozás azonban gyakran lineáris: acting outok előzik meg a teljes átdolgozást. Vizsgáljuk meg a közösségi traumaélmény hogyan vonatkozik József Attila költészetére! Juhász Gyulához hasonlóan a költő korai verseiben nemcsak a paraszti réteg szószólója kívánt lenni, hanem olyan versnyelvezetet és formaművészetet alakított ki, amely segítségével a lírai én traumái, melyek egyúttal a közösség traumái is könnyebben értelmezhetővé válnak. A versszubjektum veszteség-éjének konstruálódása részben a biográfiai adatokból merítkezik (hiszen mint mondtuk, nem választható el tőle), elég, ha az anya-motívumra gondolunk. Részben pedig hiány-énje látszik állandósulni azzal, hogy a meg nem nevezett fájdalomról ad tanúbizonyságot. Verseink sokaságán keresztül a versbeli 'hiány-én'-ek a test széttöredezettségében jelennek meg individuális kollektívummá állva össze, azonban a részek soha nem alkotnak egységet. József Attila abban lép tovább, hogy a nyelv nem akadályt jelent számára, azaz nem jelent olyan eszközt, amellyel nem képes ábrázolni az egyén traumatizáltságát, az egyén és a társadalom viszonyát, hanem képes kifejezni a lírai én állandó traumatizáltságát versbeli eszközeivel. A költő nem a nyelv hiányától szenved, olyan narratívát és kontextust hoz létre, amelyben érthetővé válnak kifejezőeszközei. Az én felaprózódása, az érvessztés réme, az én szerkezetének szétesése e versekben nagyszerűen megmutatkozik. És pontosan ez az, amely nemcsak a lírai alanyt jellemzi, hanem a közösségre is igaz. A költő felismeri, hogy a lehetséges érvessztés a közösség szétesését is eredményezheti és a csoport alapjául szolgáló kötelékeket meggyengítheti, így jöhet létre kollektív trauma.

„Kollektív traumán egy olyan csapást értek – Bényei írja Eriksont idézve – mely a közösségi élet alapszerkezetét érinti, az embereket összekötő kötelékeket károsítja, gyengíti az összetartozástudat élményét. A kollektív trauma lassan és alattomosan fejti ki a hatását az átélők tudatában, egyáltalán nem jellemző rá váratlan bekövetkezés, ami általában a trauma fogalmához társul a köztudatban.”¹⁹⁸ József Attila tehát olyan kollektív diskurzust valósít meg, amely egységes fogalmi bázist teremt a lírai én és a megszólítottak, a közösség között és megteremt a megértés kereteit.

198 Bényei Péter: A közösségi trauma irodalmi reprezentációja, In: Létünk 2009.

Népiesség és népköltészet a korai költeményekben

József Attila közösségi költészetének kialakulására nagy hatással volt a Juhász Gyulától örökölt témák egyike, a népköltészet. Korai verseiben még Erdélyi József népi irányzata hatására és Juhász Gyula versképeit követve leginkább a népdal tartalmi követelményeit és állandósult motívumait használva verselt. Ezt a stíluseszményt József Attila maga szívesen elemezgette, főleg a folklór nyelvi hagyományait kutatva. Részben átvette a hagyományos ismereteket (strófaszerkezet, rímek, metaforák), részben pedig sajátos motívumrendszerével és individuumszemléletének beépítésével a falusi mikrovilág, a paraszti létviszonylatok újfajta idillformálását teremtette meg. 1924 januárjától írta szegényember-verseit. Magányos lelkiakat lévén az, hogy ténylegesen nagy nélkülözésben élt – és gyakran a pártfogók jóindulatán múlt az ebédje – a sanyarú sorsúak értő költőjévé avatta. Szabolcsi Miklós jegyzi meg, hogy a *Szegényember szeretője*¹⁹⁹ még Erdélyi stílusában íródott, de ugyanakkor túl is tesz az elődön. A népdal jellemzői, a sok ismétlés, könnyen megjegyezhető rímek mellett gyakran találkozunk eltúlzott képekkel. A szegényember mindkét vállára súlyos teher hárul: egyik vállán a földet, (mint Atlasz), másikon Istent tartja. Ezzel a monumentális képpel indít a vers és nem kevesebbet állít már az első sorban, hogy a szegény emberek hordják a hátukon a földet. Egyben elkülöníti magát a többiektől, akik „nem tudnak gyufát se gyujtani, ha így megy tovább, nem törődöm velük”. A szegény ember legalapvetőbb vonásait idézi: a tűzhöz, a meleghez való eszközökkel sem rendelkeznek. A gazdagság kellékeinek (mozgásra utaló főnevekkel: ló, autó, repülőgép) megidézésével állítja ellentétbe a lelki egyensúlyt megteremteni kívánó ember lassúságát. Többes számban – vállalva a közösséget a többiekkel – határozza meg a szentenciát: az igaz lé-

199 JAÖV I. 322.

lek tisztasága fontosabb, mint a földi javak. Közösségi szemléletet tükröz a vers: a szegénység a földi javakban való korlátozott hozzáférést jelenti, de a lelkük tiszta, becsületos emberek, akik akkor sem lopnak, ha nagyon éhesek. Közösségi továbbá abból a szempontból is, hogy jellegzetes versnyelvezetével képes megteremteni a versben szereplő szubjektum, a szegényember általános hiány- és veszteségérzetéből fakadó magányosságát, de egyúttal ezt az érzést a közösség magáévá tegeje. A *Szegényember balladája*²⁰⁰ már kiinduló helyzetéből adódóan előre sejteti a szöveg kifutását, s a műfaji ismerveket maximálisan kiaknázva az utolsó versszak soraiban mesterien él a sűrítés eszközeivel. A szegényember megőrlési jelenetében mindössze egyetlen igecserével szemlélteti az eseményeket (sír-rí – nevet) a statikus állapotú mondatban. József Attila jól ismerve a nélkülözést, rokonszenvvel fordul a szegényebb réteg felé. A balladai formában írt vers a kiszolgáltatott, tehetetlen ember szemszögéből szól. A szegény ember egyetlen értékeként a csecsemő jelenik meg (nagy valószínűséggel fiúgyermek), aki nem azért érték, mert gyermek, hanem mert a későbbiekben munkaerőt jelenthetett számára. A vers lírai alanya egy ártagos szegényember, nem a költő, hanem akárki és mindenki. A verseli én a veszteség-énjével jellemezhető, hiszen nemcsak elvettek tőle valamit, hanem a legfontosabbat, a gyermeket vették el. A veszteség-én azonban terjeszkedik, hiszen nem egy aktuális szegény emberről van szó, hanem – mint mondtuk – általában a szegény emberekről, akiknek a veszteség érzése mindennapos. A veszteség-én tehát kiterjeszthető egy általánosabb közeg, közösségre, így lesz a közösségi veszteség-énje a vers mondanivalóját meghatározó.

*És keressük az igazságot*²⁰¹ című alkotása motívumai alapján (bátyu, betyárkodás, didergés) ugyanebbe a sorba illeszkedik. A *Tiszta szívvel*²⁰² híres mondatait előlegezi meg benne a „gondolatunk az ördögé”, egy helyen megjelenítve az ellenpólust, az Istent is („lelkünket Isten fogja [...] ostorosba”). Ahogyan már említettük, fiatal korától kezdve folyamatosan az Istenkeresés vágya hajtotta, ez dominált, s ekkortájt még csak fölvetésszerűen merül fel a bűn és bűnhődés gondolata: „összenőtt már két kezünk [...] nem vétkezünk”. A *Miért mondottál rosszat nékem*²⁰³ a szegényem-

200 JAÖV I. 323.

201 JAÖV I. 272.

202 JAÖV I. 386.

203 JAÖV I. 280.

ber-tematika felől a munkásosztály felé tekint. Látható, hogy bár József Attilára mindig nagyban hatott az a környezet, ahol élt (például a makói vidéki élet), ám a munkásosztály problémáira – származásából adódóan – felettébb érzékenynek mutatkozott. Erre a kettősségre korábban is felhívtuk már a figyelmet, talán ezért is tudott érzékenynek mutatkozni mindkét réteg problémáira és egy hasonlat segítségével univerzálissá tágítani a versbeli én (figyeljük meg a többes számú alakot!) alakját. Ugyanakkor felvillantja a jövő képét: valamit elültetni a földbe mindig a biztató jövő képével töltheti el az olvasót. „*S hazaballagunk éppolyan fáradtan, / Minként a kapás, szóvalan munkások, / Akik a földek békés erejébe / Százannyit termő magokat vetettek.*”

*Lopók között szegényember*²⁰⁴ című versében a világot megkapáló parasztember alakja jelenik meg, akinek a gazdagságot jelentő tehene is elvetél, de erősnek kell maradnia. „*Lopók között szegényember, / Szegényember sose fél, / Minek félne, szíve, lelke / Erősebb a többinél.*”²⁰⁵

A Rokkantak az avantgárdhoz kötődő darab, a háborúból visszatérőkre tekint, szürrealista képzetekkel hozván létre a szöveg asszociatív dinamikáját: „*Eggyé mindenfajta / Dadogó Krisztusok, hogy irtózatoss / Hegyibeszéddé magasodják / A hörgés bacchanálja.*”²⁰⁶

A sebesülteket megváltóként jellemzi, utalván arra, hogy egyrészt az üdvözülés ígérését hozzák magukkal, másrészt akadozó szavaik hegyi beszéddé artikulálódnak, a mindent átélt és megélt kinyilatkoztatásává válik szájukból, egyszerre telítődve tüzzel és békességgel.

A szegényember-verseiről általánosságban elmondható, hogy gazdag metafora-kínálatuk biztosítja sokszoros rétegzettségüket, többszintűségüket. Ezekben a költeményekben ugyan József Attila csak bizonyos társadalmi rétegekről (a parasztságot, a munkásságot) szól, de mondanivalója a versekben univerzálissá tágul.

204 JAÖV I. 298.

205 JAÖV I. 298.

206 JAÖV I. 304.

A világnézet alakulása

A szegényember-verseken kívül a korai években költészetében látványosan előtérbe kerül az Istent megérteni próbáló, vele gyakran vitába szálló fiatal költő alakja. Az ide tartozó hanghordozás jól belesimul a szegényember-versek modalitásába, ezért érdemes tüzetesebben szemügyre vennünk. József Attila gondolatmenetében jól követhető, miképpen próbál kortársainak (főleg Ady Endrének és Juhász Gyulának) hatására Istenhez közel férközni, ellentmondani neki, megtagadni őt. A korai zsengek után teljesen eltűnik költészetéből Isten alakja, hogy csak a „kései” verseiben térjen újra vissza. A Juhász Gyula-hatás miatt vitathatatlanul a szegények istápolója, szócsöve kívánt lenni, folklorisztikus jellegű korai alkotásainak képszervezésében viszont csak látszólag van szó a falusi szegénysorúak iránti empatikus hozzáállásról, inkább a városi nincstelenséghez kapcsolódást és odafordulást érdemes megelőlegeződéve látni bennük. A korai, 1923-ban született szegényember-versek előrevetítik istenes verseit, hiszen legtöbbjük (*Kiáltunk Istenhez*,²⁰⁷ *Karácsony*)²⁰⁸ a szegény fiatalok nevében folyamodik Istenhez. Érdemes végiggondolni a szociálpszichológiából származó felismerést, hogy az emberi viselkedést kétféle, ellentétes erő irányítja. Az egyik a társra, a közösségre irányuló vágy. Mindannyian vágyunk valaki(k)re, hátha megoszthatjuk élményeinket, vágyainkat, mindennapjainkat. Ugyanakkor ezzel ellentétesen működő erő munkál bennünk, hogy ne adjuk fel függetlenségünket, ne köteleződjünk el teljesen. Ezek az ellentétes erővonalak adják József Attila istenes verseinek dinamikáját is. A valakit keresés, a valakihez tartozás az Isten-keresésben öszszpontosul. Isten lenne az, aki feloldja a szegény árva magányát. Az életrajzi kontextust figyelembe véve az apa-Isten párhuzamba állítása nyilvánvaló hozadéka eme odaadásnak. A lírai beszédsemély vágya, hogy mindent elmondjon Istennek vagy az apjának (mindkettő mint szeretetteljes alak tűnik

207 JAÖV I. 262.

208 JAÖV I. 268.

fel). Ez a vágy olyan motívumrendszerre terebélyesedik kései alkotásaiban, amely eszközzenél főbb alkotóelemei motívumok tulajdonképpen korai verseiből származnak. Korai műveit pedig már a hiány- és veszteségtapasztalatok sokasága járja át. Egyúttal olyan általános élményanyaggyűjtés sűrűsödve e korszakában, amely József Attilát közösségi (de nem mozgalmi értelemben) költővé érlelte. De egyszerűen Juhász Gyula-imitáció-e mindaz, ha az istenes versekről beszéltünk? Nem egyszerű hagyománykövetésről, imitációról lehet szó, hanem Juhász stílusának, költői arzenáljának továbbgondolásáról, újbóli átértékeléséről. Az önreflexivitás, az önmeghatározás, a lírai én színrevitelének hogyanja és mikéntje állandó tételei József Attila költészetfilozófiájának. A rendet keresi a világban, önmagában, embertársaiban, miként a nevezetes sorokban felvillan: „*Kék, piros, sárga, összekent / képeket láttam álmaimban / és úgy éreztem, ez a rend - / egy szálló porszem el nem hibbant. / Most homályként száll tagjaimban / álmodom s a vas világ a rend.*”²⁰⁹

A rend ideális állandóságának menedékében, a traumákra gyógyírt jelentő pót-anyakép, nőkép, világkép óhajlásában a tudattalan tárgyvesztés sajátos kombinatorikája tapasztalható, mivel a felszabadult energiák nem másik személyre vagy tárgyra helyeződnek át, hanem az egyénre zuhannak vissza. Gyáni Gábor szerint (miként már említettem) e folyamat rákövetkező eseménye a büntudat és a szégyenérzet. A tárgy/személyvesztés fázisa, mely a büntudathoz, szégyenérzethez vezető folyamat előidéző mozzanata, a gyermekkorban gyökerezik. Csak tetézte a büntudatot, hogy ekkor nézett szembe (már megint) édesanyja elvesztésének lehetőségével. Gyermeki ésszel a halálos betegség okozójának is magát tartotta, felelősnek minden baljóslatú történéseért, ami vele és családjával megesett. *A bűnben*²¹⁰ így tér ki erre: „*Zord bűnös vagyok, azt hiszem, / de jól érzem magam. / Csak az zavar e / semmiben, / mért nincs bűnöm, ha van.*”

Határozott állítás található a nyitó versmondattól első tagmondatában, majd a bizonytalanságot sugalló „hiszem” igeválasztás következik. A strófa további részében értéktelített, pozitív kicsengésű szavak jönnek („jól érzem magam”), aztán – keretet alkotva a versszakon belül – újabb kérdés – és állításpár („miért nincs bűnöm, ha van”). A bűnösség kérdéskörében érdemes egy kitérőt tennünk József Attila „bűnösségére” vonatkozóan. Közismert, hogy József Attilának számos összeütközése akadt a törvénnyel. Az 1878.

209 JAÖV II. 236.

210 JAÖV II. 294.

évi V. törvény (ún. Csemegi-kódex) alapján a bűnügyi iratok szerint becsületsértés szerepel a költő elleni vádként. Verseinek tartalma nyomán, eszmeiségük miatt a hatóságok magánindítványra és hivatalból is több bűnvádi procedúrát kezdeményeztek vele szemben. „A *Nem én kiáltok* című verseskötete ellen a Szegedi Kir. Ügyészség akart bűnvádi eljárást indítani közbotrányokozás vétsége miatt.”²¹¹ De mindennek ellenére Boross Dezső főügyész nem ítélte megalapozottnak a bűnvádi eljárás lefolytatását, így első pere a Corvin-nyomdában készült *Kékmadár* 1923. október 13-i lapszámában közölt *Lázadó Krisztus* című alkotása okán kezdődött. Tehát fiatalon, 18 évesen – még maturáló diákként – állt először a törvény színe előtt. Vallás és ennek szabad gyakorlata elleni vétség alapos gyanújával citálták a korabeli terminussal élve büntető törvényszéknek nevezett igazságszolgáltató szerv elé. E versben nem volt elég a bíróságnak – hétköznapi szóhasználattal élve – az istenkáromlás vétké, ki is emeltek a szövegből bizonyos részeket, melyekkel azt igyekeztek alátámasztani, hogy ez az elvetemült fiatal alkotó lángoszlopnak, sőt Istennek képzeli magát. Mi több, azonosítja saját lényét Istennel, ekvivalenciát föltételez kettejük között, Isteni attribútumokkal ruházza fel magát, Istentől elvitat olyan emberi képességeket, mint a látás. Az *Est* így írt erről: „Vádlott védekezése... el nem fogadható, mert a vádbeli cselekményhez külön Istengyalázó szándék nem szükséges. Elégséges a gyalázó szavak használata. Vádlott pedig ebben a tudatban tette közzé a költeményt. Ugyanis a költemény címe, annak egész gondolatmenete, egyes kifejezései, de különösen annak a rendelkező részben idézett része, Isten ellen intézett gyalázó kifejezéseket foglal magában, melyek a költemény keresztény olvasójának vallásos érzületét sértik, sőt megbotránkoztatják. Ekként vádlottnak – a költemény szerzőjének is tudnia kellett, hogy az inkriminált költemény Istengyalázó, közbotrány előidőzésre alkalmas kitételeket tartalmaz. Vádlottnak ezen cselekménye a vádbeli cselekmény tényálladékat kimerítvén, őt – aki a költeményt írta s közzétette, mint a St. 33. §-a²¹² szerinti szerzőt – abban bűnösnek kimondani s emiatt megbüntetni kellett. A büntetés kiszabásánál súlyosbító körülményül figyelembe vette a kir. törvényszék a gyalázó kifejezések halmazát, enyhítő körülményül pedig

211 Oltvai Ferenc: *Nem én kiáltok* az ügyészség előtt. In: Somogyi-könyvtári Műhely. 1980. április, 19. évf. 2. szám. 521-524.

212 Az 1914. évi XIV. tc. mely a sajtóról szól. A törvénycikk III. fejezetének 33. §-a: A sajtó útján elkövetett büntett, vétség vagy kihágás miatt elsősorban a szerző felelős.

vádolt fiatalabb korát, s ezeknek mérlegelésével a reá kiszabott büntetést bűnösségei arányban állónak találta”.²¹³ József Attila csalódott reakciója pedig a következő volt: „Immár utána vagyok a tárgyalásnak is: 8 hónap fogház és 200.000 – K[orona] pénzbüntetés. 1924; Istenkáromlás. Versben. 19 évvel. Hiszen még ezt a tizenkilencet is ellopták tőlem! Véttem én evvel nekik? Külömben(sic !) a törvény: törvény és az ostobák: ostobák. Csak azt nem tudom megérteni, hogy miután az ügyész is elismerte a vers tendenciájának nemességét és a jóhiszeműségét pedig feltétlenül, de a vádat - érthetően - tovább is fenntartja, akkor akad bíróság, amely „marasztaló ítéletet” hoz és abban 8 hónapra elítél egy 19 éves fiatalembert »enyhítő« körülménynek véve »fiatal korát« és súlyosbítónak »a gyalázó kifejezések egész halmazát« . . . Természetesen esküdszék nélkül!”²¹⁴ Érdemes idézni a Lázadó Krisztus sorait istenes verseinek körében: „S munkámban, Uram, érek annyit, mint Te / Nagy passziódban; és a lelkem is / Részed lesz nem-sokára s a legszebb fényt / Hintve: / A szemed lesz, hogy mindent láss meg itten. / Bizony mondom, még nincsen is szemed, / Most nem látsz. Lennél immár igazságos, / Isten!”²¹⁵ Mint ismertettük, Muhel tanulmányában²¹⁶ a nyelvi formák általi újratereztetésben látja a lírai szubjektum társtalanságának és magányosságának megoldását. Azt állítja, hogy a versnyelvezet által a költői kontextus megteremtése Isten világteremtéséhez hasonló, tehát ezzel közelebb lehet jutni istenhez is. Mindenesetre a költő a szegénység, a magány miatt hamar utat talált az Úrhoz. *Isten*²¹⁷ című verse az alábbi komplex képpel indít: „*Láttam Uram, a hegyeidet / S olyan kicsike vagyok én. / Szeretnék nagy lenni, hozzád hasonló, / Hogy küszöbödre ülhessek, Uram. / Odatenném a szívemet, / De apró szívem hogy tetszene néked?*”

Istent gondviselőnek, megnyugtató lénynek festi le, árad feléje a bizalom: „*Roppant hegyeid dobogásában / Elvész ő gyenge dadogása. / Mért nem tudom hát sokkal szebben? / Mint a hegyek és mint a fívek! / Szívükben szép zöld tüzek égnék, / Hogy az elfáradt bogarak mind hazatalálnak, / ha esteledik / S te nyitott tenyérrel, térdig csobogó nyugalomban / Ott állsz*

213 Nyolc hónapi fogházra ítélték egy költőt istenkáromlásért. (Az Est, 1924. július 11. 138. 10.); Istenkáromlásért elítélt költő (Esti Kurir, 1924. júl. 11.)

214 JAL 51.

215 JAÖV I. 284.

216 Muhel Gábor: „Kétes létben a bizonyosság” In: <http://kuk.btk.ppke.hu/en/node/1695>

217 JAÖV I. 443.

az útjuk végén – / Meg nem zavarlak, én Uram, / Elnézel kis virágaink fölött.” Ez az istenkép meghitt; a hatalmasságában közel van, gyermeki odaadás sugárik irányában, de valahogy mégis elérhetetlennek érezni őt. Ez a kettősség szétárad költeményeiben, s ezentúl folyamatosan ott kísért. Ahogyan az apa utáni vágya szintén benne foglaltatik. Még 1922-ben írta *Csendes estéli zsoltárt*²¹⁸, amelyben ugyanúgy a megnyugvás és a bizonytalanság érzésnek duplexitása hatványozódott. Már ekkor megjelenik az én-fellelés sürgető kívánalma, de megoldást még Istentől remél: „Ó, Uram, ajándékozz meg csekélyke magammal engem”.²¹⁹

„Érzem, hogy szeretek, de nem tudom, / kinek a száját fogja megégetni szám /

[...] Ó, Uram, ajándékozz meg csekélyke magammal engem. /De ha nem akarod, ne hallgasd meg szavam.”

A fiatal költőt nyugtalanító hitbeli dilemmák, divinatorikus konstelációk tekintetében kétségtelenül elmondható, hogy a fiatal költőt nagyon is foglalkoztatta a vallás kérdése, az Isten-probléma. „Lehetetlen volt nem szembenéznie vele: minden kortársa, idősebb mesterei, barátai foglalkoztak az isten-problémával, a kor levegője, gondolkodása lényeges részét tette a vallás és az istenkérdés a még vallástalan értelmiségiek között is. Szüksége volt rá, hogy megteremtse magának – mint annyian mások – az apa-elvet, apa-istent”.²²⁰ Az apa-isten megteremtése egyfajta elhatározása az ének. Döntés arról, megteremti-e magának vagy sem. „A döntés az az intellektuális művelet, amely kiválasztja a motoros cselekvést, véget vet annak a halasztási időnek, amit a gondolkodás jelentett, és átvezet a gondolkodásból a cselekvésbe.”²²¹ József Attila korai verseiben a ’hiány-én’ egyik konstruálója a folyamatos reflektálás személyes élethelyzeteire, ugyanakkor Sigmund Freud szerint döntés előtti várakozás más teljesítménybe, minőségbe csap át, és így talán az egyéni és a közösségi traumát összhangba sikerülhet hozni.

Sík Sándor szerint az egyéni traumatizáltságból adódó versszubjektum traumatizáltsága, mely közösségibe csap át, végig gyermekes hangon szólal meg, és ez a gyermekes hang végigszállingózik József Attila egész köl-

218 JAÖV I. 72.

219 JAÖV I. 72.

220 Szabolcsi Miklós: Érik a fény József Attila élete és pályája 1923-1927. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 328.

221 Freud, Sigmund: A tagadás. Ford. Májay Péter. Magyarul. In: Erős Ferenc (szerk.): Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 150.

tészetén. Ezt bizonyítva, idézi egyik utolsó istenes versét, a *Nem emel föl*²²² címűt, melyben az árva gyermek hangján szólal meg.

A már elemzett hiányzó apa és az Isten szerepe összemosódik, a költői én pedig magányának feloldására való törekvésként az apa/Isten fia szerepébe akar bújni:

„*Fogadj fiadnak, Istenem, / hogy ne legyek kegyetlen árva. [. . .] Tudod, szívem mily kisgyerek / ne viszonzod a tagadásom; / ne vakítsd meg a lelkemet, / néha engedd, hogy mennybe lásson.*”²²³

*Kövek*²²⁴ című alkotása szintén az istenes versek sorába illeszthető be úgy, hogy itt újra az isten-ember párhuzam kap főszerepet, hozzátoldva az ember-kő metaforát, amely Friedrich Nietzsche hatását tükrözi. A széttört kő képéhez társul a szétdarabolódott szubjektumé, amely nemcsak avantgárd reminiscencia, hanem valós létélmény is. Az az ember, aki régebben erős Krisztus-habarcsból vétetett, tehát Isteni lényé önmagában volt. A szétesettség és a vágyott összeszedettség, ami végül az *Eszmélet*-ben csúcsosodik újra.

Az *Ide újra a szeretet jön* című versben pedig az Isten és a hit vonzásában a gonoszok legyőzése és a jók uralmának témaköre vetődik fel, és a feloldozás vizionálásával egészül ki:

„*Ide újra a szeretet jön / S mindenkinek fakad bocsánat, / De addig jaj, kik látva látnak / S a vaknak nem adnak szemükből!*”²²⁵

Újabb keletű kutatások megkérdőjelezték Sík Sándor nézeteinek azon részét, amely folyamatosnak, az egész költészetét átszövőnek hirdette József Attila istenélményét. A kései versekben ugyanis egyre erősödik a negatív szemlélet, a hiány, az üresség, Tamás Attila pedig szemléletesen bemutatta, hogyan jutott el a költő az „Úr”-tól az „Úr”-ig.²²⁶

Istenes versei a lírai én konstruálási módjainak vizsgálatához megfelelő alapanyagot adnak. A *Templom; hulla; rózsza*²²⁷ a költői szubjektumot még

222 JAÖV II. 426.

223 JAÖV II. 426.

224 JAÖV I. 274.

225 JAÖV I. 278.

226 Tamás Attila: Az „Úr”-tól az „Úr”-ig. Átalakulások József Attila világlátásában. In: A Du-nánál. Szerk. Tasi József. Tanulmányok József Attiláról. Budapest, 1995, 77.

227 JAÖV I. 160.

a magányos templomkerttel azonosítja. A megszólaló 'hiány-énjét' a szerelem elmaradása hipertrofizálja, de azt is leszögeztetik, hogy vár a kapcsolatokra, hiszen „közte sok dus szépség, virág, elrejtve, dugva”. A metaforák halmozása az én szétaprózódását jelzi, egy olyan béna koldusban megtestesítve az életvágyát, akit a közösség hagyott éhen pusztulni. Itt még az én és a „többiek” éles ellentétben állnak egymással. A harmadik versszak újra a templommal szervesíti az én egy darabkáját (szívét), afféle szakrális és kultikus középpontként, amely az isteni közbeavatkozás megtörténtének helyszíne. A közösség még itt is különálló, pogány csoportként jelenik meg. A harangkötelet az én kiterjesztett része, az emberi test legfőbb irányító szerve, az agya húzza. Bár úgy látszik, a versben leginkább a hiány-én dominál, mégis olyan templomról van szó, amelynek nagy kertje, harangozója és még papja is van. Az korábban lebontódott én így gyorsan felépül, hogy újra a közösség, a természet részévé válhasson: „A zsoltar, hullaszag s a virágok illata [...]A végtelenbe száll és nagy egybe csókolódik.”

A vággyal és a hiánnyal párhuzamosan felbukkan a bűn sejtelve is. A traumatizált élményt nem képes az egyén feldolgozni, nem képes másik tárgyra áthelyezni, átruházni, így azonosul a tárgygal. Ebből ered a büntudat érzése. Megváltozik a versbeli én és a közösség viszonya, s noha már az ártatlanságával tűnik ki a közösségből, éppen ez tulajdonsága minősül bűnné. Az Istenhez (és ezzel összefüggésben az apakarakterhez) való hozzáállásukról József Jolán írja, hogy „Apánkról soha nem beszéltünk, elfelejtettük”.

„Ide esténként egy kocsis járogatott fel, aki udvarolt a mamának.

- Itt a Grün papa – állított be mindig nevetve. Én leszek a papátok, ha a mamátok is úgy akarja. És miért ne akarná? – kedélyeskedett Grün bácsi és a térdére ültette Attilát, aki nagyot rúgott a gyomrába és hangtalanul viaskodott vele, hogy eressze el.”²²⁸

Mikor Jolán férjhez ment, testvére egyrészt kiteszítettnek érezte magát a családból, másrészt hiányozhatott neki az anyaminta, és minden alkalmat megragadott, hogy a nővérel legyen. Több lopott órában egymással beszélgettek, titokban. Mikor Attila elköltözött, élénk és tartalmas levelezést folytattak.²²⁹

228 József Jolán: József Attila élete. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1940, 27.

229 Vö. József Jolán: i.m. 125-166.

Egyéni traumáktól a közösségi perspektívák felé

A szelf fogalmát és alapgondolatát a romantika rehabilitálta, amikor a személyesség autonóm létét már képes volt kifejezésre juttatni. Azon bensőséges hangot, melyet minden irodalmi alkotás tükröz, az én hangján szólalva meg. Bókay Antal szerint az „én mint autonóm létező, mint fontos vonatkoztatási pont jelenik meg minden ember életében,” és köré tud építkezni a személyiség. A Mindentudás Egyeteme előadássorozatban Bókay Antal Szent Ágostont idézte 2005-ben: „Ne fordulj kifelé; fordulj vissza önmagadba. Az ember bensőjében rejlik az igazság.”²³⁰ József Attila költészete olyan beszédmódként is elgondolható, amely megragadja a személyességet, s ennek rejtett elemeivel, összefüggéseivel akar szembenézni. A műveket figyelmesen olvasva „kihallgatható a belső monológ”. Költészetének újszerűségét Bókay Antal (is) ebben látja, vagyis: József Attila az ént már úgy beszélteti verseiben, mintha ez tárgyias, objektív létező volna. Tőle független léttel és tudattal fölruházott felettes szubjektum. Miután az én-reprezentációval szorosan együtt jár a társadalmi reprezentáció, s az én sem határolható el attól a közegtől, amelyben él, sőt a lírai alany sem határolható el attól a kontextustól, amelyben született, szükségesnek látszik a társadalmi-történeti kontextus bevonása is. Ahogy Erős Ferenc megfogalmazta, az egyéni trauma egyediségét és megismételhetetlenségét az adja, hogy az előidéző traumatikus esemény „kívül esik a mindennapi tapasztalatok körén.”²³¹ A rendkívülivé váló trauma beleépül a személyiségbe, és nem tud megnyugtatóan lezáródni, földolgozatlanává válik. Ugyanakkor megnyugtatóan szolgál, hogy egy hétköznapi esemény nem lehet traumatizáló hatású sem az egyén, sem a közösség életében. Így rögtön az egyén és a közösség elhatárolására és definiálására vonatkozó nehézségek-

230 In: www.origo.hu/attached/20050413bokay.rtf(elérés dátuma: 2011. március 25.)

231 Erős Ferenc: i. m. 20.

be ütközünk. A történelmi trauma föltétele, hogy minden egyén számára külön-külön is tapasztalat volt, és közösek a jellemzői. Mind az egyénre, mind a közösségre figyelemmel egyaránt elmondható, hogy csak rendkívüli, különleges, nem mindennapi esemény lehet traumatizáló hatású. Azt láttuk már, hogy egy trauma nemcsak különlegességével, hanem leginkább repetitív jellegével (lásd Cathy Caruth) jellemezhető. Ez azonban nem mindig a feldolgozást megkönnyítő ismétlődő jegy, hanem olyan állandósult állapot, amelyből zavaró módon lehetetlen kitörni. A trauma reprezentációjával kapcsolatban hagyományosan mindenekelőtt az elbeszélést, azaz a narratív feldolgozást szokás az előtérbe helyezni. Ez többek között a pszichoanalízis mint paradigmátikus gyógy mód verbalitás-központúságából adódik, hiszen – ahogy Beran Eszter és Unoka Zsolt elővezeti – „a pszichoanalízis terápiás folyamata felfogható narratív interakciónak, melynek során a páciens önéletrajzi történetei, más szóval szelfnarratívumai a terapeutával együttesen alakított folyamatban módosulnak, illetve konstruálódnak”.²³²

Az acting out-okkal felmerülő verbalitás azonban nemcsak az egyéni trauma terápiájában hasznos, hanem a közösség szempontjából nézve is, hiszen megosztása révén kollektív, kiterjedtebb módon élhető át.

A narratív megközelítés főként a pszichológiában nyert teret. Az egyéni és a csoportidentitás vizsgálata a narratív pszichológiában jól mutatja a személyes és szociális identitás szerveződésének mikéntjét. Ahogy Erős Ferenc megvilágítja: „a versekben az esemény valóság helyett a hangsúly a narratív igazságra tevődött át”.²³³ Igaz ugyan, hogy a narratív pszichológiával foglalkozó kutatók (Ehmann Bea, Vincze Orsolya) főként a történelem reprezentációját vizsgálták, ezen belül pedig az érdekelte őket, hogy a történelemről szóló történetek milyen módon alkalmasak a nemzeti identitás szociálpszichológiai tanulmányozására. Ezzel szemben viszont József Attila korai verseinek friss szempontú újragondolásához kifejezetten érdemes bevonni ezeket a narratív pszichológiai elemzéseket, főként azokat az eredményeket, amelyek a szelfreprezentációra és csoportviszonyok alakulására vonatkoznak. Ha a historikus elbeszélés „olyan szociális konstrukciónak tekinthető, amely „az elbeszélést, mint

232 Virágh Szabolcs: Trauma és történelem találkozása Emlékezet, reprezentáció, rítus. Buksz, 2011, 2. 161.

233 Erős Ferenc: i. m. 20.

önálló törvényekkel rendelkező megismerési (kognitív) eszközt alkalmazza”,²³⁴ ez párhuzamba állítható a költő művészetfelfogásával, amelynek ismertetése során azt hangsúlyoztuk, hogy a megismerés elsődlegességét hirdeti a költészettel szemben. Ez akár úgy is parafrázálható, hogy a művészet, melyet meg kell szabadítani az esztétikától, kizárólag a valóság közvetítésére lenne alkalmas. Hogyan alakul át a versszubjektum egyéni traumája a közösségi nyelv megteremtésével olyan csoportidentitást képző tapasztalattá, amely univerzálissá tágítja a költő által átélt traumákat? Vincze Orsolyát követve: „a szereplők mentális állapotainak nyelvi kifejezései szerepet játszanak a csoportdinamika és a csoportközi viszonyok minőségének megjelenítésében”.²³⁵ E kötet egy korábbi fejezetében foglalkoztam már az egyéni emlékezés és a kollektív emlékezet közti határvonal meghúzhatóságáról szóló esélylatolgatásokkal. Mindkettőről elmondható, hogy nem invariáns alakzatok, amelyek a múltat egy adott formában rögzítik, hanem az egyéni trauma ismétlődő átéléséhez hasonlóan folyamatos változást mutatnak az éppen zajló események sodrása szerint. A romantika szubjektumfelfogásával ellentétben – legyen az akár a versvilág énkimondása, vagy magának a művésznak a megnyilatkozása a költő – korai művészetfilozófiai zsenyéiből kiindulva az 1920-as, 1930-as évek elején József Attila nem az esztétikumot tartotta legfontosabbnak a művészetben, hanem az igazság közvetítését. A nyelvet az individuum szervezőerejének tekintette. Kulcsár Szabó Ernő írja, hogy a szubjektivitás ekkor kezdi el felismerni saját világának nyelvi-értelmezési feltételezettségét.²³⁶ A nyelvi létesítés által megszerveződő lírai alany beszédaktusaiban képes értelmeződni a versszubjektum. Itt részben nem tudatosan, részben pedig nagyon is tudatosan felépített, a közösség számára szintén elfogadható, mintegy megértett szubjektumról van szó. A lírai alany és a világ már nem szemben áll egymással, hanem egymást kölcsönösen meghatározva áll össze egésszé. A versbeli megszólaló nemcsak

234 László János: Szociális emlékezet: A történelem szociálpszichológiája. Bevezető. Magyar Tudomány 2003/1, 2-4.

235 Vincze Orsolya: Mentális állapotok jelentősége csoporttörténetekben a saját és a külső csoport vonatkozásában. PhD-disszertáció. Kézirat. 2009. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/File/2009-Vincze%20Orsolya.pdf 4. (2012. október 24.)

236 Vö. Kulcsár Szabó Ernő: A kettévált modernség nyomában. In Kabdebó L. - Kulcsár Szabó E. (szerk.) „De nem felelnek, úgy felelnek...” A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. Pécs, 1992, 21-52.

a költő alteregójaként definiálódik újra, hanem a poétát sújtó veszteség- és hiánytapasztalatokból épül fel olyan 'hiány- és veszteség-én', amely kiegészítődve a társadalomtól kapott közösségi tapasztalatokkal, újfajta szituált-ságot indukál. Bár a számításba vett életrajzi adatokból úgy látszhat ugyan, hogy a költőt a traumatapasztalatai határozzák meg és hat a verseiben konstruált szubjektum(ok)ra is, csupán az individualitás határai törlődnek úgy, hogy a közlésfolyamat önvizsgálati töménysége a közösségi empirizmus tehertételeit szintén látszódní engedí. Nagy Csilla a táj, a tér és az én hármását jellemező disszertációjának megállapítása tökéletesen érvényes József Attila korai verseire is:

„A későmodernben fokozatosan „vész el” illetve válik kérdésessé a szubjektum integritása, autonómiája: olvasatomban ez az integritásvesztés mindkét költő életműve esetében felfogható egy poétikai folyamatként, amely során a versbeszéd az én tematizálásától, valamint az én és a körülötte lévő, érzékletként megnyilvánuló világ (a tér, a táj, a másik test) tapasztalatának, az én territoriális értelemben vett határainak a nyelvi megfogalmazásától jut el az én retorikai lebontásának és konstruálásának lehetőségéig.”²³⁷ A grammatikai alany a traumaszövedékek révén csak indukálója az 'én'-ek megformálásának, a költői világnak és a közösségteremtésnek. Ha a „szubjektum nem tekinthető a költemény eredetének, akkor nyilvánvalóan kérdésessé válik a gondolat és a kifejezés ekvivalenciája is”.²³⁸

Kutatói álláspontom szerint azonban József Attila szövegeit vizsgálva nem mondható ki egyértelműen a szubjektum integritásának elvesztése, ez nem válik kérdésessé. József Attilánál nincs integritásvesztés. Nem bontódik le retorikailag az én.

237 Nagy Csilla: Megvont határok. Tér, táj, én-koncepció József Attila és Szabó Lőrinc 1930-as évekbeli költészetében. PhD-disszertáció. Kézirat. 2012

In: 193.6.1.94:9080/JaDoX.../document_13001_section_5099.pdf (2012. október 24.)

238 Kulcsár Szabó Ernő: A kettévált modernség nyomában. In Kabdebó L. - Kulcsár Szabó E. (szerk.) „De nem felelnek, úgy felelnek...” A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. Pécs, 1992, 29.

A hiány-én és a veszteség-én kollektivizáló potenciálja

Az én traumatizáltsága nemcsak egyetlen lehetséges személyen belüli tapasztalat kibomlása, hanem olyan ismeretstruktúrák beépítése, amelyekről feltételezhető, hogy a közösség számára is jelentőséggel bírnak. A már szintén említett kölcsönös beállítódás folyamata erre irányult. Eszerint itt nem az én zártsága a meghatározó, és az én nem átjárhatatlanságában tűnik fel, hanem egymásra ható kapcsolatban a nem-énnel. A költői én hiány-és veszteségtapasztalata így nemcsak saját, hanem kiterjesztett tapasztalat is, mely visszahat önmagára és újrakonstruálja az ént a versekben, felismeri ezt a kölcsönhatást a költő, a lírai én, és a közösség között. A „művészetszemlélet számára csak ennek az avantgárd dekonstrukciónak a hozzájárulásával vált beláthatóvá, hogy a műalkotás olyan alaki világ, amelynek az alanya maga is konstituálódik.”²³⁹ Az érzékszervi tapasztalatokon alapuló, a testet felbontó embodied tapasztalatokról már volt szó, mint a korai költemények szervező erejéről, melyek a lírai én felbomlását szisztematizálják, hogy az aztán újra megteremtődjön. A szubjektivitáshoz kapcsolódóan, az önreprezentáció nyelvi lehetőségeinek kérdését vegyük most görcső alá. Nagy Csilla ismerte fel József Attila tájversei kapcsán, hogy „az énré és pozícionáltságára (metafizikai szerepére vagy lélektani működésére) vonatkozó rákérdezés során a lét (környezet) végességének, határoltságának és megérthetőségének tapasztalata nyelvi tényezőként van jelen, amely azonban nem választható el egyfajta kortapasztalattól. Az idő, a korszak ugyanis „behatárol”: az emberi élettapasztalatok, önértelmezések az idő függvényében jönnek létre, „az idő reflexiójába kényszerülnek”, s kivételnek a művekre,

239 Kulcsár Szabó Emő: i.m. 41.

amelyek az adott korszakban, időszakban létrejönnek”.²⁴⁰ Ez esszenciája mindannak, amely a költő traumatizáltságának erővonalairól a fájdalom felgöngyölítésének menetéről szól. A költői szubjektumkonstrukció két részből áll: a szöveg létrehozza a beszédalany mozgástereit, s a vers énje mintegy lefényképezi magát a korban. Az önreprezentációk abból a biográfiai kontextusból (is) származnak, amelyből hiány- és veszteségtapasztalat adódik. A hiány a vágy motívumában testesül meg, de ez nemcsak az elvesztett anya-kép vagy a szerelmi, szexuális veszteségek szintjén érhető tetten, hanem az ön- és közösségmegértés elkötelezettsége szintjén is, ami beteljesíthetetlenként manifesztálódik. Bár megállapítottuk már, hogy József Attila az esztétikát nem tartja illetékesnek a művészet sajátos problémáinak a megközelítésére, mert a szépség nem művészetspecifikus fogalom. Ez nem jelenti azt, hogy a versszervezés esztétikumáról lemondana. Sőt, ő a nemzedékének az esztétikumhoz (és az artisztikumhoz) leginkább ragaszkodó költője (ahogy Kosztolányi a Nyugat első nemzedékéből az esztétikumhoz leginkább ragaszkodó költő). A vers szerveződése teremti meg azt a közeget, amelyben megkonstruálódhat az én „szó keresésének története [...] egyszersmind a költői én önkeresésének története is”.²⁴¹ Az írástevékenység így kap multifunkcionális szerepet. A továbbiakban egy-egy általam kiválasztott korai vers interpretációja által mutatom be a lírai alany személyiségkonstrukcióját, amely fokozatosan lényegül át a közösség meghatározójává. Bemutatom, hogy a hiány-énje és veszteség-énje hogyan fonódik össze tragikusan verseiben és hogyan kapcsolódik tragikusan a közösséghez.

240 Nagy Csilla: *Megvont határok. Tér, táj, én-koncepció József Attila és Szabó Lőrinc 1930-as évekbeli költészetében*. PhD-disszertáció. Kézirat. 2012

In: 193.6.1.94:9080/JaDoX.../document_13001_section_5099.pdf (2012. október 24.)

241 Nagy Csilla: *Megvont határok. Tér, táj, én-koncepció József Attila és Szabó Lőrinc 1930-as évekbeli költészetében*. PhD-disszertáció. Kézirat. 2012

In: 193.6.1.94:9080/JaDoX.../document_13001_section_5099.pdf (2012. október 24.)

Közösségi polarizálódás

Az igazságról és a megértésről tegyünk kisebb elméleti kitérőt. Fehér M. István úgy véli „az emberek, ha formát alkotni nem is bírnak, megértenek”,²⁴² Martin Heidegger a művészeti minőségekről értekezvén arról beszél, hogy a kijelentésen keresztül a gondolat tartalmazza az igazságot.²⁴³ Tehát ha az igazságra találás fel nem adott reményét a „nem találunk még seholse” verskezdet ragozott igealakjának grammatikalitása sugalmazza, akkor a lírai személy eddig nem találta a közösség által szintén vágyott igazságot, de társaival a jelenben is keresi azt. A szöveg beszélője nem egyes szám első személyben kommunikál; minduntalan kitágítja az igazságkeresést a közösség más tagjaira, társakra vágyik „harcában.” E folyamatban érhető tetten a Cathy Caruth jellemezte állandó ismétléskényszer. Igazságigény minden tudásra, világra eszmélő fiatalnál felmerül. Akár annak árán is, hogy a céltalan és végtelennek tűnő baktatás a lábak képletesen veendő hónaljig koptatásával jár. Egyszerre lép túl tér-idő kontinuumon, a Philón-féle allegorikus magyarázat a cipő és lábak elkoptatásával eljut a szimbolikus jelentésadásig, a kor meghatározó létszükségletéhez, a soha fel nem adás attitűdjéhez, az igazság vágyának és igényének kollektív élményéhez. Közösségi trauma-e József Attila igazságvágya? A kilátástalanság és nélkülözés léttapasztalata a kor emberének jut fájdalmas osztályrészüll, de mozgásba lendül a veresszöveg ’hiány-énje’, az igazságért síkra szálló lírai alany. Az útra kelést, helyváltoztatást felidéző igék között a ’bandukol’ alak a leszegett fejjel történő lassú, láb elé meredő, gyakran az elmélyült gondolatisággal fűszerezett helyváltoztatás szinonimája, képszerúsítése. Ez a lassabb tempójú lépdelés a füttyüléssel egészül ki, mely tovább gazdagítja a szövegvonatkozásokat. A rokon értelmű kifejezések szótárában a füttyülés

242 Fehér M. István: i.m. 32.

243 Vö. Heidegger, Martin: Fenomenológiai Arisztotelész interpretációk. Ford. Endreffy Zoltán, Fehér M. István. Existentia, 1996-97, 11-45.

szócikkben a következők találhatóak: „általában a tetszés, vagy nemtetszés kifejezésére, jeladásra, hívásra vagy egyéb utasításra...” utaló tevékenység. A néphagyományból tudható, hogy a füttyörészést hajdanán a „sátán zenéjének” tartották; az európai kontinensen viszont azt hitték, a füttyyszó elriasztja a gonosz szellemeket, mert riadalmat, megütközést kelt bennük. Tág jelentésmezéjű és értelmezési horizontú a két soros versmondat, s ez igaz a további, egyre absztraktabb szóképekre. A versben megkonstruálódó ének és a kor átlagemberének közösségi élménye a nincstelenség, a szegénység. Gyakori az 1920-as években az éhezés, a batyucipelés, az élelem nélküli vándorút, ahol a legfőbb kincs a testet irányító vezérszerv, az agy. A hiány-én és a veszteség-én végzetesen összefonódik a költeményben. Az 'én' és a 'te', az 'én' és a 'mi' közti határ felszámolódik, a kor létélményévé lett igazságkeresés bármely kortárs traumájaként releváns: „Igazságot keresünk, de/ Nem találunk még sehelse”.²⁴⁴ Sokatmondó Ábel „betyárkodó” jelzője, mivel mind az *Ószövetség*, mind a *Korán* szerint Ábel Ádám és Éva második fia, aki testvérének, Káinnak esett áldozatául. A zsidó-keresztény hagyományban Ábel az ártatlan áldozat jelképévé nőtt, az *Újszövetség*ben pedig Jézus az első vértanúként említi őt. Itt kissé ellentmondásos, ambivalens tulajdonságokkal felruházott személy. Nevének említése után a fausti alku folymányát, a gondolat elbirtoklását aktualizálja a következő versmondat: kijelentő és nem feltételes módban, jelen időben! Az alku valahol, valamikor a múltban megkötetett, a jelenben a birtokost és birtokot találjuk. A jó és rossz dichotómiája az Isten által „fogott”, irányított lélek és gondolat ördögi tulajdonának szembeállításában rejlik. Bár egy korábbi fejezetben már támaszkodtam Földényi F. László megállapítására, amely a melankóliával összefüggésben tárgyalja a „valahová, valamilyen összefüggésbe beágyazódás” igényét, e versszövegnél ismét helye van az idézésnek: „Az ember kapta az életet, anélkül hogy bárkitől kérte volna, s azután úgy veszik el tőle, hogy nem kérdezik, beleegyez-e ebbe vagy sem. A melankólia persze nemcsak ennek a törekedésnek és kiszolgáltatottságnak a belátásához segítette hozzá az embert. Hanem ahhoz is, hogy lássa: élete beágyazódik valami nagyobb összefüggésbe, amit sokféle névvel lehet illetni. Mondható Istennek, mondható Létnek, nevezhető akár Semminek is – de mindenképpen olyasmi, ami megfoghatatlanságával

244 JAÖV I. 272.

együtt is erősebb annál az egyszemélyes életnél, amit saját birtokunknak nevezhetünk.”²⁴⁵ A versbeszélő és a közösségi én-ben összefogható társai mindannyian nincstelenek, batyu nélküli „betyárkodó Ábel”-ek, kinek lel-két Isten tartja kötőféken:

„Nincsen batyunk, csak az agyunk, / Betyárkodó Ábel vagyunk, / Nem kérdik, hogy szívünk dög-é, / Gondolatunk az ördögé, / Lelkünket meg Isten fogja / Sziklaszántó ostorosba.”²⁴⁶

Tudományos tekintetben a „lélek” nehezen körülhatárolható, több jelentésármával és jelentésváltozattal élő közhasználatú szó, amelynek szemantikai mezeje napról napra változik. Mivel a lélek szinonimái a psziché, érzés, tudat, éntudat kifejezések, Isten éntudat-uralása erősebbnek látszik, mint a „gonosz” gondolatok Istennek tulajdonítása. A beszédsemély egyedül van, magára hagyott, a „magunk vagyunk a kenyerünk” mintájára. Otthontalanságra kárhoztatott, céltalan és hiábavalóságokkal küzdő, kiútra találast nem is remélő lírai alannyal találkozunk, aki bármelyik égtáját tüzi ki maga elé, nem talál fogódzókat. Nem fohászkodik, nem könyörög, viszont nem is vétkezik, pedig könyörgésre, imára összekulcsolt keze régen összenőtt már. Szóirgalommal, szókegyelemmel adja hírül, milyen a viszonya önmagával, holott énje a testétől elszakadt, levált. Az individuum közösségivé, a közösségi hang médiumává érik, kollektívus énné duzzad. Elszigetelődésének oka pedig nem a veszteség, hanem a hiány-énjének felértékelődésében érhető tetten, amelyben igazságvágyai tolnak fel és az elemi létmegnyilvánulási nehézségei kerülnek előtérbe. A világot hátra hagyván, pőrén lép színre (esetében tudomásunk van a nélkülözés, nincstelenség gyomorégéssel járó fiziológia éhezéstünetekről, a mindennapjait megkeserítő emésztési zavarairól), terheit örökké cipelve, ezek viselési kötelezettségének vitatásáról lemondva. A *Mindent hagyokban*²⁴⁷ újfent a közösség és az én viszonya kerül előtérbe. A „világ hiánya”, melyet mások is megélnék, nem mint elveszített becses tulajdon jelenik meg, hanem a hiány terebélyesedik eseménnyé, amelyből a feldolgozhatatlansága is fakad. A mindentudást és a megértést nem birtokolhatja, így félrevonul, távolról szemléli világát a szubjektum: „Mindent hagyok már. Bomolj meg magad-

245 Földényi F. László: Boldogság és melankólia, avagy időszerűtlenségük dicsérete. In: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00128/3661.html> (elérés dátuma: 2012. október 04.)

246 JAÖV I. 272.

247 JAÖV I. 352.

ban./Világ, ó világ! Én szivemben alszom”.²⁴⁸ „Nagyon útalkozhatott az Isten./ Hogy ilyen csúnya plánétát köpött-”²⁴⁹ – hangzik fel a versbeli világ-minősítés. A köpés gesztusával ruházzván fel a Mindenható teremtésaktusát, amely jellegzetesen az utálat, megvetés formájában hozza létre a Földet. Nem a jószágos Isten képét vázolja itt. A csócsálás és a kiöklendezés funkcionalizálásával a magunkba olvasztással, az eltaszítással, a tagadással azonosítható az evés és a kiköpés bio-visszacsatolásai: „A legősibb, orális ösztönkésztetés nyelvén fejezte ki: ”Ezt meg akarom enni, vagy ki akarom köpni”, további értelemben: ”Ezt be akarom vonni magamba, vagy ki akarom zárni magamból”. Tehát: ”Legyen bennem vagy kívülem.” Az eredeti öröm-én – ahogy már más helyen bemutattam – minden jót magába akar olvasztani, és minden rosszat el akar lökni magától. A rossz, az énidegen, a kívül lévő akkor még ugyanazt jelentik a számára.”²⁵⁰ A magányosság oka nem az eluralkodó veszteség, hanem a hiány-én felértékelődésében érhető tetten. Ezzel párhuzamosan az idő múlásával önmagát hitványabbnak, a közösséget maga felett állónak véli. A következő strófában elsüllyed a Napban, teljesen kiszakadván magából és a közösségből, a világűr felé véve az irányt. A Földön kizárólag a szívének és egy csepp vérének marad hely: „Mindent hagyok már. Bomolj meg magadban,/ Világ, ó világ! Én szivemben alszom.”²⁵¹ A veszteségtudat és a feladás mellett a megbomlásra, megörülésre való felszólítás jut kifejezésre. Megbélyegzetté lett az egész Világ is, s benne ennek minden élő és élettelen lénye-tárgya. Láttuk korábban, a hivatalos egészségügyi kategorizálás az „asszimilálódás elleni eszközként funkcionálhat – gyakran éppen politikai, társadalmi, orvosi érdekből”,²⁵² így a stigmatizálódás terhe alatt a beteg még betegebbé lesz. Azonban a non-konformista, szokatlan vagy éppen „deviánsnak bélyegzett emberi magatartások, megnyilvánulások is megérthetőek, racionálisak lehetnek a megfelelő, az emberi egzisztencia speciális kontextusaiban.”²⁵³ Hasonló helyzet érhe-

248 JAÖV I. 352.

249 JAÖV I. 352.

250 Freud, Sigmund: A tagadás. Ford. Májay Péter. Magyarul. In: Erős Ferenc (szerk.): Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 148.

251 JAÖV I. 352.

252 Zsedely-Szabó Tímea: Az örület múzeuma – az identitás színeváltozása. Egy New York-i menedékhely (The Living Museum) kontextusában. PhD-disszertáció. Kézirat. 2010. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/D-2010-Zsedely-Szabo%20Timea.pdf (elérés dátuma: 2012. október 24.)

253 Zsedely-Szabó Tímea: i.m.

tő tetten a textus „*Én szívemben alszom.*”²⁵⁴ önmegerősítő formulájában, amelyben a pihenés mint a nyugalmat találás és regenerálódás menedéke, a szívben szendergés pedig a kebelbe zártság, mély érzelmi viszonylataként sejlik föl. A *Bátrak* többes számba tett verscíme, a mondatok kijelentő modalitása, valamint a gyávaságtól a szent bátorságig való gondolati eljutás a közösségi én megteremtésének igényét sugallja. A félelemtől és a halálfélelemtől mentes közösségi én életre hívása társadalmi várakozást teljesít be. A halállal történő találkozásból táplálkozó félelem traumája a LaCapra-i értelemben vett strukturális és történelmi trauma lehet egyszerre. Strukturális traumát mindenki külön-külön is átélhet valamilyen módon, a társadalom halálának (megsemmisülésének, hanyatlásának) traumája viszont a közösségé. A strukturális traumával szemben a történelmi már specifikus, nem mindenki kerül a hatása alá (lásd a versszövegben: gyávák versus bátrak). A történelmi trauma reprezentációjában alapvető fontosságú az áldozat, az elkövetők és a kívülállók megkülönböztetése.²⁵⁵ Áldozat-e az ifjú tisztasága ellenére bátran halált vállaló fiatal, vagy inkább kezdeményezője a sokak által vágyott, társadalom érdekében teendő, magára vállalt merész cselekedetnek? Elkövető lehet minden olyan társ, aki a kívülállás gesztusával tudomást sem vesz a közösségi igényről, a bátor közösségi én létrehozását vágyó társadalmi akaratról? Kívülálló mindenki, aki halál hatalmát elvitatja, vagy éppen nem vesz róla tudomást? Földényi F. László *Boldogság és melankólia, avagy időszerűtlenségük dicsérete* című tanulmányában²⁵⁶ a halandóság és a halálnak való kiszolgáltatottság élményét fedezi föl ott, ahol valaki a melankólia vagy boldogság igényét próbálja érvényesíteni. József Attila „ifjú lélekkel halni megy” záró sorú költeménye nem a klasszikus értelemben mutatja be a halállal szembekerülő egyén tulajdonságegyütteseit, mégis lappang bizonyos boldogságigény abban a „szent” jelzővel illetett bátorban, kinek „Minden liliom illata/ Hűlő, meleg szívén libeg.” Mint a bevezető fejezetében említettem, N. Horváth aprólékosan tárgyalja, hogy József Attila a halál és az élet kapcsolatát Adytól kölcsönzi. „József Attila a halál-élet adys dichotomiájára építi az Ady-képet, hisz szinte túlhangsú-

254 JAÖV I. 352.

255 LaCapra, Dominick: *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001, 47.

256 Földényi F. László: *Boldogság és melankólia, avagy időszerűtlenségük dicsérete*. In: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00128/3661.html> (elérés dátuma: 2012. október 04.)

lyozódik a halotti mivolta, amikor is visszatérő képek, kijelentések tudatosítják a földben való létét.”²⁵⁷ E versben a föld akkor zárja magába a gyáván halált váró ’közösségi én’-t, amikor annak félelme, riadtsága kifejeződik az arcán. Paul Ekman az érzelmek osztályozásakor megállapította, hogy a vakon születettek arcán is ugyanazon alapérzelmek mutatkoznak meg, mint a látóknál, tehát ezeket nem a szocializációs folyamat során sajátítjuk el, hanem miként arctevékenység-kódoló rendszerelmélete egyértelműsíti, az érzelemkifejeződéseink univerzálisak.²⁵⁸ A szöveg hangsúlyos helyén a föld pontosan akkor zárja magába, semmisíti meg a gyáván elé állót, amikor az arcát markírozó érzelmjelek éppen megmutatkoznak. A közösségi én titokigénye mindaddig kielégítetlen marad, míg a bordó nehéz függönyt szét nem tépik, erőt merítve a gyávaság száműzéséhez, az önnön gyengeség leküzdéséhez.

„Szólnom kell akármit is és ha már együtt vagyunk, hát nektek beszélek.

Mindegy, ha azt is hiszem, hogy magamnak szólok.

Néha meghalljuk nevünket, de akkor ott vagyunk, ahol a madár se jár

A fergeteg ormán sugárzunk fölfelé messze a sugarak portengerétől

Csak a szívünkéből zuhanó szelek lengetnek fölfoghatatlan villamosságot

Följebb tolom fejemről a fellegeket, de azért érzem a levegővel

Cirógnak a tavalyi bimbók, s a lehullott levelek nyomdokai

Szólnom kell akármit is és ha már együtt vagyunk, hát nektek beszélek

A madarak meghalnak fölötte, szívére hull kicsi, hideg testük.

Nagyon szegény az ember,

Ha egyedül van és kedvesét szeretné harapdálni,

De úgy, hogy az őneki mégse fájjon.”

1924 ősze

A fergeteg ormán

A biografikus én és lírai szubjektum különválásának, s mindezzel párhuzamosan a közösségi én megkonstruálásának egyik legékezebb példája. A kötet bevezetőjében nyomatékosítottam, hogy e munkám argumentációs kereteibe és szépirodalmi listájába a ritkábban hivatkozott költeményeket

257 N. Horváth Béla: i. m. 133.

258 Vö. Ekman, Paul: Leleplezett érzelmek: az arckifejezések és az érzelmek felismerése a kommunikáció és az érzelmi élet fejlesztéséhez. Ford. Pheby Krisztina. Kelly Kiadó, Budapest, 2011

emelem, így e textusnak csak a témához kapcsolódó mivoltára térnék ki. A grammatikai alany hívó szavakat keletkeztető tevékenysége rögvest az első versmondatban közösséget teremt. A „Néha meghalljuk nevünket, de akkor ott vagyunk, ahol a madár se jár” sor ismét az egyedüllét és a magány képzetéhez konvergál, hasonlóan, mint a vers záróakkordja. A költői én pedig a beszédképességét jól jellemezve szabadversben formálja meg mondanivalóját: „*Szólnom kell akármit is és ha már együtt vagyunk, hát nektek beszélek*” Utóbbi sor meggyőződésem szerint e mű számos más tematikus aspektusra utaló képi mintázódásának ellenére a közösségi én-teremtésének vegytiszta példája, a lírai alany és közösségi én létrejöttének, megkonstruálásának igazi lehetősége. József Attila 1924 nyarán egymás után több olyan verset is írt, amely a személyiségkonstrukció új formáit mutatja be. A közösség és a lírai alany versnyelvezet általi kölcsönhatásán alapul a *Milyen jó lenne nem ütni vissza* című verse is. Ahogy konstruálódik az én a versen keresztül, fokozatosan szerveződik a lírai én és a közösségi én is. Az első sor többes száma, valamint a „lelkeimmel” többes számú főnév jelzi, hogy kész azonosulni a közösséggel, sőt a lírai szubjektum önmagát olyan valakinek ábrázolja, akitől –mivel a béke hordozója– megváltást remélhetnek az emberek. Szintén megjelenik a lírai én kettőssége: egyrészt elidegenedtségét jól mutatja, ahogy megpróbálja elválasztani magát a tömegtől, másrészt éppen ennek a közösségnek próbál meg segíteni azzal, hogy „*És nagy, rakott szekerek indulnak belőlem /A pusztaság fele.*” A „lelkeim” és a „szekerek” főnevekkel mintegy kilépve saját testéből, ill. tárgyiasítva azt, a lírai alany szétaprózódását mutatja be. Ugyanezt jeleníti meg a (*Tenyeremre tettem*)-kezdetű négysoros verse is, amelyben újfent abból az alapállapotból indulunk ki, hogy a lélek mozgatható tárgyként funkcionál. A lírai alannal ellentétben, akinek hiába tiszta a lelke, törekeny is, hiszen üvegből van megjelenik valaki („*Ő*”), aki a törekeny léleknél a keményebb, tartósabb gyémántot mutatja fel:

„*Tenyeremre tettem a lelkem: /Nézd meg, milyen szép százlátó üveg! / De
Ő gyémántokat szedett elő, / Mert Ő az embert sose érti meg.*”

Az „*ő*” és a lírai alany, illetve a „*mi*” ellentéte abban áll, hogy az „*Ő*” nem képes a lélek tisztaságát és ezzel együtt sebezhetőségét magasabb értéknek elfogadni, mint a gyémánt keménységét. Az „*Ő*”, amely valószínű-

leg itt Istent jelenti éles ellentétben áll a lírai alannyal, de a közösséggel is, amelyhez a szubjektum tartozik. Azt előlegezi meg, hogy az égi és földi jelenségek sose tudnak egy platformra kerülni. Ha pedig ez így van, akkor az „istentelenség” mindenki számára meghatározó élmény lesz, így az együvé tartozás erősödik. *A szerelmes szonettje* című versében a lírai szubjektum lelkét egy bevetetlen földhöz hasonlítja, amelybe fájdalom és bánat ekeként gázol. A test tovább aprózódik, a szív gyilkosként vár áldozatára:

*„Alattuk szívem ül, a mindig éhes. / Sötét szeme s paraszti szája véres.
/ És éles sziklán gyilkos késeket fen.”*

Érik a fény²⁵⁹

A fa megrázása a már beérett gyümölcstermést idézi fel, a szüretelés a megosztás lehetőségét kínálja fel a hasonló sorsban osztozóknak: „Megrázhatom fáimat, már közelednek testvéreim.” A következő sor már többes számban folytatódik, a közösségi élményt részesítve előnyben. A társak és az én ívlámpákkal való azonosítása a fény, a megvilágosodás képzetét kelti. A vallási tudatforma sztereotípiáit kiaknázó én nem csak magát ékesíti különböző tulajdonságokkal, hanem a „másokat” is, a szeretet tündöklése olyan nyugalmat áraszt, amely az embert egyértelműen istenhez kapcsolja és teszi hasonlatossá: „Ívlámpák vagyunk egymás szívei fölött, a kicsi madarakat látod-e vállainkon?/ Mi vagyunk azok és szelíd arcunk is egymáshoz ér -/ Nyissuk ki egészen magunkat, egyszerre jusson mindenki a szeretetbe”²⁶⁰

A már sorra vett istenes versek kapcsán a hiány-én kincsillapítását, az isten- és apateremtéssel történő enyhítését részleteztem. A szerző életrajzából tudjuk, hogy gyermekkorra óta magányos volt, ezt a magányosságot igyekezett feloldani Istenhez folyamodásában, fennhatóság-keresésében. Isten helyett a fiatal költő az emberekkel, a tömegekkel fogja egynek érezni magát, arra áhítozván, hogy egyenrangú társnak tekintsék. Az együvé tartozás, az összeforrás kikovácsolásához éppen Isten-képét használja fel és isteni attribútumokkal ruhazza fel önmagát meg a közösséget is. Ennek bizonyítékai: a nap, a gyémánthidak, a harangok, a torony, az égbolt. Összetartozásuk a kölcsönös halálvágyban fejeződik ki: „Készen vagyunk már égboltjainkkal s készen vagyunk a fényességre/ Aki hajnalonta gyöngö

259 JAÖV I. 370.

260 JAÖV I. 370.

virágokat okoz”.²⁶¹ A József Attila-i költői nyelvezetre jellemző a narratív emlékezet és a traumatikus emlékezet összefonódása. Előbbi segítségével képes a biográfiai kontextusból adatokat, tényeket átemelve és beépítve hitelesíteni a versvilág személyvonatkozású működéseit, s ugyanakkor az emlékek elbeszélésével lehetővé teszi a másokkal való megoszthatóságot. A versszubjektum visszaemlékező funkciója révén tehát lehetővé válik bizonyos közösségi emlékezési gyakorlat. Békés Vera szerint a traumatikus memóriában tárolódó emlékeknek nincs társas komponense: nem igazodik senkihez, nem szól senkihez, az emlékezés teljesen magányos tevékenység.²⁶² Ezzel nem érthetnek egyet. A trauma narrativizálása ugyanis mindig attól függ, hogy az események mennyire képesek beilleszkedni az adott nemzet identitásának folytonosságába. József Attila sérelem-anyagai pedig, melyek a lírai beszédszemély hiány- és veszteség-énjét karakterizálták, olyan traumaként törtek utat maguknak, melyek általánosnak számítottak a korszakban. Ezért nem gondolnám, hogy a korai versekben a tudatlanban rögzült eseményzajlásokat, történésmeneteket esetlegesen „írta ki” magából, s csak a freudi tanok meg a pszichoanalízis alapos megismerése után váltak benne mindenkor tudatosan koordinált folyamatokká. Azt állítom ezzel ellentétben, hogy bár bizonyos processzusok közvetlen feltárulás nélkül mehettek végbe, de invenciózusan előidézett, célirányos írástevékenység jellemző rá, melyről élete utolsó éveiben áttér a tudatos terápiára.

Keserű²⁶³

Az 1924 őszén írt, avantgárd jegyeket mutató költemény a teljesen életszerű helyzettel induló zsánerképében (görögdinnyét evő és híreket hallgató jelenlét) nemcsak az én szétszervezésében jeleskedik a vershős, hanem ennél tovább megy. Olyan, a korra jellemző általános létkereteket szab meg, a mellyel a szubjektumot egyszerre teszi mindenhatóvá („a világ csak bennünk változik”) és funkcionálja át először gyermekjátékká, aztán később egy bibliai képből feloldott zoomorf teremtménnyé („én számár vagyok s csak hosszú elnyúlt árnyékom a pásztor”).²⁶⁴ A hiány- és vesz-

261 JAÖV I. 370.

262 Békés Vera: A trauma reprezentációjának változásai Holokauszt-narratívákban. PhD-disszertáció. Kézirat. 2008. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/doktori/2009-Bekes%20Vera-tezisek.pdf 7-35. (elérés dátuma: 2012. október 24.)

263 JAÖV I. 374.

264 JAÖV I. 374.

teség-én dominálásának nyoma veszik, helyébe lép az omnipotencia koherens bemutatkozása: „Ha szemem behunyom, az eroplánok lezuhannak és azok is /Melyek belőlem szállnak föl naponta”.²⁶⁵ „S én nem vagyok és nincsen más, csak ők.” E verssor kiemelődése a *Műterem* című versből²⁶⁶ az egyéni vagy pszichés traumatizáltság helyett a közösségi/kulturális traumát előlegezi meg azzal, hogy gyermeki és agg kort állít szembe egymással, pocsoljától kristálylelkű tengerig szélesítvén a távlatokat, azért, hogy a „közösségthalmaz” teljes legyen, ennek minden kortársa tagja lehessen. A közösség problémáját magára vállaló individuuum, akire mosolyognak, akit átkoznak a bűnök hordozói, a Krisztusi cselekedetet véghez vivő ember lenne, aki nem spórol a mások érdekében teljesített áldozathozattal. De ő maga nincs is, csupán azok az „ők” vannak, akik kulturális/közösségi traumájuk okozójaként egy „körön kívüli” személyt keresnek. Felbomlik a világ, szertefoszlik a rend, mindeközben senki nem veszi észre: azért nem képesek sorsuk változtatására, mert fel kellene ismerniük, maguk képezik vágyaik gátját, maguk önnön problémájuk okozói.

265 JAÖV I. 374.

266 JAÖV I. 383.

Történelmi traumák

Virágh Szabolcs a traumát pszichoanalitikus szempontból vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a személyiséget ért pszichés inger – amelyet az egyén adott fejlettségi szintjén/állapotában s a megszokott vagy rendelkezésre álló eszközökkel az egyén nem képes feldolgozni –, az a trauma.²⁶⁷ A *Kövek*²⁶⁸ lírai alanya azt nem képes feldolgozni, hogy vannak embertársai, akik mint a megénekelt kövek, sosem nemesednek épületekké, elenyésznek haszontalanul. Miért van kő, ha nem lesz épületté? Miért tengődik az ember tettek nélkül, ha utána széthull milliónyi darabra? A történelmi trauma föltétele, hogy minden egyén számára külön-külön is tapasztalatot jelentsen, de csoportosan is részesülni lehessen belőle. Egy tetterre kész világ fiataljainak számára a kortársak „úton heverő fájdalma”, a templomtoronyba, magasba törés vágya és ennek kielégíthetlensége ilyen teherként hatványozódik. A „terméskő-ember” a korszak ikonja, aki a tiportság nyúge alatt erős marad, építő tevékenységre méltó, sőt a templomtorony ég felé emelkedésének építésének maga is tevőleges részese lehet. A hermeneutikai kör lényege, hogy a megértés-értelmezés-alkalmazás hármassága a tapasztalásnál szoros egymásutánban zajlik. A versszöveg megértése történészerű, mint egy dialógus – tartja Hans-Georg Gadamer –, az információátadás ugyanis a kölcsönös megértéssel, a *Figyel a kancsalra*²⁶⁹ vetítve: a bandza szemmel néző köré szerveződve jön létre. József Attila kortársainak (és e ponton ne szűkítsük a kortársakat a kávéházi értelmiségre!) a magánlevelezés figyelemmel kísérése, a besúgóhálózat, a „komoly névtelen feljelentések” világa gyakori élménye volt a kihallgatásokkal, cenzúrával átszótt mindennapokban. Az in medias res kezdés megkérdőjelezhetetlennek tűnő kinyilatkoztatása kissé meglepő a játékos címválasztás miatt. A

267 Vö. Virágh Szabolcs: Trauma és történelem találkozása Emlékezet, reprezentáció, rítus. Buksz, 2011/2, 161.

268 JAÖV I. 274.

269 JAÖV I. 357.

beszélőt hátulról (is!) figyelő kancsal képes egyszerre több irányba nézni, akármikor nézőszöveget tud váltani. Lételeméleteleg a „valami van a hátam mögött”-ről beszél, szorongásérzés fojtogatja, emésztí a veressubjektumot; a sugalmazás kognitív diszkurzív síkon nem érthető meg. Nem egyértelmű ki és kit (kiket) figyel, a lírai személy nem tudja elmondani baját. A versalany próbálja a lelkek (árulkodó a többes szám a kollektív traumára utalva!) talpával kitaposni a kancsal szemét, ám ez szétfeszíti a struktúráját. Ruediger Dahlke egy figyelemre méltó írásában a szem a lélek tükre citátumából kibontja a belátás, a rálátás, a tiszta tekintet jelképességét, miközben a talpról az állóképesség, a gyökeret verés szimbólumaként beszél.²⁷⁰ Ha elfogadjuk az utóbbi állítást, és jelzőjével együtt igyekszünk megérteni a szövegbeli szókapcsolatot, új értelmezési tartományt nyitunk meg. *A Legutolsó harcos*²⁷¹ címében megjelölt ént történeti-etimológiai szempontból a horzsol családjába tartozó harzsol, horhol, harsan igével rokonítva vezethetjük le, amelynek jelentése a ’kapar’-ból fejlődött ki és lett ’veszekedik, súrlódik, megküzd’ értelemmel bíró. A megnevezett figura tehát a rettenthetetlen, konfliktusokat vállaló, igazáért megküzdő veressubjektumot előlegezi meg. Már az első veresszak végén provokáló ez a hangütés: az utca és a föld fiának tekinti magát, mely tétel hangsúlyosan megismétlődik az utolsó strófában. A különböző érzékelési területekről származtatott (szaglás, hallás), egész világot belengő illatú virággal emeli közös szintre magát (vegyük észre, milyen nőies képet használ a harcos én megteremtéséhez), melynek illata hat kontinensre elér, hangját pedig nem tudja elfedni, elnémítani sem börtön, sem kaszánya, sem templom. A negyedik veresszaktól egyre leplezetlenebb magabiztosság járuléka a végletes attribútumokkal (sírás, nevetés, káromkodás) előhozakodó öntételezés. A közösségnek el kell fogadnia őt, hiszen „minden megindul, hogyha én megyek!”. A versben rejtve jelennek meg a hiány-énre vonatkozó motívumok. Ezek a szövegben lévő én és a szöveg mögött álló én elkülönítésére irányítják a figyelmet. A feltételes mód explicit önaffekcióval folytatódik, utca és föld fiának nevezi magát a lírai alany. Az ’ucca’ (sic!) íráskép és a föld kisbetűs variációja nem a bolygóra, hanem a termőföldre utal, az urbánus szféra és a vidéki kiskö-

270 Dahlke, Ruediger: A betegség mint szimbólum.

In: http://brihaspati.net/downloads/A_betegseg_mint_szimbolum_Ruediger_Dahlke.pdf
55. (elérés dátuma: 2012. október 24.)

271 JAÖV I. 179.

zösségi lét 'hiány-énjeit' egyidejűleg lokalizálva és regionalizálva. József Attila szándékolatlan énteremtő és leginkább híressé vált verse a *Tiszta szívvel*,²⁷² melyet Szegeden, a *Szeged* napilap 1925. március 25-i számában jelentetett meg. A reflexiók erősek voltak mind a sajtó, mind egyik professzora részéről. Bókay Antal inspiráló tanulmányában, a Tverdota György által földolgozott²⁷³ recepciós kontextust alapul véve, a szöveget „minden tekintetben egyedülálló, kiemelkedő” műnek nevezi.²⁷⁴ Jól ismert az eset: Horger Antal, a neves nyelvész ezért a verséért „tanácsolta el” a költőt az egyetemről. A textus fő jellemzője az elkeseredett lázadás, mivel éppen az elemi emberi értékeket utasítja el (családi kapcsolatok, vagyon, sőt az emberi élet). Ezeket a témákat persze már korábban is érintette, ám jószerével még egymástól függetlenül. „Az élet és a költészet első nagy, termékeny találkozása volt ez a vers a költői élet eddigi folyásában”, miként Bori Imre megállapította.²⁷⁵ A szövegben a tagadásokból organizálódik az én, a metafizikai léthez kapcsolódást kifejező tételek elővezetésével („se istenem, se hazám”), a nemzeti együvé tartozáshoz ragaszkodásával és az irodalmi hagyományhűség *Szózatra* tett utalásával („se bölcsöm, se szemfedöm”). A társas kapcsolatok elutasítása minden téren megtörténik, a családban és a szerelemben egyaránt („nincsen anyám, se apám /.../ se csókom, se szeretőm”). A testi szükségletek sincsenek kielégítve („harmadnapja nem eszek, se sokat, se keveset”), s bár József Attila maga írta néniének, hogy szegedi egyetemistaként valósággal éhezett, akkor jutván rendszeres uzsonnához, amikor második kötete kiadása után a Virágh cukrászda vendégül látta; ez a traumablokk inkább elvontan értelmeződik. A hármas szám miatt népmesei keretbe helyeződik, olyanéba, amelyben József Attila a legkisebb gyermek (valóban!) és a lehető legszegényebb körülmények között él. S ha már ebben a népmesei világban nincs Isten, akkor legyen legalább ördög, aki pénzért megvásárolja a fiatalságát, vagy ha nem, ebben az esetben a szegényember versekből ismert megoldás választható: az emberölés. A verset nem a (félre)értelmezők szemszögéből érdemes vizsgálni, hanem a maga fejlődéstörténetéből, hiszen ebben minden eddigi megénekelt és átélt téma

272 JAÖV I. 386.

273 Vö. Tverdota György: A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése. Pannónia Kiadó, 1998, 43–66.

274 Bókay Antal: „Batu khán pesti rokona” - A szelf poézise József Attila költészetében. In: Kortárs, 2005/4, 35-42.

275 Vö. Bori Imre: József Attila költészete. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005, 63.

benne szerepel, egy végső, alternatív megoldást választva. A ballada konstituens elemeit véltem felfedezni némely szegényember-versben is. Ebben az alkotásban szintén a műfajból öröklött jellemző dinamikus építkezés jellemző. E szöveg keserű hangulata más műveiben szintén visszaköszön (*Végül, Hét napja*), de ez az első olyan összefoglaló verse, melyre hagyományteremtő mivoltában támaszkodnak az évek folyamán a születésnapjai táján keletkezett alkotások (*József Attila, Bevezető*). Önmegszólító alkalmi verseiben mindig művészi erejű, pontos lélekrajzot ad magáról. Otthontalanság, árvaságélmény, éhezés és hitbéli kérdőjelek. Ez az állandóan aktualizált programja annak a veresszubjektumnak, amely teljesen uralja az 1920-as, 1930-as éveket. Természetesen nem csak József Attila éhezett napokon keresztül, hanem az ország lakosainak igen nagy hányadára jellemző volt ez az élethelyzet. Ahogy az értékek, az értékrendek maximális válságára, a társadalmi igazságtalanságra, az erkölcsök lazulására is utal a „tisza szívvel betörök” sor, az „Áldott földdel elfödnek” pedig villoni vehemenciával és petőfis eleganciával panaszolja (persze kellő öniróniával) a világ veszteségélményét, azzal az elégtétellel, hogy mint a közösség egykor volt tagja, elmúltá után is túltesz rajtuk, sírján „halált hozó fű terem.”

Kitekintések: a közösségi költészet lehetőségei *Későbbi évek*

József Attila eddig vizsgált korai versei jórészt a makói és a szegedi évek alatt születtek. Péter László emeli ki monográfiájában, hogy a makói és a szegedi évek úgy rakódnak egymásra, hogy a makói évek „a Szegedhez való viszonyát, nexusainak kialakulását és betetőzését teszik világossá”.²⁷⁶ A korai versek azonban nem csak ezért ilyen fontosak. Az előbbiekből láthattuk, hogy a korai versekben elkezdődött a lírai alany elválasztása a költő személyétől és annak közösséghez való viszonyítása. Néhány korai vers elemzésével feltártuk a lírai alany traumatizáltságának okai, amely egyrészt nehezen különíthető el a biográfiától, másrészt jól mutatja be, hogyan szervezi meg a versszubjektumot annak traumáin keresztül. Elemzésünkben használtunk az általunk bevezetett és legfontosabbnak tartott hiány- és veszteség-én terminusokat, valamint az individuális kollektívum fogalmát is. Az új terminusokat további verselemzések segítségével a közösségi énré is vonatkoztattuk, majd továbbhaladva a költő én egyéni traumáit összevetettük Juhász Gyuláéval, és megállapítottuk, hogy a két költő ugyan hasonlít a „társtalan magány” szempontjából, de különböznek nézőpontjukat tekintve, továbbá abban, hogy milyen messzire jutnak a közösségi költészet terén. Leszögeztük, hogy a csoportelméleteknek megfelelően és a LaCapra-féle közösségi traumaelméleteknek megfelelően a lelki sebek, traumák vizsgálatához elengedhetetlen annak a kulturális közegnek a részletesebb megismerése, melyben alkotónk élt. A továbbiakban a későbbi versekre koncentrálok az előbbieken ismertetett szempontok alapján. A korai versekhez hasonlóan ezek kiválasztásában is fontos szerepet játszik a jórészt „ismeretlensége”, meglátásom szerint az, hogy ne a legismertebb verseket vegyük szemügyre. Szegeden töltött éveit után Bécsben találjuk az

276 Ehhez Péter László: József Attila Szegeden. Bécs Kiadó, Szeged, 2005, 13.

ifjú költőt, amelyet szellemiségében már – Erg Ágostonnak köszönhetően – ismert. Erg Ágoston ugyanis, külföldi ismeretségeinek köszönhetően személyes közelségben volt Paul Éluard-al és Louis Aragonnal is, s József Attila életében közvetítő kapocsként működött Szeged és Bécs között. Ez megalapozta a költő ausztriai tartózkodását. József Attilának tehát már Szegeden lehetősége nyílt így megismerni az avantgárd gazdag szellemi mozgalmát, hiszen a modern irodalom, köztük az expresszionista-kommunista irodalom impulzusait Erg hozta magával külföldről.²⁷⁷ A későbbi versek között azonban nemcsak avantgárd stílusban írt verseket lelhetünk fel, hanem a hagyományos keretek közt jórészt a korai évek szubjektumkonstruálási folyamatai teljesednek ki. Megjelenik a költő költészetének kettőssége, amely aztán élete végéig megfigyelhető: a közösségtől való eltávolodás, ugyanakkor ragaszkodás igénye. A közösségtől eltávolodott, de az ő hangjukon megszólaló, az aktuális életérzésre és problémákra figyelmet felhívó költő újabb és újabb lírai alany konstruáláson keresztül igyekszik kibontani ezt az ambivalens érzést. Idézzük fel Mészáros István sorait, aki azt írja monográfiájában, hogy József Attila esetében „a magánéletiség szenvedélyes elutasítása nem jelentett személytelenséget [...] József Attila költői világában az egyén minden örömeivel és bánatával, boldogtalanságával és fájdamával, aggodalmával és reményével egy magasabb egységbe illeszkedik, ahol az egyes mozzanatok nem maradnak magukba zárva s ennél fogva elszigetelve, hanem egymásnak felelgetnek, és így földúsulnak annak a visszhangzásnak az intenzitásával, amelyet sikerült kiváltaniuk.”²⁷⁸ E sorok azt erősítik, hogy nemcsak az egyén hat a közösségre és nemcsak a lírai alany egyéni hiány-és veszteség-énje tud feldúsulni, ha közösségbe helyezük, hanem fordítva is: a közösség is képes hatni az egyénre. Mészáros azt hangsúlyozza, hogy ezzel „a belső értékrend közvetítések révén megfelel a „kívül” értékrendjének”²⁷⁹. A továbbiakban tekintsük úgy a későbbi versekre is, mint olyan kavargó egységekre, amely az egyénileg emberi és a társadalmi-történelmi emberi kölcsönhatását képes bemutatni. Mészáros gondolatmenetének igazat kell adnunk, amikor azt írja, hogy József Attila esetében még a legmélyebb egyéni érzelmi pillanatok is telve vannak társadalmi kötődéssel. Ez az ide-oda mozgás, vagyis az egyéniesség és a

277 Vö. Péter László: József Attila Szegeden. Bába Kiadó, Szeged, 2005, 79-80.

278 Mészáros István: József Attila és a modern művészet. Argumentum 2004:29.

279 Mészáros István: József Attila és a modern művészet. Argumentum 2004:29.

konkrét társadalmi, ugyanakkor univerzálisan emberi problémák közt, adja a versek feszültségét és vibrálását. 1926 nyarán, a *Hangya* című versében így fogalmaz:

„A bábok között elaludt a hangya.

Szél, a bábokat most el ne fúdd!

Különben jó az is. [...] Egy szalmaszállal fölkelteni szépen!

De jobb, ha már indulunk haza,

erősen beborult - -

A hangyát, a lírai én alteregóját apró, de szorgalmas kis lényként ábrázolja, amely a fáradtságtól kimerülve alszik el a bábok között. A vers kezdetén a hangya ugyan még rendelkezik bábokkal, de a költő a zivatar képével megelőlegezi veszteség-én-jét. A hangya és a bábok közt oda-visz-sza kapcsolat van: a hangya teremtette a bábokat, amelyekből aztán további hangyák lesznek. A bábok mint a közösség szimbólumai tehetetlenek a külső erőkkkel szemben, túl aprók és a hangya pedig túl fáradt ahhoz, hogy mozgásállapotukat megváltoztassa, így egy külső erőnek, és esőnek és egy omnipotens valakinek kell mozgásra bírni, akinek a kezében szalmaszál van. Nem a társadalomból kiszakított költő beszél tehát a versben, hanem társadalmiságának és közösséginek nagyon is tudatában lévő lírai alany.

Az önidentitás szövegei

A *József Attila*²⁸⁰ című vers az identitás diszkurzív konstrukcióval próbál kettős lényével számot vetni. Önsajnálát, reményvesztettség uralkodik itt; adva van egy József Attila, akit a lírai alany nagyon szeret, de egyszerűen szeretne is elérkezni Önmagához, aki nem benne, hanem „bennetek lakik, az bizonyos”, vagyis abban a József Attilában és kortársaiban lakozik költőien, aki bizonyosan nem ő. Több jeles szakértő (pl. Németh G. Béla, Kulcsár Szabó Ernő) egyetért abban, hogy a metaforikus felcserélhetőség, a kint és a bent elválaszthatatlansága jelenik meg a szövegek dialógusképző önmegszólításakor. A történelmi traumatizáltságban gyakori fejlemény, hogy az eseményekről emlékező egyenlő a történetek megírójával (a történetíróval), aki egyben maga az áldozat is. József Attila ilyenformán lesz minden egy személyben, író-történetíró-áldozat is; ez pedig feloldhatatlan gátlást és szorongást teremt folyamatosan, holott (LaCapra szerint) tudható, a (történet)író feladata éppen az, hogy objektíven közölje, vezesse le az eseményeket, ne azonosuljon az át- és túlélőkkel. A veszteség József Attila életében összeforrt a kétféle hiánnyal. Ez azt eredményezte, hogy egészen különleges lírai világot, versnyelvezetet hozott létre. Bár műveiben sorra végigzongorázott a kellemetlen élményeken (gyakran játékos formában, például *Születésnapomra*²⁸¹ című költeményében a poétává érlelődés eredethistóriáját tekintve), ezek a tulajdonképpen elfojtott traumatartalmak minduntalan a felszínre törtek, és ott maradtak lehorgonyozva. Lajstromozásuk, mozaikszerű ismétlésük az e tehertelekről beszámoló rögzítésmódok állandósuló kényszerében testesült meg. Éppen az írói-áldozati azonosossága és az állandó szorongás edzette a versszubjektumot olyan individuummá, amely lírai alanyiségében azáltal lett több, hogy azt a társadalmat képviselte híven, amelyből kinőtt.

280 JAÖV I. 375.

281 JAÖV II. 446.

E kötet elején idéztem már József Attila filozófiai zsengei közül a kompozícióról írt tételét, melynek fő mondanivalója az alábbi mondatban foglalható össze: „Amikor a valóságról szólok, éppennygy része vagyok a valóságnak, mint amikor nem szólok a valóságról.”²⁸² (kiemelés tőlem) Nem sokkal halála előtt, 1937 októberében írt szintén költészetfilozófiai munkájában ezt írja: „A költő alkot és ez nem jelent kevesebbet, minthogy alakítja a világot, az emberi világot, az emberséget azoknak a segítségével, akik a társadalmi munkamegosztás révén mással lévén elfoglalva, úgy osztoznak a kötő tevékenységében, hogy művét szeretettel veszik magukhoz.”²⁸³ József Attila költészetéről alkotott felfogása csak megerősödött a korai évek zsengeitől kezdve: a költő ahogy alakítja a világot (és ahogy a világ is alakítja költészetének témáit) alapvető élményévé vált. A már 1935-ben írt *Ajtót nyitok* című versére igaz talán leginkább a Mészáros által írt gondolat, mi szerint a költő lírikus énje „egészeben közelíti meg az emberi problematikát, valamennyi vonatkozásával, a legtöbbre kötelezőtől, a legaprócseprőbbekig, és olyan költői látomásban testesíti meg, amelynek részei [...] mindenkor nyilvánvalóvá tudják tenni az egészhez való bonyolult viszonyukat.”²⁸⁴ Az *Ajtót nyitok*-ban is az élet legközönségesebb és leghétköznapiabb dolgai, mint például valószínűleg egy egyéni élményből fakadó jelenet, a fagyott főzelék illata válik az egész versbeli közösség jellemzőjévé: „*Ajtót nyitok. Meglódul lomhán / a főzelék fagyott szaga / és végigvicsorog a konyhán / a karmos tűzhely. A szoba üres, senki. Tizenhat éve / ennek, mit sosem feledek.*”

A lírai én veszteség-énje domborodik ki a továbbiakban, az anya halála után, mely végül fájdalmas hiány-énbe csap át, hiszen a halál tényén és annak örökké fájó voltán semmi sem változtathat:

„*Nem fáj, de meg sem érinthessem, / nem láttam holtában anyám, / nem is sirtam. És érthetetlen, / hogy mindig így lesz ezután.*”

Az anyavesztés nem csak a konkrét anyavesztést jelenti, hanem a közösség számára a bizonytalanságot, amely csak tovább erősödik a lírai én traumatizáltságával. A jövő elbizonytalanodása állandóvá válik, „mindig így lesz ezután”. Tekintsünk el azoktól a törekvésektől, amelyek József

282 József Attila: Töredékek. [22] [Itt elsősorban és csupán...] In: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm> (elérés dátuma: 2012. 10.24.)

283 József Attila: A mai költő feladata. ÖM III. 194.o.

284 Mészáros István: József Attila és a modern művészet *Argumentum* 2004: 45.

Attilát mozgalmi, harcos proletárköltőnek akarták/akarják definiálni. Közösségi költőként való meghatározása nem ily értelemben értendő. Éppen ezért –kissé provokatívan is– próbálok olyan verseket is az értelmezés látószögébe hozni, amelyeket jórészt csak ebből a szemszögből vizsgáltak. *Ars poetica* című verse is ilyen:

(...)

„Rám tekint, pártfogón, e század: / rám gondol, szántván, a paraszt; / engem sejdít a munkás teste/ két merev mozdulat között; /rám vár a mozi előtt este / suhanc, a rosszul öltözött.”

Emlékezzünk vissza, a költőtársak ítéletére a költővel szemben, akik nem tartották nagy költőnek. Korai években az értelmiségiek idegennek látták maguk közt az avantgárd irányába való tapogatózásával, de zsánerképeivel, a paraszti-szegény rétegekről szóló műveivel sem tudott meghallgatókra találni. Pedig a költő célja nem az volt, hogy egy réteghez kapcsolódjon és egész élete során az ő hangjukon, hanem az, hogy mindenkire szóljon. A „század pártfogását” szerette volna élvezni úgy, ahogy ő érzett érzékenységet és szimpátiát az emberiséggel szemben úgy, hogy egyúttal elszigeteléssel vádolja is őket. Ez a kettőség és viszonylagosság, tehát az, hogy művészileg nem határolódott el panaszának tárgyától, így a történelmi-társadalmi oldal és a lírai alany közti viszony állandóan változásban volt, határozta meg verseit. József Attila már 1924-ben így fogalmaz *Üvegöntők* című versében:

„*Néha napszámosnak hívjátok őket / Néha pedig költőnek mondjátok, / Noha nem több egyik a másiknál. /Lassan egyformán elfogy a vérük, / Ők maguk is átlátszókká lesznek, /Ragyogó, nagy kristályablakok / A belőletek épülő jövőjében.*”

Azaz: a költői én minden társadalmi réteg, legyen az napszámos, vagy értelmiségi, szószólója lesz, hiszen az emberek biztosítják a lehetőséget a jövő felépítésére.

Amint azt már írtuk: József Attila nem tartozott szorosan egyik társadalmi réteghez sem: a Juhász Gyula-i provincialitáson a *Szépség koldusa* kötet után túl tudott lépni és a szűk, szegényemberi világot ábrázoló tech-

nikán. Míg Juhász Gyula társadalmilag teljesen elköteleződött, és ezzel egy időben teljesen elszigetelődött, József Attila nem volt erre hajlandó: ő mindenki hangján akart beszélni, nem csak ezt a korlátozott problémakört kívánja átlátni. Így József Attila látóköre fokozatosan tágult, elhagyta a provincializmust és a Juhász Gyula-i folklorizmust, de nem ragadt meg a kassáki formalizmusnál. Ugyanakkor kettősségét jól jellemzi, hogy a város, proli réteg szószólója sem tudott lenni. 1928-tól költészetéből eltűnnek a romantikus-szimbolikus elemek, de ábrázolásmódja megmarad. Olyan metaforák alkalmazása lett a legfőbb ismertetőjegye, amely a közösség számára jelentéssel bírtak. Innen kezdve célja a kor alapvető emberi viszonyainak művészileg adekvát megragadása lett, ugyanakkor mindig is két világ közt állt abban az értelemben, hogy átéli és kifejezi az emberi szenvedéseket és az elidegenedés érzését, de képes nem elidegenedetten is tekinteni a világra (mint például Juhász Gyula). Mészáros így fogalmaz erről: „A művészet olyan mint a tudomány, tehát funkciója van, amely képes hozzájárulni az emberi létezés megjavításához, bár módszerei mások is és próbálja minél társadalmibbá tenni az embert”²⁸⁵ 1937-ben egyik utolsóként írott verse a *(Csak most..)* kezdetű vers, amely ismét egy biográfiai helyzetből indul: azt idézi fel a költő életéből, amikor az apa elhagyta a családot. A vers egésze egy elképzelt történet, mely szimbólummá válik: a lírai alany képzelet el, ahogy apja hajózik át a tengeren, hagyja el a társadalmat, amelybe beleszületett. A versben megerősödik a versszubjektum hiány-énje: olyan trauma éri, amelyet nem tud veszteségként feldolgozni, hiszen jószerint nem ismerte apját, így a veszteség feldolgozatlanul hiánnyá lényegül át. Apja a közösség metaforájaként funkcionál: minden olyan emberre vonatkozik, aki csak saját érdekeit nézve máshol keres boldogulást. „Nem volt erkölcsi példatár/s nem hűse hazugság-felhőnek” –jellemzi apját a lírai alany. Ahogy az apa a boldogulás, a jobb lehetőségek miatt hagyta el a családot és adta fel régi életét, úgy a szubjektum egy új szerelemért képes feláldozni mindent. Úgy tűnik, képes volt feldolgozni a hiányt, nem rögzült a veszteség az őt ért trauma miatt, és képes volt megértést tanúsítani apja iránt. Ez azt is jelenti, hogy képes megérteni és részévé válni annak a közösségnek is, amely elköteleződik egy eszme iránt. Itt már nem a lírai alany szétaprózódását és környezetétől való elidegenedését jeleníti meg a vers,

285 Mészáros István: József Attila és a modern művészet *Argumentum* 2004: 172.

hanem a közösséggel való együvé tartozást. Utolsóként az először a *Szépség koldusában*, 1923-ban megjelent, majd 1934-ben átírt *Rög a röghöz* című verssel foglalkozom. A vers jól illeszkedik szegényember-költészet tematikájához, hiszen ha szövegszerűen nem is jelenik meg, de a 'rög' kifejezés felidézi bennünk a paraszti élet figuráit. De a szöveg jóval többet mond ennél. József Attila ebben a korszakban az egyetlen olyan költőnk, amely nemcsak a parasztság, hanem a munkásság, a „proli” réteg problémáit egyaránt át tudja érezni. E két réteg között helyezkedik el költőnk, a versekben konstruált lírai alany közösségi énje pedig ennek a kettősségnek vibrálásából válik léletszerűvé. A korszakban zajló népi-urbánus vita (melyről bővebben lásd: Nagy Sz. Péter: a nép-urbánus vita dokumentumai 1932-1947, Debrecen 1990.) mit sem változtatott azon a nagyfokú érzékenységen, amelyet a fiatal költő már 1923/24-es filozófiai zsongeiben leírt. Az egész nemzettel kívánt azonosulni, nem csak a parasztsággal és nem csak a munkássággal, így lett József Attila közösségi költő. A makói-szege-di élmények miatt, valamint a Juhász Gyula-hatás miatt megmaradt benne a paraszti elköteleződés, a polgári világ tagjaként pedig a munkásmozgalom és a polgári értelmiség nézeteit is átszűrte magán.

A *Rög a röghöz* versében is az egyetemességet hirdeti, 'testvérkém'-nek nevezve a többi embert: „Egyém mellett mi is rögek vagyunk most,/ minket a gyöngye, friss vetés szeret”. A lírai én általános hiány-énjén túllépve a vers az egész közösség elmagányosodását mutatja be. Ágh István fogalmaz találóan: „József Attila a nemzetet, a proletárságot és a parasztságot is az emberiséghez tartozás élményeként élte meg, akárcsak a szerelmet”.²⁸⁶ Ez a tartalmilag differenciálódott látásmód tette József Attilát a korszak egyik legnagyobb költőjévé.

286 Ágh István: József Attila nyomában <http://www.hitelfolyoirat.hu/arch/0504/essze.html> (letöltés dátuma: 2013. április 11).

Összegzés

Tanulmánykötetem célja volt a költő betegségdiagnózisait összevetni egymással, s egységes képet rajzolni József Attila mentális sebesültségének okairól, sokak számára furcsa és nehezen magyarázható viselkedésjegyeinek magyarázatáról. A biográfiájából kiindulva bemutattam a versekben konstruált szubjektum(ok) traumatizáltságát, majd azt a közösségre, társadalomra vonatkoztatva igyekeztem új kontextusba helyezni. Vegyük figyelembe a lelki sebesültségre, traumatizáltságra való emlékezés szintjeit Nanette C. Auerhahn és Dorina Laub szerzőpáros csoportosítása szerint: e kategorizációs rendszert segítségül hívva elemeztem a társadalmi- és egyéni traumaelméleteket. Bár a szerzőpáros példáiik jelentős részét a történelmi traumák témaköréből hozták, de fogalmi bázisuk árnyalt terminológiája kiválóan használható József Attila traumatikus élményeinek rendszerezéséhez is.

A csoportosítás a következő:

„1. Nem tudás: a trauma olyannyira erőteljes, hogy az én szétesik, deintegrálódik, és a tapasztalat nem is válik pszichés reprezentációvá, azaz nem az egyén nem emlékezik a traumára.

2. Fedőemlékek: a hiányzó emlékek helyett a személy hamis emlékeket vagy mítoszt kreál. A fikcionalizálás tudatosságának szintjei között nagy különbségek lehetnek. Az egyén általában azt a részt alakítja át, amelyet valami miatt képtelen volt feldolgozni, így az a traumatikus emléknél sokkal könnyebben elmesélhető lesz akár anekdotikus, vidám történetekként.

3. Újraélés: az egyén akaratlanul újraéli a traumát flashback formájában.

4. Fragmentumok (foszlányos, töredékes emlékezés): az emlék néhány darabja marad csak meg, leválva az eredeti kontextusról. Az eredeti helyzettől elszakadva az adott képzet, érzés vagy gondolat jelentés nélkülinek látszik: az egyén nem tudja, hogy honnan származik és mit jelent.

5. Az áttétel jelensége: a fragmentált, integrálatlan emlékek, és az ezekhez kapcsolódó érzések áttevődnek az aktuális tárgykapcsolatra vagy más élethelyzetekre. A személy nem a jelenben megélt történésekre reagál, hanem a múlt emlékfoszlánnyainak megfelelően érez.

6. Elsőprő (túlburjánzó) narratívumok: az adott személy tudatosabban emlékszik, és képes narratívaként beszámolni az emlékről. Bár a reflektív én jelen van, az emlék „megdermedt”; a korábbi formákkal ellentétben nem lép interakcióba az aktuális étellel, hanem egyetlen elsőprő narratíva elhomályosítja az emléket.

7. Élettémák: a traumatikus emlék válik az egyik fő élettémává. A személy már képes bizonyos távolságot tartani az eredeti élménytől, életét és kapcsolatait is e köré szervezi.

8. Tanúságtétel: a megfigyelő én tanúként jelen van az emlékekben. Az én nem csak az emlékekhez viszonyul, hanem magához az emlékezéshez is, és erről tanúságot is ad valamilyen formában (pl. önéletrajz).

9. A trauma mint metafora: az egyén képes szabadon felhasználni a trauma emlékét az aktuális problémái feldolgozására és kifejezésére; így a nehéz örökség metaforaként szolgál a nehéz helyzetek megoldásában.

10. Cselekvéses tudás: a traumatikus emlékezet legmagasabb szintje, amikor a tudásból tett következik. A túlélő nem csupán ismeri a tényeket, de azt is tudja, mit kell kezdeni velük: egyéni tudását politikai és társadalmi cselekedetekben juttatja kifejezésre.”²⁸⁷

József Attila traumáinak e szisztémához igazításakor és rendszerbe emelésekor le kell szögeznünk, hogy Nanette C. Auerhahn és Dorina Laub csoportosítási rendszere nem alkalmazható maradéktalanul minden egyes traumát elszenvedett egyénre. Békés Vera óva intve kiemeli, hogy az „eredmények jórészt klinikai esetek adataiból, nem pedig a túlélők és gyermekeik összességéből származó mintán alapulnak, emiatt nem is terjeszthetők ki fenntartások nélkül mindenkire”.²⁸⁸ Eszerint a személyes egyediség szintjén divergencia figyelhető meg. Ám mégis jól látható, hogy József Attila a traumatizáltság fokozatai különböző mértékben van-

287 Auerhahn, Nanette C. - Laub, Dorina: Intergeneration al Memory of the Holocaust. In: Danieli, Y. (ed.): International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma. Plenum Press, New York, 1998, 21-43.

288 Békés Vera: A trauma reprezentációjának változásai Holokauszt-narratívákban. PhD-disszertáció. Kézirat. 2008, In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/doktori/2009-Bekes%20Vera-tezisek.pdf 5. (elérés dátuma: 2012. október 24.)

nak jelen élete különböző pontjain. Fedőemlékként (2. pont) jelenik meg a családjában elterjedt mítosz, hogy apja Amerikába vándorolt ki, holott később már tudhatta, Romániában él, ott alapított új családot. Verseiben újra és újra átéli a Mama elvesztését (3. és 9. pont), a szerelem keresését, valamint eljut abba a fázisba, hogy metaforaként jelenítse meg emlékeit, kiterjesztvén ezeket életének más aspektusaira is. Önéletrajzában tudatosan emlékezik, némileg elhatárolódva önmagától (8. pont). Traumáit csak részben sikerült feldolgoznia (6-7. pont), az emlékezés bizonyos esetekben teljesen leteríti, s kapcsolatait is köréje szervezi. Egyszerre szerelmes anyába és lányába, s a legsúlyosabb pillanatokban így lesz József Attila kisebb traumáiból nagy élettrauma, sőt egy transzcendenssé, végtelenné táguló veszteséggel kezdődő, majd állandósult hiányba forduló melankólia. Mindezt korai versei segítségével elemeztem, az azokban előforduló lírai alany hiány és veszteség-énjének bemutatása segítségével. Álljon itt egy táblázat, amely szemlélteti a lírai én és a közösség hiány-és veszteség-énjéről elmondottakat. A költői én veszteség-énjét a Mama trauma segítségével elemeztük, míg hiány-énjét a szerelem és a korai években a nőikkel kapcsolatos nehézségei, a be nem teljesedett szexualitás jellemzi. Utóbbihoz sorolhatjuk még a kortársak és pártfogók meg nem értését. Mindkettőnek költői eszköze a test felaprózódásának megjelenítése (Sóhaj, Erőének, Nem én kiáltok), illetve a szabadvers forma (Nem én kiáltok). Miután korai verseinek egy részével, későbbi verseinek elemzésével kimutattuk, hogy József Attilát közösségi költőnek lehet tartani, a társadalom és közösség szemszögéből megjelenő hiány-én az olyan továbbörökített és társadalmi traumákban ölthet testet, mint a szegényebb rétegek, a szegény és a polgári réteg közötti ellentét, mely leginkább a szegénységben, az istentelenségben, és az ezzel járó mentális közösségi szorongásban nyilvánulhat meg. A hiány a mindennapok részévé válik és olyan állandósult tartalom lesz, amely traumatizálja a közösséget, a közösség egy tagját, József Attilát is. A közösség-társadalom tehát így módon hat a költőre, a költő pedig saját személyes élményeinek beemelése révén egyetemessé tágítja mondanivalóját. Ezzel költészete olyan öszszetettséggé szerveződött, amely a magyar irodalomban csak keveseknek adatott meg.

Költői én	hiány-én	veszteség-én
Miben nyilvánul meg?	szerelem, szexualitás, kortársak meg nem értése	édesapja elvesztése, „Mama” halála
költői eszköz:	test felaprózódása	kaotikus, szabadvers forma
Társadalom, közösség	hiány-én	veszteség-én
Miben nyilvánul meg?	szegénység, istentelenség, mentális, közösségi szorongás, elvesztett bizalom a politikai-gazdasági erőkből, öröklött történelmi traumák	a hiány-énből fakadó veszteségek
költői eszköz	többes szám használata, szétdarabolásból egységesség válik költői metaforái révén	

1. táblázat: A lírai alany hiány- és veszteség-énjének jellemzése az egyén és a közösség szemszögéből

Mint korábbi fejezetekben hosszasan tárgyaltam, Erős Ferenc bizonyos műveket esettanulmányának nevezett. Ahogyan a versszövegeket az elméleti megállapításokkal összevetettük világosan látszott, hogy a műalkotások vizsgálatakor a művész élettörténetének fontosabb mozzanati kivetülései érhetők tetten. Azaz léteznek olyan alkotások és életművek, amelyeknél a pszichológiai kontextusok figyelembe vétele elhanyagolhatatlan, s ez az irodalmár számára szintén megkerülhetetlen.²⁸⁹ Amikor manapság a kurrens külföldi és magyar szakirodalom nem elsősorban a pszichoanalitikai pozícióból ihletet merítő nézetekkel közelít a trauma fogalmához, akkor mindig a történeti, a szociokulturális és a politikai leírással bővíti értékes tapasztalásait. Bízom benne, hogy mindezeket – még ha részlegesen is –, de több szempontból sikerült megvilágítanom e kötetben.

²⁸⁹ Vö. ERŐS Ferenc: Két új könyv - az irodalomról és a pszichoanalízisről. ÉS, 2005/49, 36.

Felhasznált irodalom

Felhasznált szépirodalom

- Ady Endre: A Sion-hegy alatt. Nyugat, 1908. január 1. I. 36–37.
- József Attila levelezése. szerk. H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin, Stoll Béla.
Sajtó alá rendezte: Stoll Béla. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
- JAÖV: József Attila összes versei 1-2-3. k. Kritikai kiadás. Közzéteszi
Stoll Béla. Balassi Kiadó, Budapest 2005.
- József Attila válogatott levelezése. Sajtó alá rendezte: Fehér Erzsébet. Akadémia Kiadó - MTA Irodalomtudományi Intézet - Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1976.
- József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke. Közzéteszi, jegyz.: Stoll Béla. Jav. kiad. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997.
- József Attila. Töredékek. József Attila Tanulmányok és cikkek 1923-1930. Szerk. Horváth Iván-Tverdota György, Osiris Kiadó, Budapest, 1955.
In: <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/tartalom.htm> (2012. 10. 25.)

Idézett és felhasznált szakirodalom

- Auerhahn, Nanette C. - Laub, Dorina: Intergeneration al Memory of the Holocaust. In: Danieli, Y. (ed.): International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma. Plenum Press, New York, 1998. 21-43
- Bakó Tihamér: Sorstörés. A trauma lélektana egy pszichoterapeuta szemzőgéből. Psycho Art Kiadó, Budapest, 2009. 140.
- Balázs Béla: Halálesztétika: halandók halála élete a halhatatlanoknak, halandók élete halála a halhatatlanoknak. Papyrus Kiadó, Budapest, 1998.
- Bálint Mihály: Az őstörés. A regresszió terápiás vonatkozásai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Balkányi, Charlotte: On verbalization. Int J Psycho-Ana. 1964. 64-74.

- Bakó Tihamér: Sorstörés. A trauma lélektana egy pszichoterapeuta szem­ szögéből. Psycho Art Kiadó, Budapest, 2009.
- Barthes, Roland: A szöveg öröme. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Békés Vera: A trauma reprezentációjának változásai Holokauszt-narratívákban. PhD-disszertáció. Kézirat. 2008. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/doktori/2009-Bekes%20Vera-tezisek.pdf (2012. október 24.)
- Beney Zsuzsa: József Attila-tanulmányok. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1989.
- Bényei Péter: A közösségi trauma irodalmi reprezentációja, In: Létünk 2009.
- Boesky, Dale: Acting out: A Reconsideration of the Concept. Int J Psycho-Anal 45., 1982. 171-179.
- Bogya Irma: A kommunikáció értelemtartalma. In: epa.oszk.hu/00900/00979/00306/pdf/003.pdf (2010. október 28.)
- Bókay Antal: Szelf-analízis és versépítés József Attila költészetében. Thalassa, 2005. 2-3. 8-47.
- Bókay Antal: „Batu khán pesti rokona” - A szelf poézise József Attila költészetében. In: Kortárs, 49.évf. (2005) 4. szám, 35-42.
- Bókay Antal, Test poétika - egy eltévedt kísérlet. In: Uő: József Attila poétikái, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 201-224.
- Bókay Antal: Modern és posztmodern poétikai életérzés József Attila költészetében – A hetedik. In: Tasi J. (szerk.). „A Dunánál”. Tanulmányok József Attiláról. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1995.
- Bolgár Dániel: Volt-e vagy sem? In: BUKSZ, 2010. 121–126.
- Bori Imre: József Attila költészete. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005.
- Brison, Susan: Aftermath: Violence and the Remaking of a Self. Princeton University Press, Princeton, 2002.
- Buber, Martin: Én és Te. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Anima Kiadó, Budapest, 2001.
- Buda Béla: Pszichoterápia és kultúra. In: Füredi J. - Buda B. (szerk.): Múzsák a diványon. Pszichoterápia és kultúra. Magyar Pszichiátriai Társaság, Budapest, 1992. 11-28.

- Caruth, Cathy: “Parting words: Trauma, Silence, and Survival.”. editor: Jacobs, Carol-Sussman, Henry: Acts of Narrative. Stanford University Press, Stanford, 2003.
- Caruth, Cathy – Esch, Deborah (szerk.): Critical Encounters: Reference and Responsibility in Deconstructive Writing. Rutgers University Press, New Jersey, 1995.
- Caruth, Cathy: Trauma: Explorations in Memory. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1995.
- Caruth, Cathy: Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History. The Johns Hopkins University Press, 1996.
- Charon, Rita: Narrative Medicine: Honoring the Stories of Illness. Oxford University Press. Oxford-New York, 2006.
- Crystal, David: A nyelv enciklopédiája. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Culbertson, Roberta: “Embodied Memory, Transcendence, and Telling. Recounting, 1995.
- Csibra, Gergely- Gergely, György: A naiv tudatelmélet az evolúciós lélektan szempontjából. In: Magyar Tudomány 2002/1. In: <http://www.matud.iif.hu/02jan/csibra.html> (2012.08.19.)
- Csuhai Cs. Klára: Az acting-out pszichoanalitikus értelmezésének alakulása. Pszichoterápia. 1993. 2. 211-223.
- Dahlke, Ruediger: A betegség mint szimbólum. In: http://brihaspati.net/downloads/A_betegseg_mint_szimbolum_Ruediger_Dahlke.pdf (2012. október 24.)
- Danto, Arthur C.: A közhely színeváltozása. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1996.
- Danto, Arthur C.: Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- de Man, Paul: A trópusok retorikája. In Uó: P. de M., Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben. Ford. Fogarasi György, Szeged, (deKON-KÖNYVek 17.) Ictus Kiadó, 1999. 142–162.
- de Man, Paul: Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford. Fogarasi György. Pompeji 1997. 2–3. 93–107.

- de Man, Paul: Hypogramma és inskripció. In Uő: P. de M., Olvasás és történelem. Válogatott írások. Ford. Nemes Péter, Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 395–432.
- Domokos Mátyás: Illyés Gyula: József Attiláról. Egy készülő gyűjtemény utószava. Tiszatáj, 2006. jan. 52-55.
- Eagleton, Terry: A fenomenológiától a pszichoanalízisig. Helikon, Budapest, 2000.
- Ehmann Bea - Erős Ferenc - László János: A demokrácia szociális reprezentációjának narratív szerveződése: Egy új interjúelemzési megközelítés. XIII. Országos Pszichológiai Nagygyűlés, Pécs, 1998. április 15-18.
- Ehmann Bea - Erős Ferenc - László János: A new approach to empirical research on narrative organization of social representations of democracy and European citizenship. European Association of Experimental Social Psychology, XII. General Meeting, Oxford, 1999. July 7-10, UK.
- Ehmann Bea-Garami Vera: Az ébrevonódás nyelvi markeri történelmi eseményekről szóló laikus elbeszélésekben. In: Vincze O., Bigazzi S. (szerk.): Élmény, történet: A történetek élménye. Pszichológiai Horizont 4. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2008. 41-51.
- Eisemann György: Elsajátított idegenség és elidegenedett azonosság. A modern lírai alany önértelmezésének történetiségéhez. In Bednatics Gábor – Kékesi Zoltán – Kulcsár Szabó Ernő (szerk.): Identitás és kulturális idegenség. Osiris, Budapest, 2003, 56-65.
- Ekman, Paul - Friesen, Ward: Emotions in the Human Face. Pergamon, New York, 1972.
- Ekman, Paul: Leleplezett érzelmek: az arckifejezések és az érzelmek felismerése a kommunikáció és az érzelmi élet fejlesztéséhez. Ford. Pheby Krisztina. Kelly Kiadó, Budapest, 2011.
- Elias, Norbert: A civilizáció folyamata. Gondolat, Budapest, 1986.
- Érfalvy Lívía: Az önértelmezés útjai. In Horváth Kornélia – Szitár Katalin (szerk.): Vers – ritmus – szubjektum. Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből. Kijárat Kiadó, Budapest, 2006. 189-208.
- Erős Ferenc: Trauma és történelem. Józseveg Műhely, Budapest, 2007.
- Espersit Mária: József Attiláról. In: József Attila Emlékkönyv. 75.

- F. Galló Béla: A bennünk kódolt jövő. Sorsunk a pszichogenetika tükrében. Galló Intézet Kft., 2012.
- Fehér M. István: József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003.
- Fenichel, Otto: Neurotic acting out. In: Collected Papers. Second Series. Norton, New York, 1945.
- Foucault, Michel: Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason. Tavistock Publications 2000.
- Földényi F. László: Melankólia. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003.
- Földényi F. László: Boldogság és melankólia, avagy időszerűtlenségük dicsérete. In: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00128/3661.html> (letöltés dátuma: 2012. október 04.)
- Freud, Anna: Acting out. Int J Psycho-Anal 49., 1968. 165-170.
- Freud, Sigmund: Az ősválami és az én. Ford. Hollós István, Dukas Géza. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 1991.
- Freud, Sigmund: Bevezetés a pszichoanalízisbe. Gondolat Kiadó, Wien-Budapest, 1932, 1986.
- Freud, Sigmund: Emlékezés, ismétlés, átdolgozás. Magyarul: In: Buda Béla (szerk.): Pszichoterápia. Gondolat, Budapest, 1981.
- Freud, Sigmund: Esszék. Gondolat, Budapest, 1982.
- Freud, Sigmund: A tagadás. Ford. Májay Péter. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997. 148.
- Németh, Attila – Füredi, János – Tariska, Péter (Szerk.): A pszichiátria magyar kézikönyve. Medicina Kiadó, Budapest, 2009.
- Freud, Sigmund: Gyász és melankólia. Ford. Berényi Gábor. Magyarul: In: Erős Ferenc (szerk.): Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások. Filum Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- Galamb Ödön: Makói évek. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1941.
- Garami Vera- Ehmann Bea: Történelemkönyvek és az idő viszonya: beszámoló a NooJ program segítségével végzett tartalomelemzéses vizsgálatokról, V. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, Cikkgyűjtemény, 2007. 282-291.
- Goffman, Erving: Stigma es szociális identitás. In.: Megismerés, előítélet, identitás.

- Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény, szerk.: Erős Ferenc. Új Mandátum, Budapest, 1998.
- Gyáni Gábor: Trauma, emlékezet, kultusz. Élet és Irodalom, 2006. 45. 6.
- Hall, Edward T.: The Hidden Dimension. In: Garden City. Anchor Books, New York, 1969. (Edward T. Hall: Rejtett dimenziók. Gondolat Kiadó, Debrecen, 1980.
- Harmat Pál: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története. Budapest, 1994.
- Hárs György Péter: Pszicho Ana Logosz (Ferenczi-Freud). Dialóg-Campus Kiadó, Budapest, 2005.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: A szellem fenomenológiája. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- Heidegger, Martin: Fenomenológiai Arisztotelész interpretációk. Ford. Endreffy Zoltán, Fehér M. István. Existencia, 1996-97
- Heidegger, Martin: Lét és idő. Ford. Angyalosi G.-Bacsó B.-Karos A.-Orosz I.-Vajda M., Osiris, Budapest, 2001.
- Heller Ágnes: A trauma szégyene, a szégyen traumája. In: Uő: Trauma. Budapest, Múlt és Jövő 2006. 7-43. In: http://www.kritikaonline.hu/kritika_09februar_varokata.html (2012. szeptember 19.)
- Jakobson, Roman: Hang – jel – vers. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972. József Attiláról. Szerk. Tasi J. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1995.
- Jauss, Hans Robert: Recepcióelmélet - esztétikai tapasztalat - irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok. Szerk. Kulcsár-Szabó Zoltán. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- József Jolán: József Attila élete. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1940.
- Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.): Tanulmányok József Attiláról. Anonymus, Budapest, 2001.
- Kansteiner, Wulf: Egy fogalmi tévedés származástörténete. A kulturális trauma metaforájának kritikai eszmetörténete. In: http://www.ketezer.hu/menu4/2005_01/kansteiner.html (2012. 10. 24.)
- Kárpáty Ágnes: A gyász szociológiája. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont. 2002. Munkafüzetek 91.Kernberg, Otto: Borderline Szindróma És Patológiás Nárcizmus. Kapocs Kiadó, Budapest, 1990.

- Kristeva, Julia: A szerelem meséi. (Histoires d'amour), Paris, Editions Denoël, 1983.
- Kulcsár Szabó Ernő: „Szétterült ütem hálója”. In: Kabdebó Lóránt—Kulcsár Szabó Ernő—Kulcsár-Szabó Zoltán—Menyhért Anna (szerk.): Tanulmányok József Attiláról. Újraolvasó. Anonymus Kiadó, Budapest, 2001. 16.
- Kulcsár Szabó Ernő: A vers hangja és tekintete: A humán jelenlét felfüggesztése a kései József Attila költészetében, Kabdebó L. -Kulcsár Szabó E- Kulcsár Szabó Z. (szerk.) Tanulmányok József Attiláról, Budapest, Anonymus Kiadó, 2001. In: <http://www.vigilia.hu/2006/1/kulcsar.htm> (2011. március 24.)
- Kulcsár-Szabó Zoltán: Magány és éniány József Attilánál. Kortárs, 2005. 49. 4.
- Kuritárné Szabó Ildikó: Gyermekkori traumatizáció a borderline személyiségzavar kórereditében. *Psychiatria Hungarica*, 2005, 20 (4), 256-270.
- Kuritárné Szabó Ildikó: A borderline szuicidalitás jellegzetességei. *Psychiatria Hungarica*, 2008, 23 (1), 22-33.
- Kuritárné Szabó Ildikó: Borderline személyiségzavar Tünettan, etiológia, terápia. Budapest, Medicina. 2008. ISBN 978 963 226 121 8
- LaCapra, Dominick: Writing History, Writing Trauma. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001.
- Lakoff, George-Johnson, Mark: Metaphor We Live By. University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- Laplanche–Pontalis: A pszichoanalízis szótára. Akadémiai, Budapest, 1994.
- Könyvek, Szeged, 2005.
- Leys, Ruth: Trauma: A Genealogy. The University of Chicago Press, Chicago and London, 2000.
- Magyar Miklós: Hős, név, névmás. *Helikon* 1992/3-4. XXXVIII. évfolyam.421.
- Márkus György: A trauma és filozófiai ellenstratégiái. *Aspecto*, 2008. 1. 101-122.
- Menyhért Anna: Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom. Anonymus–Ráció Kiadó, Budapest, 2008.

- Mészáros Judit: A modern traumaelmélet építőkövei. Ferenczi paradigmaváltása a traumaelméletben. In: Juhász Angéla (szerk.): A gyöngéd analitikus és a kemény tudományok. Animula Kiadó, Budapest, 2003.
- Miklós Péter: Klebelsberg Kuno jelentősége a magyar és a szegedi kultúrtörténetben In: Kertész Péter, Lendvai Beatrix (szerk.): Mozaikok. Európai kultúra és kisebbségi identitás a DKMT Eurorégióban. Szeged, 2007. 17–27.
- Miklós Péter: Radnóti Miklós szegedi éveiről. In: „Surránva kell most élned itt”. Tanulmányok Radnóti Miklósról és költészetéről. Szerk. Miklós Péter. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged, 2009. 15–31.
- Miklós Péter: A szegedi bölcsészkar Radnóti Miklós diákéveiben. Tanulmányok Radnótiról, kortársairól és a szegedi egyetemről. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged–Szabadka, 2011.
- Miklós Péter: Az emlékezés világai. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, Szeged, 2015.
- Miklós Péter: „A szén, az az angyali, égeti ajkát” Beavatási motívumok József Attila és Radnóti Miklós világában. Szeged, 2017. 12. sz. 3–5.
- Muhel Gábor: „Kétes létben a bizonyosság” In: InCite. Culture and Critic, forrás: <http://kuk.btk.ppke.hu/en/node/1695> (2012. (letöltés dátuma: 2013. április 11.))
- Nagy Csilla: Megvont határok. Tér, táj, én-koncepció József Attila és Szabó Lőrinc 1930-as évekbeli költészetében. PhD-disszertáció. Kézirat. 2012. In: 193.6.1.94:9080/JaDoX.../document_13001_section_5099.pdf (2012. október 24.)
- N. Horváth Béla: Kinek írta József Attila a Szabad ötleteket?, ill. A szabad-ötletek olvasatai. In: Uő: Egyéniség és valóság, tanulmányok József Attiláról. Nap Kiadó, Budapest, 2006, 169-196.
- N. Horváth Béla: „Egy, ki márványból rak falut” József Attila és a folklór. Babits Kiadó, Budapest, 1992.
- N. Horváth Béla: A líra logikája: József Attila. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008.
- N. Horváth Béla: Varázsvers vagy filozófiai létértelmezés?. In: „Modernek kell lenni mindenestül?”. Szerk. Szigeti Lajos Sándor. Szeged, 1996.

- N. Horváth Béla: Wilhelm Reich- és József Attila-párhuzamok. In: <http://www.forrasfolyoirat.hu/0312/nhorvath.html> (2012. október 18.)
- Németh Andor: József Attila pszichiátriai betegsége(i). Filum Kiadó, Budapest, 2000.
- Németh Andor: József Attila és kora. A szélén behajtvva. Bp., Magvető Kiadó. 1973.
- Németh G. Béla: Az önmegszólító verstípusról. In: Uő: 11 vers. Verselemzések, versértelmezések. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 5-70.
- Oltvai Ferenc: Nem én kiáltok az ügyészség előtt. In: Somogyi-könyvtári Műhely. 1980. április, 19. évf. 2. szám. 521-524.
- Péter László: 14 írás József Attiláról. Bába Kiadó, Szeged, 2005.
- Péter László: József Attila Szegeden. Bába Kiadó, Szeged, 2005.
- Pintér Judit Nóra: A tudattalan identitás. Imago, 2012. 2. 67-72.
- Pilling J. Rossz hírek közlése. In: Pilling János (szerk.). Orvosi kommunikáció. Budapest: Medicina Könyvkiadó; 2008. p. 306-334.
- Pléh Csaba: Nyelvében gondolkodik-e az ember? <http://www.mindentudas.hu/pleh/20040729pleh.html> (2008.01.24.)
- Polcz Alaine: A halál iskolája. Magvető Kiadó, Budapest, 1989.
- Polcz Alaine: Ideje a meghalásnak. Pont Kiadó, Budapest 1998.
- Prágai Tamás: „Mint gondolatjel, vízszintes a tested...” Tanulmányok József Attiláról. A Kortárs folyóirat és a Mindentudás Egyeteme kiadása. Budapest, 2005.
- Rangell, Leo: A point of view on acting out. Int. J Psycho-Anal, 1968. 195-201.
- Saitos Gyula: József Attila Makón. Magvető Kiadó, Budapest, 1964.
- Schacter, Daniel L.: Emlékeink nyomában. Háttér Kiadó, Budapest, 1998.
- Simmel, Georg: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973.
- Stoll Béla, Jegyzetek (a Szabad-ötletek jegyzékéhez). In: Uő: József Attila, Szabad-ötletek jegyzéke. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1993. 51-63.
- Swinney, David: Lexical access during sentence comprehension. (Re) consideration of context effects. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior 18. 1979. 545-569.

- Szabolcsi Miklós: Érik a fény József Attila élete és pályája 1923-1927. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- Szabolcsi Miklós: Fiala életetek indulója (József Attila pályakezdése). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- Szabolcsi Miklós: Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930-1937. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- Szegedy-Maszák Mihály: A szerző önazonossága József Attila életművében. In: Prágai T. (szerk.) „Mint gondolatjel, vízszintes a tested”: Tanulmányok József Attiláról. Kortárs Kiadó, Budapest, 2005. 171-198.
- Szegedy-Maszák Mihály: Irodalmi kánonok. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.
- Szigeti Lajos Sándor: A „Szabad ötletek jegyzéke” és a kései versek (József Attila költészetének néhány motívumához). Irodalomtörténeti dolgozatok. Szeged, 1978.
- Szigeti Lajos Sándor: Verssor(s)ok. Széphalom Könyvműhely, 2003.
- Szöke György: A szabad asszociációtól a költeményig. In: Szerk.: Horváth Iván és Tverdota György: „Miért fáj ma is”, Az ismeretlen József Attila. Balassi Kiadó, Budapest, 1992. 17-43.
- Tamás Attila: Az „Úr”-tól az „Úr”-ig. Átalakulások József Attila világlátásában. In: A Dunánál. Szerk. Tasi József. Tanulmányok József Attiláról. Budapest, 1995.
- Tengelyi László: A kultúra mint szimbolikus értelemalapítás. Imago, 2012. 2. 5-16.
- Thomä, Helmut -Kächele, Horst: A pszichoanalitikus terápia tankönyve. MIET Pszichoterápiás Munkacsoport, Budapest, 1987.
- Tóth Ferenc: „Az otthonom pedig hát ott, Makón van” József Attila makói évei. Makó, 2006.
- Török Gábor: A líra: logika: József Attila költői nyelve. Magvető Kiadó, Budapest, 1968.
- Tverdota György: A névvarázs poétikája. In: Helikon, XXXVIII. évfolyam 1992/3-4. 410-420.
- Tverdota György: József Attila: Neurótikus spekulációk - Bevezető tanulmány, szövegközlés, jegyzetek. Mozgó Világ, 2008. 10. 48-57.
- Tverdota György: József Attila névszemlélete. ItK, 1984. 5-6. sz. 617.
- Tverdota György: József Attila. Korona Kiadó, Budapest, 1999.

- Tverdota György: Létösszegző versciklus a pálya fordulóján. 1934 József Attila: Esmélet. In: A magyar irodalom történetei 1920-tól napjainkig. Szerk: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 277-290.
- Tverdota György: Tizenkét vers. József Attila Esmélet-ciklusának elemzése. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.
- Tverdota György: A József Attila-kutatás dilemmái. In: Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.): Tanulmányok József Attiláról. Anonymus, Budapest, 2001.
- Tverdota György: A komor föltámadás titkai. A József Attila-kultusz születése. Pannonica Kiadó, 1998, 43–66.
- Udvardi József: József Attila lelki összeomlása. Lyukasóra Könyvek, Magyar Írók Egyesülete, Budapest, 2004
- Vajda Barnabás: Sigmund Freud és a XX. század eleji magyar irodalom. AB-ART Kiadó, Pozsony, 2005.
- Valachi Anna: Láttam, hogy a mult meghasadt. Terápiás modellből mágiikus önteremtési rítus. Thalassa, 2000. 2-3. 3-26.
- Valachi Anna: „Amit szívedbe rejtessz” József Attila égi és földi szerelmei. Noran Kiadó, Budapest, 2006. 110-112.
- Valachi Anna: „Költő szerelme szalmaláng”. József Attila és a nők. Eső, 2003. 4. 116-122.
- Valachi Anna: Három testvér – háromféle kísérlet az elveszett gyermekkor visszahódítására. József Attila, Etelka és Jolán árvaságkompenzáló életstratégiái. Thalassa, 2001. 2-3. 145-154.
- Valachi Anna: József Attila születésnapjai nyomában. In: http://www.napkut.hu/naput_2010/2010_03/004.htm (2012.09.19.)
- Váró Kata Anna: Idő és időtlenség. In: http://www.kritikaonline.hu/kritika_09februar_varokata.html (2012. 10. 24.)
- Veress Károly: Filozófiai szemiotika. Stúdium Kiadó, Kolozsvár, 1999.
- Vincze Orsolya: Mentális állapotok jelentősége csoporttörténetekben a saját és a külső csoport vonatkozásában. PhD-disszertáció. Kézirat. 2009. http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/File/2009-Vincze%20Orsolya.pdf (2012. október 24.)
- Virágh Szabolcs: Trauma és történelem találkozása Emlékezet, reprezentáció, rítus. Buksz, 2011. 2. 161.

- Zlinszky Aladár: A névvarázs. Helikon 1992/3-4. XXXVIII. évfolyam. 466-473.
- Zsedely-Szabó Tímea: Az örület múzeuma – az identitás színeváltozása. Egy New York-i menedékhely (The Living Museum) kontextusában. PhD-disszertáció. Kézirat. 2010. In: http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/D-2010-Zsedely-Szabo%20Timea.pdf (2012. október 24.)
- Wittgenstein, Ludwig: Filozófiai vizsgálódások. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1992.

**BÁLINT SÁNDOR
SZELLEMI ÖRÖKSÉGÉÉRT
ALAPÍTVÁNY**

ISBN 978-615-80781-1-5

Kiadta a Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány

6724 Szeged, Bálint Sándor u. 18/B. I/2.

Felelős kiadó: Dr. Miklós Péter

Megjelent 2018-ban, Szegeden

Nyomás és kötés: s-Paw Nyomda Bt.

6794 Üllés, Bem József u. 7.

Felelős vezető: Szabó Erik

Zelena András Gyöngyösön született 1984. december 17-én. A hevesi Eötvös József Gimnázium hatévfolyamos tagozatán érettségizett, később a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán *Discipuli Pro Universitate* elismeréssel kapta meg bölcsész diplomáját. 2014-ben doktori (PhD) fokozatot szerzett. Kutatói érdeklődése a tanatológia tudományterülete – a témán belül pedig a gyász- és veszteségközzététel – felé fordult.

2017 óta köztestületi tagja a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Tudományos Bizottságának. Közleményei és szakkikvei az *Orvosi Hetilapban*, valamint a *Lege Artis Medicinae* és a *Kharón* című folyóiratokban (ez utóbbinak szerkesztőbizottsági tagja is) jelennek meg rendszeresen. Tíz éve egyetemi oktató, jelenleg a Budapesti Gazdasági Egyetem Társadalomtudományi Intézetének egyetemi adjunktusa.

Jelen kötetében – amely doktori értekezésének továbbgondolt változata – kiemelt szerepet kapott az interdiszciplináris szemlélet: a traumatapasztalat és a szubjektumpozíciók vizsgálatát végezte el a pszichológia és a művészetbölcselet szintézisével a József Attila-i szövegkorpuszt vizsgálva.